

9

КИЇВ—1981

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд КПРС про дальше підвищення ролі первинних парторганізацій
- Віхи дружби і братерства
- Провідна роль робітничого класу НРБ у створенні матеріально-технічної бази соціалізму
- Інтернаціональні зв'язки трудящих Країни Рад і Болгарії в 1917—1944 рр.
- Неспроможність буржуазних фальсифікацій принципу інтернаціоналізму в організаційній будові КПРС

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (голови́й редактор), Ю. В. Бабюк, П. Л. Варгачук, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. голови́ного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. голови́ного редактора), М. Ф. Копляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шекченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції:

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-31.

Художній редактор *Б. В. Скриго*

Технічний редактор *І. Ф. Міхалкіна*

Коректор *Є. І. Міхалова*

Здано до набору 6.08.81. Підп. до друку 16.09.81. БФ 19167 Формат 70×108/16. Висл. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 14,6. Тираж 4090 пр. зам. К-98.

Видавництво «Наукова думка», 252001, Київ, МСП, вул. Репіна, 8.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19

«УКРАЇНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 9 (246), 1981, сентябрь (На украинском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1937 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Гинография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (246)

ВЕРЕСЕНЬ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Снітчук М. О. XXVI з'їзд КПРС про дальше підвищення ролі первинних парторганізацій 5

З історії радянсько-болгарських зв'язків, дружби і співробітництва

- Сохань П. С. Віхи дружби і братерства 17
Голуб В. Й. Провідна роль робітничого класу НРБ у створенні матеріально-технічної бази соціалізму 25
Павленко В. В. Інтернаціональні зв'язки трудящих Країни Рад і Болгарії в 1917—1944 рр. 33

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Іванов О. Ф. Неспроможність буржуазних фальсифікацій принципу інтернаціоналізму в організаційній будові КПРС 42

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

- Кватира М. М. (Тернопіль). Провідна роль робітничого класу у здійсненні електрифікації сільського господарства УРСР 53
Роговий М. І. (Полтава). Вдосконалення роботи лекторських груп партійних комітетів України (1971—1980 рр.) 60
Меженін М. М. (Ворошиловград). Компартія України на чолі боротьби робітничого класу за удосконалення організації виробництва у промисловості (1952—1959 рр.) 70

ЗАМІТКИ

До 1500-річчя Києва

- Демченко Т. П. (Чернігів). Діяльність київського відділення Російського технічного товариства (1870—1914 рр.) 78
Боровський Я. Є. Вірменський варіант давньоруського переказу про заснування Києва 82

* * *

Борці за щастя народу

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

З історії Української РСР

у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Лозицький В. С. Парти́йна преса республіки в перший період війни	97
Сушко О. О. (м. Боярка Київської обл.) Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943—1945 рр.)	106
Вітко Д. О. (Тернопіль). Роль наставництва у комуністичному вихованні колгоспної молоді	114

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Назаренко І. Д. Відображення дружби народів СРСР у пам'ятках історії та культури Радянської України	119
---	-----

СПОГАДИ

Штиков М. Г. (Москва). Стояли насмерть	128
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бородій М. К. (м. Боярка Київської обл.). Архівні джерела з історії медицини на Лівобережній Україні у XVIII ст.	136
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Мороко В. М. (Запоріжжя). Веков Ангел, Ленин и България	142
Кондрацький А. А. Робітничий клас України в боротьбі за виконання рішень XXV з'їзду КПРС	143
Беренштейн Л. Ю., Бубнов К. Ю. В. Ф. Шевченко. Авангард трудівників села	144
Олійниченко М. Д., Самохвалов В. П. В. Ф. Остафійчук. У боротьбі за науково-технічний прогрес	145
Панібудьласка В. Ф. Б. І. Білик. Ленінське братерство народів. Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР. 1946—1961 рр.	147
Поляков С. І. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ). Історичні дослідження. Вітчизняна історія	148
Грек І. Ф. (Кишинів). Н. А. Анцупов. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812—1870 гг.).	150
Мельник Л. Г. С. З. Заремба. Куликовська битва та її історичне значення	151
Гулевич В. Н., Євтух В. Б., М. І. Павленко. «Біженці» і «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945—1949 рр.)	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сиволоб Ю. В., Рєсприцев В. Ф. Наукова сесія «XXVI з'їзд КПРС і завдання дальшого розвитку суспільних наук, зміцнення їх зв'язку з практикою комуністичного будівництва»	154
Віднянський С. В., Шевченко Л. В. XII засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР	155
Панченко П. П., Баженов Л. В. (Кам'янець-Подільський), Григоренко О. П. (Кам'янець-Подільський). Музей історії колгоспу «Україна» Городоцького району Хмельницької області	157
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. С. Драчуком	158
Нові книги	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Снитчук Н. А. XXVI съезд КПСС о дальнейшем повышении роли первичных парторганизаций	5
---	---

Из истории советско-болгарских связей, дружбы и сотрудничества

Сохань П. С. Вехи дружбы и братства	17
Голуб В. И. Ведущая роль рабочего класса НРБ в создании материально-технической базы социализма	25
Павленко В. В. Интернациональные связи трудящихся Страны Советов и Болгарии в 1917—1944 гг.	33

Против буржуазной фальсификации истории

Иванов А. Ф. Несостоятельность буржуазных фальсификаций принципа интернационализма в организационном строении КПСС	42
--	----

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

Кватира Н. Н. (Тернополь). Ведущая роль рабочего класса в осуществлении электрификации сельского хозяйства УССР	53
Роговой Н. И. (Полтава). Усовершенствование работы лекторских групп партийных комитетов Украины (1971—1980 гг.)	60
Меженин Н. М. (Ворошиловград). Компартия Украины во главе борьбы рабочего класса за усовершенствование организации производства в промышленности (1952—1959 гг.)	70

ЗАМЕТКИ

К 1500-летию Киева

Демченко Т. П. (Чернигов). Деятельность киевского отделения Российского технического общества (1870—1914 гг.)	78
Боровский Я. Е. Армянский вариант древнерусского предания об основании Киева	82
Стрелко А. А. Украина конца XVIII ст. в дневниках Франсиско де Миранды	88

Борцы за счастье народа

Мотиенко А. П. К 90-летию со дня рождения И. Е. Клименко (1891—1942)	94
--	----

Трибуна молодого автора

Из истории Украинской ССР

в период Великой Отечественной войны Советского Союза

Лозицкий В. С. Партийная пресса республики в первый период войны	97
Сушко А. А. (г. Боярка Киевской обл.). Борьба трудящихся за восстановление материальной базы общеобразовательной школы УССР (1943—1945 гг.)	106
Витко Д. А. (Тернополь). Роль наставничества в коммунистическом воспитании колхозной молодежи	114

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Назаренко И. Д. Отражение дружбы народов СССР в памятниках истории и культуры Советской Украины	119
---	-----

ВОСПОМИНАНИЯ

Штыков Н. Г. (Москва). Стояли насмерть	128
--	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Бородий Н. К. (г. Боярка Киевской обл.). Архивные источники по истории
медицины на Левобережной Украине в XVIII в 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Черненко А. М. (Днепропетровск), Мороко В. М. (Запорожье). Веков
Ангел, Ленин и България 142
- Кондрацкий А. А. Робітничий клас України в боротьбі за виконання
рішень XXV з'їзду КПРС 143
- Беренштейн Л. Е., Бубнов К. Ю. В. Ф. Шевченко. Авангард трудівни-
ків села 144
- Олеиниченко М. Д., Самохвалов В. П. В. Ф. Остафійчук. У боротьбі
за науково-технічний прогрес 145
- Панибудьласка В. Ф. Б. І. Білик. Ленінське братерство народів. Діяль-
ність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробіт-
ництва українського народу з братніми народами СРСР. 1946—1961 рр. . 147
- Поляков С. И. (Днепропетровск), Проценко П. И. (Днепропетровск).
Історичні дослідження. Вітчизняна історія 148
- Грек И. Ф. (Кишинев). И. А. Анцупов. Аграрные отношения на юге Бе-
ссарабии (1812—1870 гг.) 150
- Мельник Л. Г. С. З. Заремба. Куликовська битва та її історичне значення
Гулевич В. Н., Євтух В. В. М. І. Павленко. «Біженці» і «переміщені
особи» в політиці імперіалістичних держав (1945—1949 рр.) 153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Сиволоб Ю. В., Репринцев В. Ф. Научная сессия «XXVI съезд КПСС
и задачи дальнейшего развития общественных наук, укрепления их связи
с практикой коммунистического строительства» 154
- Виднянский С. В., Шевченко Л. В. XII заседание Комиссии историков
СССР и ЧССР 155
- Панченко П. П., Баженов Л. В. (Каменец-Подольский), Григорен-
ко О. П. (Каменец-Подольский). Музей истории колхоза «Украина» Го-
родоцкого района Хмельницкой области 157
- Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации В. С. Драчуком 158
- Новые книги 160

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. О. СНИТЧУК (Київ)

XXVI З'ЇЗД КПРС ПРО ДАЛЬШЕ ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПЕРВИННИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ

Сучасний період комуністичного будівництва характеризується далішим зростанням керівної ролі КПРС у житті радянського суспільства, обумовленим величезними за своїми масштабами і складністю внутрішніми й міжнародними завданнями, ростом політичної зрілості і творчої активності мас, розширенням соціалістичної демократії, необхідністю постійного творчого збагачення марксистсько-ленінської теорії, поліпшення комуністичного виховання трудящих. Під керівництвом Центрального Комітету КПРС партія твердо йде ленінським курсом, гідно виконує роль політичного керівника робітничого класу, всього радянського народу. «Саме тепер, у світлі вражаючих досягнень радянського народу, — відзначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — ще глибше сприймається відома ленінська формула: партія — розум, честь і совість нашої епохи»¹.

КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців як за своєю ідеологією і політикою, так і за своїм складом і організаційною будовою. «Партія, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни. Вона є найяскравіше втілення бойової товарищескості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу. Всі комуністи у нас — хоч би до якої національності вони не належали — члени єдиної ленінської партії. Вони мають однакові права і обов'язки, несуть рівну відповідальність за долю країни»².

У здійсненні політики КПРС, розв'язанні великих і різноманітних завдань комуністичного будівництва важлива роль належить первинним партійним організаціям, які є основою партії. В них практично здійснюються ленінські принципи членства в партії, проводиться основна робота по відборі і прийому до лав КПРС нового поповнення, по вихованню комуністів, формуванню їх як активних політичних бійців партії. В цих найважливіших ланках партії здійснюється єдність ідейних поглядів і практичних дій комуністів, забезпечується ідейна й організаційна єдність партійних рядів, яка є непорушним законом життя і діяльності КПРС. Через них партія забезпечує участь всіх комуністів у формуван-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 81.

² Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1972 року. — Ленінським курсом; Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 60.

ні керівних органів партії знизу доверху, у виробленні своєї політики, в управлінні всіма її справами.

Як політичне ядро трудових колективів первинні партійні організації зв'язують партію, її керівні органи з масами. За визначенням В. І. Леніна, кожна з них покликана стати «...опорним пунктом для агітаційної, пропагандистської і практично-організаційної роботи серед мас...»³. Нині в КПРС налічується понад 414 тис. первинних парторганізацій⁴, через які партія згуртовує, організовує комуністів і всіх трудящих на розв'язання історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

В умовах розвинутого соціалізму роль первинних партійних організацій, які є політичним ядром трудових колективів, їх цементуючою, мобілізуючою й організуючою силою, неухильно зростає. «Все життя партії, її успіхи і недоліки, все, що радує і засмучує нас, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — все це знаходить свій вияв і відбиття в діяльності первинних партійних організацій. В них звичайно народжується багато нового, що періодко стає надбанням усієї партії»⁵.

Зростання масштабів і складності завдань створення матеріально-технічної бази комунізму в умовах науково-технічної революції, наявність в країні єдиного народногосподарського комплексу, підвищення ролі якісних факторів у розвитку виробництва, посилення ролі економічних важелів у піднесенні народного господарства вимагають особливої чіткості в роботі кожного трудового колективу, розвитку його самодіяльності й ініціативи в суворій відповідності з загальнодержавними, загальнонародними інтересами. Це накладає особливу відповідальність на первинні партійні організації за втілення в життя політики партії, додержання загальнодержавних інтересів у діяльності кожного підприємства, господарства, організації чи відомства. Це також обумовлено зростаючим значенням ідеологічної, політико-виховної роботи партії на сучасному етапі, важливістю забезпечення єдності ідейно-політичного, трудового, морального виховання з урахуванням особливостей конкретних груп трудящих, формування у всіх радянських людей активної життєвої позиції. «Первинні парторганізації, — відзначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — перебувають на передньому краї економічного і культурного будівництва, діють у самій гущі народу. Всією своєю роботою вони активно сприяють з'єднанню політики партії з живою творчістю мас, успішному розв'язанню господарсько-політичних та ідейно-виховних завдань»⁶. XXVI з'їзд партії підкреслив, що одне з найважливіших завдань парторганізацій — добитися єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи.

Діяльність первинних партійних організацій постійно перебувала й перебуває в центрі уваги Центрального Комітету КПРС, ЦК компартій союзних республік, обкомів, міськкомів і райкомів партії. Центральний Комітет Компартії України, наприклад, у передз'їздівський період здійснив додаткові заходи щодо поліпшення роботи первинних парторганізацій та посилення впливу їх в трудових колективах⁷. Питання діяльності низових ланок партії у різних сферах обговорювались на пленумах та засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії.

³ Ленін В. І. На дорозі. — Повне збір. творів, т. 17, с. 342.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85.

⁵ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу 29 березня 1966 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 331.

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 75.

⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 43.

Свідченням піклування партії про підвищення ролі й боєздатності низових своїх підрозділів, посилення їх впливу на життя й діяльність трудових колективів є рішення XXVI з'їзду КПРС, а також XXVI з'їзду Компартії України. Боєздатність первинної партійної організації оцінюється, насамперед, по її вмінню, здатності через комуністів засобами організаторської і виховної роботи підвищувати комуністичну свідомість, виробничу і громадсько-політичну активність трудящих, мобілізувати їх на виконання виробничих і соціально-культурних завдань, що стоять перед колективом. Вона виявляється, зокрема, у високій якості її рядів, в суворому дотриманні принципів і норм партійного життя, принципів партійного керівництва; в неухильному виконанні директив партії і уряду, постанов вищестоящих партійних комітетів і власних рішень; у високому авторитеті, авангардній ролі всіх комуністів у трудовому колективі; в рівні комуністичної свідомості його членів; у виробничій і громадсько-політичній активності комуністів і безпартійних і, як результат, — у наслідках виробничої, трудової діяльності колективу.

Головним завданням первинних парторганізацій є згуртування трудящих навколо КПРС, організація їх на втілення в життя політики партії. У розв'язанні цих завдань вона діє властивими їй методами організаторської і виховної роботи, головним серед яких є метод переконання. Як і всі ланки нашої партії, первинні партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Киргизії по прийому в партію і вихованню кандидатів у члени КПРС» (1976 р.)⁸ первинні партійні організації сприяють поліпшенню соціального складу партії, зміцненню в ній робітничого ядра, здійснюють індивідуальний відбір до лав КПРС працівників провідних професій, молоді, жінок. Нині у складі КПРС 43,4% — робітники, 12,8% — колгоспники, 43,8% — представники технічної, наукової і творчої інтелігенції, працівники освіти, охорони здоров'я, культури, апарату управління, військовослужбовці. Серед новоприйнятих за минулі п'ять років 59% робітників, понад 10% — колгоспників, майже три чверті — членів Ленінського комсомолу⁹.

Відбираючи в партію кращих представників трудящих, первинні парторганізації враховують специфіку трудових колективів, необхідність посилення партійного впливу на вирішальних ділянках виробництва. Це вимагає глибше вивчати і повніше враховувати думку комуністів і безпартійних товаришів по роботі про тих, хто вступає до партії, підвищувати відповідальність рекомендує як за об'єктивність рекомендацій для вступу в партію, так і за подання допомоги рекомендованим у їх ідейному, діловому, моральному зростанні.

Первинні партійні організації в комплексі здійснюють роботу по вихованню комуністів, підвищенню їх ідейно-теоретичного рівня. Тут члени і кандидати в члени КПРС спільно обговорюють і розв'язують важливі питання внутріпартійного життя, діяльності трудового колективу, виробляють і здійснюють практичні заходи по виконанню рішень партії і уряду. Школою політичного виховання комуністів є партійні збори.

В останні роки, керуючись вимогами ЦК КПРС і ЦК Компартії України, парторганізації республіки стали вимогливіше підходити до прийому нових членів у свої ряди, перевіряти політичні, ділові і мораль-

⁸ Справочник партійного работника. Вып. 17. М., 1977, с. 356—360.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. с. 81.

ні якості вступаючих, а також і членів партії. За минулі п'ять років 91 тис. кандидатів, серед них 17 тис. на Україні, не були прийняті у члени партії, близько 300 тис. чол. було виключено із партії¹⁰⁻¹¹. «Треба з усією силою підкреслити: наше ставлення до тих, хто поводить себе негідно, порушує Статут партії і норми партійної моралі, було, є і буде непримиренним, — сказано в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії. — Ніяких потурань і нікому, коли йдеться про честь і авторитет нашої партії, про чистоту її рядів»¹².

Надійний шлях підвищення боєздатності первинних партійних організацій — це дальший розвиток внутріпартійної демократії, дотримання лєнінських принципів і норм партійного життя, підвищення активності комуністів. Неухильне дотримання принципу демократичного централізму є непорушним законом життя партії, вирішальною умовою її міцності і дієздатності. XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що демократичний централізм передбачає найтісніший двосторонній зв'язок центру і місць, керівних органів партії і партійних мас. Первинні партійні організації забезпечують активну участь усіх комуністів в обговоренні, виробленні і здійсненні партійних рішень, в інформуванні їх про стан справ, про діяльність партійних комітетів і бюро, у розвитку принципової критики і самокритики. Обов'язковою умовою розвитку внутріпартійної демократії є дальше підвищення ролі партійних зборів. «Робота партійних організацій, — відзначав на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, — не може бути по-справжньому ефективною, якщо члени партії приходять на збори тільки для того, щоб відсидіти встановлені години і вислухати заздалегідь намічених промовців. Партійні збори, як і пленум будь-якого партійного комітету, — це місце, де повинні глибоко, серйозно обговорюватись усі животрепетні питання»¹³.

Дальше поглиблення внутріпартійної демократії яскраво виявилось в ході звітно-виборних кампаній, що передували останнім партійним з'їздам. Якщо перед XXV з'їздом КПРС на звітно-виборних зборах були присутні 90,3% комуністів і виступили 25,8% з них, то в 1980 р. — 96% комуністів, близько десяти мільйонів чоловік виступили в дебатах¹⁴. Зміст цих виступів — свідчення високої відповідальності комуністів за свою роботу, за все, що відбувається в партії і країні. Учасники партійних зборів вимогливо оцінювали діяльність партійних органів, піддавали критиці упущення і недоліки, висловили багато цінних пропозицій, які були враховані при розробці організаційно-політичних заходів по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України та в планах роботи партійних організацій.

З великою активністю в парторганізаціях республіки пройшли збори з порядком денним: «Жити, працювати й боротися по-лєнінськи, по-комуністичному», «Обов'язок і покликання члена КПРС», «Партійний квиток зобов'язує», «Бути попереду, бути там, де важче», «Особистий вклад комуніста у виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, завдань одинадцятої п'ятирічки». Комуністи київських об'єднань «Арсенал» ім. В. І. Леніна, «Точелектроприлад», «Електронмаш» на партійних зборах у 1980 р. обговорили питання про розширення виробництва й поліпшення якості товарів народного споживання, про дальший пошук резервів виробництва та їх використання. Парторганізації Дніпропетровської, Кіровоградської та інших областей республіки питання

¹⁰⁻¹¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. с. 81, 82; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 42.

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. с. 82.

¹³ Там же, с. 87.

¹⁴ Див.: Там же: Партийная жизнь. 1976, № 10, с. 18.

для обговорення на зборах визначають на основі аналізу критичних зауважень і пропозицій комуністів, висловлених ними на попередніх зборах, або попередньо зібраних пропозицій партійних груп¹⁵.

У ході звітів і виборів, що передували XXVI з'їзду КПРС, лише в Компартії України до складу парткомів і партбюро первинних і цехових парторганізацій, секретарями і їх заступниками, партгрупорганами обрано близько 762 тис. членів партії¹⁶. Кожен з них прагне виправдати довір'я товаришів, намагається бути наполегливим і принциповим у здійсненні політики партії, у розв'язанні поставлених завдань.

Для кожної низової ланки партії керівництвом до дії стали вказівки партійних з'їздів про необхідність поліпшення внутріпартійної інформації, повнішого використання її як важливого інструменту керівництва, засобу виховання і контролю. Широке використання інформації первинних парторганізацій керівними партійними органами вимагає забезпечення більшої оперативності і своєчасності, глибокої об'єктивності інформаційних повідомлень. У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС особливого значення набуває гласність у роботі партійних організацій. Регулярне систематичне інформування комуністів про виконання прийнятих рішень, зауважень і пропозицій, висловлених на зборах, про роботу парткомів і партійних бюро та з інших питань сприятиме дальшому підвищенню ролі внутріпартійної інформації — невід'ємного елемента демократичного життя партії. З'їзд націлює на всемірне поглиблення цієї позитивної тенденції.

Важлива умова підвищення боездатності первинних партійних організацій в нерозривному зв'язку, єдності, розвитку внутріпартійної демократії і зміцнення партійної дисципліни. Лише при цій умові ці ланки партії можуть діяти злагоджено і цілеспрямовано, неухильно проводити в життя накреслені плани і прийняті рішення. Свобода думки повинна тісно поєднуватися з єдністю дії всіх членів парторганізації після колективно прийнятого рішення.

Важливе значення для посилення ролі і впливу первинних парторганізацій на життя і діяльність трудових колективів має вдосконалення їх організаційної структури, розвиток активності всіх її підрозділів. За останні роки партія здійснила велику роботу в справі поліпшення організаційної структури своїх низових ланок, зокрема організації їх роботи в умовах виробничих об'єднань. Нині тільки в Компартії України діє парторганізацій: 137 єдиних виробничих об'єднань, 181 — комуністів головного підприємства і кількох філіалів, що входять до складу об'єднання. 3705 первинних парторганізацій підприємств, які входять до складу об'єднань, зберігають свою самостійність. Створено 522 первинні парторганізації в міжгосподарських підприємствах і організаціях у сільському господарстві¹⁷. Позитивний досвід нагромадили партійні комітети в розширеному складі, ради секретарів первинних партійних організацій — дієві органи керівництва, координації діяльності партійних організацій, які входять в об'єднання.

Значно зросла активність цехових парторганізацій і партгруп. Якщо в 1971 р. в КПРС діяло 352,9 тис. цехових парторганізацій і 443,2 тис. партгруп, то в 1981 р. відповідно — 457 тис. і 618 тис. На той же період в Компартії України — 48,6 тис. і 65,8 тис. 89,9 і 119,2 тис.¹⁸ «Центральний Комітет, — відмічав товариш Л. І. Брежнев на XXVI

¹⁵ Правда України, 1981, 12 люня.

¹⁶ Бойовий загін лєнінської партії. Компартія України в цифрах. К., 1981, с. 101.

¹⁷ Бойовий загін лєнінської партії, с. 69.

¹⁸ Партійная жизнь, 1973, № 14, с. 22, 23; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85; Бойовий загін лєнінської партії, с. 65.

з'їзді КПРС, — прагнув максимально активізувати ці ланки, вимагав від місцевих партійних органів постійної уваги до них»¹⁹.

Структура первинної партійної організації повинна відповідати інтересам виробництва, враховувати його особливості, створювати такі умови, щоб вона могла активно впливати на всі ділянки діяльності колективу, доходити до кожного трудівника. Партком і партійні бюро низових ланок партії покликані постійно аналізувати стан справ у всіх своїх підрозділах, вчити і регулярно інструктувати актив, подавати допомогу, підтримувати ініціативу, узагальнювати й поширювати кращий досвід їх діяльності. Спираючись на можливості своїх структурних підрозділів, первинні партійні організації здійснюють керівництво всім життям трудових колективів, забезпечуючи диференційований підхід до кожної їх частини, до кожної групи трудящих.

Необхідною умовою дальшого підвищення боездатності первинних партійних організацій, посилення їх впливу на діяльність трудових колективів є вдосконалення контролю і перевірки виконання прийнятих рішень — найважливішої частини організаторської роботи. У практику міцно ввійшли такі дійові методи контролю як систематичне вивчення стану справ на конкретних ділянках, заслуховування звітів і повідомлень комуністів, в тому числі й комуністів-керівників про виконання вимог Статуту партії про стан справ в очолюваних колективах. Парткоми і партійні бюро стали систематично інформувати комуністів про виконання прийнятих рішень, реалізацію зауважень і пропозицій. Вони поєднують перевірку виконання з поданням практичної допомоги цеховим парторганізаціям і партгрупам, комуністам у проведенні в життя накреслених заходів. Забезпечуючи правильну постановку контролю за виконанням директив партії і уряду, постанов керівних партійних органів і власних рішень, первинні парторганізації керують всім контролем знизу, здійснюваним групами народного контролю, комсомольськими, профспілковими та іншими громадськими органами й організаціями.

XXVI з'їзд КПРС, відзначивши, що в справі поліпшення організації контролю і перевірки виконання зроблено чимало, підкреслив, що «...все ж перевірка виконання ще залишається вузьким місцем у роботі значної кількості партійних організацій»²⁰. Особлива увага у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії була приділена здійсненню первинними парторганізаціями права контролю діяльності адміністрації, роботи апарату управління. Контроль невіддільний від організаторської роботи. При його здійсненні враховується специфіка кожного підприємства, господарства, установи чи організації. Контроль покликаний не ослабляти, а, навпаки, підвищувати роль і авторитет керівника, адміністрації, зміцнювати єдиноначальність і персональну відповідальність керівників, головних спеціалістів за доручену справу. Для здійснення контролю в первинних, цехових парторганізаціях створюються спеціальні комісії, які всі питання практичної роботи розв'язують у відповідності з погодженими з керівними органами цих організацій планами. Рекомендації комісії набувають обов'язкової сили лише у формі постанови партійних зборів, парткому, бюро. В Компартії України кількість комісій по контролю діяльності адміністрації зросла з 37 900 у 1975 р. до 47 180 у 1980 р., а кількість комуністів, обраних до їх складу — з 150 995 до 186 417²¹.

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85.

²⁰ Там же, с. 86.

²¹ Бойовий загін ленінської партії, с. 75.

Сила партійного контролю діяльності адміністрації — в його масовості. Первинна партійна організація, спираючись на широкий партійний актив, групи і пости народного контролю, профспілкову, комсомольську та інші організації, координуючи й спрямовуючи їх роботу, об'єднує досвід комуністів і безпартійних і разом з ними й адміністрацією знаходить найефективніші шляхи і методи розв'язання завдань, що стоять перед колективом.

В роботі по вдосконаленню контролю і перевірки виконання парторганізації республіки керуються також положенням, сформульованим у звіті ЦК Компартії України XXVI з'їздові Компартії України про те, що «...стан контролю фактичного виконання — це своєрідний індикатор здатності партійного комітету втілити в життя свої плани, прийняті рішення. Це — жива, творча справа, яка потребує постійного вдосконалення»²².

З дальшим поліпшенням умов життя радянських людей, ростом знань, ерудиції, духовних запитів трудящих, а також у зв'язку з активізацією пропагандистських засобів класового противника, посиленням його спроб отруїти свідомість радянських людей,¹ значно зросла роль первинних партійних організацій у здійсненні ідеологічної, політико-виховної роботи. XXV з'їзд КПРС вказав на підвищення ефективності виховної роботи, необхідність забезпечити комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тісну єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання з врахуванням особливостей різних груп трудящих. Всебічно питання здійснення завдань комуністичного виховання радянських людей викладені в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». XXVI з'їзд КПРС, вказавши на важливість цієї постанови як документа дострокової дії, підкреслив необхідність перебудови багатьох ділянок і сфер цієї роботи з тим, щоб її зміст став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей.

Первинні партійні організації активно сприяють тому, щоб у роз'ясненні політики партії пропаганда не обходила гострих тем, щоб вся ідейно-виховна робота велася живо і цікаво, без штампованих фраз і стандартного набору готових формул. Вони повинні активно впливати на підвищення рівня й ефективності занять у системі партійного навчання, якою охоплено в країні майже 23 млн. чол.²³, серед них понад 3850 тис. в Українській РСР²⁴, на поліпшення організації економічної освіти трудящих, усіх форм агітаційно-масової роботи в трудових колективах.

У світлі вимог XXVI з'їзду КПРС низові ланки партії повинні приділити увагу підвищенню якості навчання, насамперед — комуністів, добиватися високої результативності політичної освіти, тісніше пов'язувати заняття в школах і семінарах з розв'язанням актуальних завдань комуністичного будівництва, усувати прояви формалізму і школярства, які знижують заінтересованість слухачів у теоретичному навчанні. «Ми хочемо, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — щоб партійна політика зливалася з діяльністю мас, щоб партійна освіта вчила людей, говорячи словами В. І. Леніна, «діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»²⁵. У розв'язанні цих завдань первинні партійні організації спираються на широкий ідеологічний актив. Лише на Україні понад 472 тис. пропагандистів системи партійного, комсомольського

²² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. с. 47.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. с. 91.

²⁴ Бойовий загін ленінської партії, с. 127.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. с. 91.

навчання і масової економічної освіти трудящих, 731,4 тис. агітаторів, майже 320 тис. політінформаторів, близько 669 тис. лекторів несуть ідеї партії в маси²⁶.

Забезпечувати більш ґрунтовний підхід до добору ідеологічних кадрів, від яких у вирішальній мірі залежить ставлення людей до політичного навчання, до різних заходів політико-виховної роботи, регулярно вчити ідеологічний актив на кращих зразках, здійснювати неослабний контроль за якістю, ідейним і методичним рівнем ідеологічних заходів — одне з найважливіших завдань первинних парторганізацій, що впливає з рішень XXVI з'їзду КПРС.

Підвищенню боєздатності первинних партійних організацій, їх ролі як політичного ядра трудових колективів у величезній мірі сприяє посиленню партійного керівництва профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями, повніше використання їх сил і можливостей у боротьбі за здійснення політики КПРС. Первинні парторганізації виявляють піклування про вдосконалення форм і методів діяльності громадських організацій трудящих, допомагають їм визначити основні напрями роботи у відповідності з рішеннями партії і з врахуванням завдань, що стоять перед трудовими колективами, керують справою добору, навчання і виховання їх активу на основі ленінських принципів, забезпечують активну участь комуністів у їх роботі, підтримують їх цінні починання. Близько 840 тис. членів і кандидатів у члени КПРС рекомендували низові ланки партії до складу профспілкових органів, близько 210 тис. — до складу комсомольських органів республіки²⁷, розглядаючи цю роботу як виконання важливого партійного доручення. XXVI з'їзд КПРС зобов'язав парторганізації всемірно сприяти підвищенню ініціативи профспілкових організацій у використанні їх широких прав, наполегливості в питаннях виконання колективних договорів, охорони праці, в реагуванні на факти порушення трудового законодавства, бюрократизму і тяганини.

Вдосконалюючи всю систему керівництва комсомольськими організаціями, первинні парторганізації керуються вказівкою, викладеною у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії: «І від комуністів, від нас з вами, товариші, тут залежить дуже багато. У нас — досвід, перевірена десятиріччями переконаність у правоті марксизму-ленізму. І все це багатство треба передати молоді. В цьому — надійна запорука того, що радянська молодь завжди буде високо нести прапор комунізму!»²⁸.

XXVI з'їзд КПРС визначив, як завдання першорядного значення для всіх партійних організацій — спрямовувати зусилля трудящих на успішне здійснення основних напрямів економічного і соціального розвитку країни на одинадцяті п'ятирічку і на період до 1990 року. Всі форми, методи, засоби діяльності первинних парторганізацій підпорядковані виконанню цього завдання. Вони виступають організаторами трудящих на виконання планових завдань у кожному трудовому колективі, активно впливають на вдосконалення методів керівництва, управління діяльністю підприємств і організацій, підвищення рівня господарювання в усіх ланках економіки. Вони виховують працівників у дусі високої свідомості й відповідальності за доручену справу, глибокого розуміння важливості вкладу кожного в підвищення ефективності виробництва і досягнення високих кінцевих народногосподарських ре-

²⁶ Бойовий загін ленінської партії, с. 131, 133, 135, 137.

²⁷ Там же, с. 161, 167.

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 80—81.

зультатів. «Усі трудові колективи, — підкреслив з'їзд, — повинні сиріймати курс на забезпечення зростання ефективності як свою кровну справу, як невідмінну умову успішного просування вперед»²⁹.

Первинні парторганізації ведуть широку роботу по розвитку всенародного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання завдань п'ятирічки, повну мобілізацію резервів виробництва, швидше впровадження досягнень науки і техніки, раціональне використання всього створеного працею народу, поширення передового досвіду господарювання. Як організатори соціалістичного змагання вони створюють у кожному колективі обстановку справді творчого пошуку, трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, високої відповідальності за доручену справу.

Особливу турботу низові підрозділи партії виявляють про поліпшення розстановки і підвищення авангардної ролі комуністів на вирішальних ділянках діяльності трудових колективів. Нині лише в Українській РСР у галузях матеріального виробництва трудяться 75,6% комуністів³⁰. Прийом у партію працівників провідних професій і направлення комуністів на зміцнення відповідальних ділянок; створення партійних організацій і груп у виробничих та інших підрозділах, тимчасових партійних і партійно-комсомольських груп на ударних ділянках роботи — ці та інші методи широко використовують вони для посилення свого впливу на діяльність трудових колективів. «Авторитет парторганізації в трудовому колективі, — говорив на XXVI з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербицький, — вирішальною мірою визначається тим, як комуністи на ділі здійснюють роль політичних бійців, як вони виконують ленінський заповіт «йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії». Адже де б не працював комуніст, — скрізь і всюди він відповідальний не тільки за свої дії і вчинки, а й за все, що робиться навколо нього»³¹.

Першорядного значення питання порушили на сторінках преси член ЦК КПРС, двічі Герой Соціалістичної Праці, сталевар ждановського заводу «Азовсталь» Г. Я. Горбань у статті «Бережи метал — хліб індустрії» і член ЦК Компартії України, відомий механізатор з Черкащини О. М. Парубок у листі «Будь господарем на землі». З глибоким знанням справи комуністи висловили пропозиції, реалізація яких може дати величезний ефект. «Наша основна турбота, — пише Г. Я. Горбань, — давати метал, зміцнювати фундамент індустрії. Він день у день міцнітиме, якщо кожний з нас — сталевар і будівельник, гірник і машинобудівник — по-господарськи порядкуватиме металом, пустить його в дію, виготовить із нього відмінну річ»³². Ініціатива комуністів знайшла широку підтримку трудових колективів республіки.

З патріотичною ініціативою — збільшити до кінця одинадцятої п'ятирічки виробництво м'яса на 33—36 і молока — на 23,5% порівняно з 1980 р. — виступили трудівники ферм Черкаської області. Первинні партійні організації, спираючись на зрослі можливості, посилюють організаторську й виховну роботу, спрямовану на виконання підвищених зобов'язань. У тваринництві області трудяться 4 346 комуністів і понад 3 тис. комсомольців. На фермах створено 614 партійних груп і цехових парторганізацій, а також десятки партійно-комсомольських груп, сотні комсомольсько-молодіжних колективів. На фермах області створені необхідні умови для праці й відпочинку трудівників. Тут діє 526 будин-

²⁹ Там же, с. 243.

³⁰ Бойовий загін ленінської партії, с. 53.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 43.

³² Робітнича газета, 1981, 4 лют.

ків тваринників, 520 їдалень, 220 медичних профілакторіїв, 530 магазинів. Широко ведеться житлове будівництво, будівництво шляхів з твердим покриттям до всіх ферм. Все це сприяє успішному розв'язанню поставлених завдань³³.

Великої уваги партійні організації республіки надають розвитку попарного змагання трудівників промисловості й сільського господарства, яке забезпечує взаємодопомогу, подання підтримки досвідчених колективів і працівників підшефним особистим прикладом, порадою, конкретною справою. Більше тисячі загонів і ланок Одеської, 720 — Полтавської, 540 — Кіровоградської областей заключили договори про трудову співдружність і суперництво. Первинні парторганізації названих, а також Кримської, Херсонської, Дніпропетровської, Запорізької та інших областей потурбувалися про поширення й гласність попарного змагання, в якому колективне наставництво і колективна відповідальність поєднується з трудовим змаганням³⁴.

Активною творчою силою в колективі проявила себе партійна організація дніпропетровського виробничого об'єднання «Дніпрошина» ім. XXV з'їзду КПРС. Кожен восьмий працюючий об'єднання — комуніст. Але головне, чим впливає партійна організація на життя й діяльність трудового колективу, — особистий приклад комуністів, їх авангардна роль. З ініціативи делегата XXVI з'їзду Компартії України В. Сахненко на дільниці заводу гумотехнічних виробів було переглянуто норми виробітку в бік напруження. За останні роки 330 шинників виступали з подібною ініціативою. 130 партійних груп об'єднання провели значну роботу в справі створення й організації діяльності єдиного бригад. У минулій п'ятирічці колектив «Дніпрошини» виступив в області одним з фундаторів творчого розвитку львівської комплексної системи управління якістю продукції, а також ефективного використання ресурсів. Вступаючи у нову п'ятирічку, виробничники об'єднання з ініціативи комуністів в особисті зобов'язання включили конкретні пункти, зв'язані з оволодінням марксистсько-ленінською теорією, розвитком товариської взаємодопомоги, соціалістичної бережливості, проявом високої моральності в праці, побуті. Значна увага партійною організацією надається створенню сприятливого морально-психологічного клімату в колективі, поєднанню бригадної організації праці з колективною, моральною й матеріальною відповідальністю за справи і вчинки кожного трудівника. Цьому сприяють і ідеологічні операції, і створена «Служба доброго настрою». Активний вплив парторганізації на життя більше ніж 12-тисячного колективу обумовив його успіхи у виконанні державних планів. За великий вклад у розвиток шинної промисловості, дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки і соціалістичних зобов'язань, введення в дію виробництва по випуску шин для сільського господарства об'єднання нагороджено орденом Жовтневої Революції³⁵.

Наполеглива, цілеспрямована робота первинних парторганізацій по згуртуванню трудових колективів, мобілізації їх на виконання поставлених завдань сприяла успішному старту колективів республіки у першому році одинадятої п'ятирічки. План першого кварталу по загальному обсягу продукції, зростанню продуктивності праці і випуску найважливіших виробів промисловістю республіки перевиконано. Понад план реалізовано продукції на 410 млн. карбованців. Майже три чверті приросту промислового виробництва одержано за рахунок зростання

³³ Правда, 1981, 21 мая.

³⁴ Правда України, 1981, 21 мая.

³⁵ Рад. Україна, 1981, 21 трав.

продуктивності праці, 18,4 тис. виробів мали державний Знак якості. Трудовики села заклали фундамент урожаю 1981 р.³⁶

Якість і ефективність роботи первинних партійних організацій як бойових організаторів має у величезній мірі залежити від рівня керівництва ними з боку місцевих партійних комітетів. У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, постанов Центрального Комітету партії райкоми, міськкоми, обкоми партії повинні бути постійно зв'язаними з первинними парторганізаціями, спиратися на них при розв'язанні всіх питань життя трудових колективів, виявляти неослабне піклування про їх зміцнення, допомагати первинним парторганізаціям у налагодженні внутріпартійної і проведенні організаторської та ідейно-виховної роботи серед трудящих, забезпечувати диференційоване керівництво ними з урахуванням конкретних умов їх діяльності.

Місцеві партійні комітети, керуючись загальнопартійними рішеннями, визначають найважливіші напрями, найбільш ефективні шляхи роботи первинних парторганізацій, вдосконалюють їх організаційну структуру. Вони активно впливають на добір секретарів, членів парткомів і партійних бюро первинних, цехових парторганізацій і партгрупоргів, здійснюють їх навчання. Якщо у 1966 р. вищу й середню освіту мали 83,9% секретарів первинних парторганізацій України, у тому числі вищу — 30,7%, то в 1981 р. відповідно — 100% і 62,5%. Лише за минуле п'ятиріччя тисячі секретарів первинних парторганізацій республіки пройшли курс підвищення кваліфікації на постійно діючих курсах, 51 594 — на семінарах незвільнених секретарів первинних парторганізацій при обкомах і Київському міськкомі партії³⁷. Активно використовуються можливості навчання партійного активу в міських і районних школах, на семінарах і науково-практичних конференціях з питань партійного будівництва, економіки, комуністичного виховання трудящих.

Накреслюючи додаткові заходи щодо поліпшення роботи первинних партійних організацій, посилення їх впливу в трудових колективах, ЦК Компартії України, поряд з іншими факторами враховував, що бойовитість первинної парторганізації, її вплив великою мірою залежать від секретаря, членів парткому чи бюро. Вони повинні глибоко знати політичну обстановку в колективі, бути принциповими в оцінці подій і фактів, виявляти непримиренність до недоліків, вміти відстояти свою думку, партійну позицію, спертися на актив, організувати дружну, злагоджену роботу.

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, постанов ЦК КПРС райкоми, міськкоми, обкоми, ЦК Компартій союзних республік посилюють роботу по усуненню недоліків, які мають місце в діяльності деяких первинних парторганізацій. Деякі з них ще не в повну міру використовують права, надані Статутом КПРС, не ведуть наполегливої боротьби з проявами безгосподарності, порушеннями державної дисципліни, норм Статуту КПРС, принципів комуністичної моралі окремими членами партії, не дають належної оцінки фактам формально-бюрократичного ставлення до насущних потреб трудящих. Ще не використовуються всі можливості для зміцнення трудової дисципліни. Не завжди в повну міру використовуються громадська думка партійних організацій, трудових колективів, а також індивідуальні форми виховної роботи в діяльності окремих низових ланок партії. Подолання цих недоліків — важлива умова посилення авторитету первинних парторганізацій і впливу кожної з них на життя й діяльність трудових колективів.

³⁶ Рад. Україна, 1981, 23 і 24 квіт.

³⁷ Бойовий загін ленінської партії, с. 121, 123.

Досвід діяльності первинних партійних організацій і місцевих партійних комітетів по керівництву ними на сучасному етапі переконливо свідчить про те, що комплексне використання розглянутих шляхів дальшого підвищення боєздатності первинних партійних організацій — невідмінна умова посилення їх ролі як політичного ядра трудових колективів, вдосконалення їх організаторської і політичної роботи серед трудящих, мобілізації їх на перетворення в життя історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, здійснення величких планів комуністичного будівництва.

Н. А. Снітчук

XXVI СЪЕЗД КПСС О ДАЛЬНЕЙШЕМ ПОВЫШЕНИИ РОЛИ
ПЕРВИЧНЫХ ПАРТОРГАНИЗАЦИИ

Резюме

В статье на основе решений XXVI съезда партии, постановлений ЦК КПСС, на материалах Компартии Украины освещаются основные пути дальнейшего повышения роли первичных парторганизаций и усиления их влияния на деятельность трудовых коллективов.

3 історії радянсько-болгарських зв'язків, дружби і співробітництва

П. С. СОХАНЬ (Київ)

ВІХИ ДРУЖБИ І БРАТЕРСТВА

У цьому році братній болгарський народ відзначає 1300-літній ювілей створення Болгарської держави — одного з найстаріших державних об'єднань Європи. 681 р., після розгрому військ візантійського імператора Константина IV Погоната об'єднаними силами протоболгар і слов'ян під проводом хана Аспаруха, між Болгарією і Візантією було укладено мирний договір, за яким остання визнавала нову державу і зобов'язувалася платити їй данину за те, щоб болгари не нападали на землі, розташовані на південь від Балканських гір. Цей договір був свідченням того, що молоде державне об'єднання одержало міжнародне визнання. Саме 681 р. вважається роком народження Болгарської держави, хоча, звичайно, ця дата є певною мірою умовною, адже формування державності — тривалий історичний процес. В Болгарії він розпочався ще до приходу протоболгар, коли на її сучасній території створювалося так зване об'єднання Семи слов'янських племен. Утворення союзу задунайських слов'ян з протоболгарами, які прибули сюди з причорноморських степів, та їх успішна спільна боротьба проти Візантії сприяли зміцненню цього державного об'єднання. Формування атрибутів Болгарської держави, як і формування болгарської народності, відбувалося і після 681 р.

На сучасному гербі Народної Республіки Болгарії написано дві дати: 681 і 1944. Вони знаменують собою дві спохальні події в тисячотрьохсотлітній історії братнього народу: виникнення Болгарської держави і проголошення нової, соціалістичної Болгарії. Тяжким і героїчним був шлях народних мас до повного національного і соціального визволення. Адже протягом шести з половиною століть їм довелося вести мужню, виснажливу боротьбу проти чужоземного гніту — спочатку візантійського (1018—1186 рр.), а згодом османського (1396—1878 рр.). Незважаючи на всі намагання іноземних загарбників духовно поневоли-ти болгарський народ, нав'язати йому чужі мову, побут, звичаї й релігію, він вистояв і зберіг свою духовну культуру, рідну мову і національну самосвідомість. Тому, як підкреслюється у «Зверненні» Комуністичної партії і уряду НРБ до болгарського народу в зв'язку з 1300-річчям заснування Болгарської держави, у ювілейному році трудящі республіки вшановуватимуть «все справді прогресивне в розвитку Болгарії, все, що давало нашому народові сили вистояти тут, у центрі перехрестя, що називається Балканським півостровом, вести боротьбу, прийти до перемоги соціалістичної революції і досягти найвищих висот, стати врівень з найрозвинутішими народами світу»¹.

¹ Работническо дело, 1980, 26 декември.

З почуттям законної гордості болгарський народ оглядає шлях, пройдений за тринадцять віків, справедливо пишаючись усім тим, що сприяло прогресивному розвитку країни, її внеску у світову культуру і соціальний прогрес людства. Як відомо, ще Перше болгарське царство (681—1018 рр.) разом з Візантією, Франкською державою і Київською Руссю входило до числа провідних країн Європи. В період панування хана Крума (803—814 рр.) були прийняті так звані «закони Крума», що сприяли внутрішній консолідації держави, утвердженню в ній прогресивного на той час феодального ладу і певній регламентації моральних принципів. Прогресивне значення для розвитку країни, зокрема для ознайомлення народних мас з досягненнями культури Візантії та етногенезу болгарської народності, мало і введення у 865 р. при Борисі I християнства як офіційної релігії. До речі, болгарська церква третьою в Європі, після римської і константинопольської, стала самостійною.

Величезну роль у розвитку світової культури відіграло створення у 862—863 рр. болгарськими просвітителами Кирилом і Мефодієм слов'янської абетки, покладеної пізніше в основу всіх слов'янських мов. Найбільшого культурного і економічного розквіту Перше болгарське царство досягло за царя Симеона (893—927 рр.), який був одним з найосвіченіших людей свого часу і тому всіляко сприяв піднесенню культури й освіти в країні. Уже в період існування Першого болгарського царства і в наступні часи його населення підтримувало контакти з Руссю.

Джерела свідчать про спорідненість етнічних компонентів, з яких формувалися болгарська і давньоруська народності, причому не лише слов'янського, а й протоболгарського. Адже протоболгари до переселення в задунайські землі мешкали у Причорномор'ї та Приазов'ї. Останні знахідки археологів показали, що частина болгаро-сарматських племен асимілювалася в Причорномор'ї і Середньому Подніпров'ї з місцевими слов'янськими племенами, що населяли території сучасної України². Цей факт, безперечно, позитивно впливав і на стосунки між Болгарією і Київською Руссю.

Заслужовує на увагу припущення деяких болгарських і радянських учених, ніби засновник Першого болгарського царства хан Аспарух загинув у боротьбі з хазарами в Придніпров'ї і був похований недалеко від сучасного міста Запоріжжя. Таке припущення вперше висловив радянський археолог В. А. Грінченко³, а останнім часом його підтримали болгарські вчені Ст. Ваклинов⁴ і П. Коледаров⁵, які навели додаткові аргументи. Хоча цей факт остаточно не доведений, проте вірогідність його цілком можлива, адже хан Аспарух, як свідчать джерела, в останній рік свого життя, тобто в 700 р., вів боротьбу з хазарами і загинув неподалік від дніпровських порогів. Дальше вивчення даного питання може пролити світло на невідомі досі аспекти дружніх зв'язків між нашими народами.

Грунтовного дослідження потребує й повідомлення літописця в «Повести временных лет» про похід першого київського князя Кня до Царьграда (Константинополя) і заснування ним на Дунаї (при повер-

² Рутковська Л. М. До питання про найдавніші болгарські племена на території України. — Вісник АН УРСР, 1972, № 10, с. 52.

³ Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло села Вознесенки на Запоріжжі. — Археологія. К., 1950. Т. 5, с. 37—63.

⁴ Ваклинов Ст. Формирование на старобългарската култура. София, 1977, с. 35—38.

⁵ Коледаров Петър. Политическа география на средновековната българска държава. Първа част, от 681 до 1018. София, 1979, с. 27—28.

ненні з Константинополя) містечка Києвець, де він мав навіть намір залишитися⁶. До речі, як відомо, і Святослав планував заснувати нову столицю Київської Русі на берегах Дунаю. У зв'язку з цим слід згадати давню болгарську легенду про селища, засновані у Болгарії ще в XIII ст. біженцями з Києва. В ста кілометрах від Софії, по дорозі на Плевен і Велико-Тирново, в мальовничій гірській місцевості Стара Планина, на важкодоступній скелі, що здіймається над річкою Віт, височить один з найстаріших монастирів Болгарії — Гложенський, а нижче нього, на схилах гори Лисець, розташовані два селища: Гложене і Київський ізвор (Київське джерело, нині — Голям ізвор). З покоління в покоління передається легенда, яка зафіксована в рукописі XVIII ст., що зберігається в Гложенському монастирі, про те, що монастир і ці селища заснували біженці на чолі з київським князем Георгієм Гложем (чи Гложенським), який з вірними йому людьми після нападу на місто орд хана Батия втік у Болгарію, де знайшов притулок.

В одній з найдавніших книг, яка також зберігається в цьому монастирі, — Київсько-Печерському евангелії за 1745 р. і ряді інших книг є помітки, що підтверджують факт його заснування киянами. Про це ж свідчать дві печатки XVIII ст., що знаходяться там же. На одній з них — круглій бронзовій — є напис: «Сие печат от манастир Києва храм стаго Георгиа на гора Лисец в лето христа 1776»⁷. Правда, серед київських князів 40-х років XIII ст. жоден не мав прізвища Глож. Проте ним міг бути хтось з рідних або близьких до князя людей, зокрема воевода одного з останніх перед нашествям монголо-татарських орд князя Володимира Рюриковича — Георгій.

В той час чимало біженців з Київської Русі потрапили до Болгарії, де знайшли притулок і згодом навіть займали високі державні посади. Серед них назовемо одного з спадкоємців київського князя — Якова Святослава, а також сина чернігівського князя Михайла Всеволодовича — Ростислава Михайловича. Болгарський історик Васил Златарський писав, що «Яков Святослав, як і Ростислав та багато інших російських князів, прибув до Болгарії ще при царі Івані Асені II» (1218—1241 рр.), який надав йому притулок і призначив «управителем гірської місцевості на Стара Планина в Мізії»⁸. Майже 20 років він відіграв важливу роль в історії Болгарської держави і одержав почесний титул «деспот». А вже згаданий князь Ростислав був правителем області Мачви і, перебуваючи у родинних стосунках з правителями Болгарії і Угорщини (його дружина — дочка угорського короля Бели IV, а дочка — дружина болгарського царя Михайла Асеня), мав значний вплив на болгаро-угорські відносини. Відомі й інші вихідці з Русі, які перебували в ті часи на державній службі в Болгарії. Ці факти свідчать про дружні стосунки народів наших країн з давніх давен.

Цікаво, що мешканці селищ Гложене і Голям ізвор й нині вважають себе нащадками вихідців з давнього Києва. Як повідомив один з активістів музейної справи Ловечського округу, до складу якого входять згадані селища, Борис Петров Беров, їх мешканці готуються урочисто відзначити 1500-річчя Києва як батьківщини і своїх далеких предків.

До речі, Гложенський монастир, селища Гложене і Київський ізвор у роки османського панування були осередками національно-визвольної

⁶ Повесть временных лет. М.—Л., 1950, с. 209.

⁷ Данов Георги. Гложене и гложенският манастир. София, 1970, с. 9.

⁸ Златарски Васил. История на българската държава през средните векове. София, 1972. Т. III, с. 499.

боротьби болгарського народу. Тут, зокрема, протягом тривалого часу перебував і організував революційний комітет борець за свободу болгарського народу Васил Левський. У період другої світової війни в них діяли партизанські загони. За роки народної влади Гложене і Голям ізвор перетворилися на сучасні соціалістичні селища, населення яких свято зберігає пам'ять про їх героїчне минуле.

Чимало джерел свідчить про багатогранні духовні зв'язки і взаємовпливи народів Київської Русі і Першого та Другого болгарських царств. Вже тоді між ними здійснювався широкий обмін духовними цінностями, зокрема творами мистецтва, переписувалися і перекладалися книги тощо. На Русі, як і в Болгарії, дуже любили й шанували книги. При Симеоні в Болгарії і Ярославі Мудрому в Києві існували спеціальні школи по їх перекладанню і переписуванню. Болгарські просвітителі перекладали з грецької на слов'янську мову чимало творів візантійської літератури і водночас писали власні, які поширювалися на Русі. Так, з болгарського оригіналу були перекладені в Києві відомі слов'янські рукописні книги XI ст. «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава» та ін. Болгарський дослідник цього питання професор Куйо Куєв підрахував, що протягом XI—XVII ст. тільки «Ізборник Святослава» був перекладений на давньоруську мову 18 раз⁹.

У другій половині XIV— на початку XV ст. відбувався так званий другий південнослов'янський вплив на Росію, пов'язаний з діяльністю видатного болгарського просвітителя Євфимія Тирновського і його учнів Кипріяна, Григорія Цамблака та інших. Будучи митрополитами київськими і всія Русі (з 1375 по 1419 р. з деякими перервами) і талановитими освітніми діячами, Кипріян і Г. Цамблук сприяли перекладу і розповсюдженню на Русі багатьох творів болгарської оригінальної і перекладної античної, насамперед візантійської, літератури, а також розвитку і вдосконаленню писемності (за їх ініціативою було вдосконалено орфографію давньоруської писемності, створені так званий молодший російський напівустав, Троїцький літопис тощо). Відзначаючи роль вихідців з Болгарії у розповсюдженні на Русі творів візантійської літератури, знавець давньоруської літератури академік В. М. Істрін цілком слушно писав: «Велика кількість візантійських творів прийшла на Русь вже в готовому південнослов'янському перекладі, і при тому в давні часи, — у перекладах болгарських. Вони продовжували надходити і пізніше, коли на Русі розвинулася вже своя писемність»¹⁰.

Водночас самобутня культура Київської Русі, сприймаючи чимало елементів із стародавньої болгарської культури, а через неї також і з візантійської, збагачувалася власними оригінальними жанровими формами: літописаннями, народними баладами, житіями тощо, які справляли значний вплив на культуру болгарського та інших південнослов'янських народів. Зокрема, такі видатні твори давньоруської літератури, як «Повесть временных лет», «Слово о полку Игореве», «Поучения» Володимира Мономаха, «Русская правда» та інші, вже в ті часи були відомі в Болгарії і сприяли збагаченню її духовного життя. Ці взаємозв'язки і взаємовпливи між болгарським народом і народами нашої країни, в тому числі українським, не припинялися і в період тяжкого 500-річного османського панування в Болгарії.

Історично склалося так, що болгар і українці протягом ряду віків вели боротьбу із спільними для них зовнішніми ворогами — ту-

⁹ Куєв Куйо. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. София, 1979, с. 16—17.

¹⁰ Истрин В. М. Очерки истории древнерусской литературы домосковского периода 11—13 вв. Пг., 1922, с. 14.

рецькими, татарськими та іншими загарбниками. Неодноразово мужні болгарські патріоти билися з ворогом пліч-о-пліч з українськими козаками. Багато спільних рис було і в соціальній боротьбі трудящих Болгарії та України. Очолювана Богданом Хмельницьким визвольна війна українського народу проти іноземних поневолювачів, возз'єднання України з Росією посилили впевненість болгар у те, що і їхня боротьба проти османського панування увінчається успіхом, зміцнили їх віру в допомогу братньої Росії. Це, зокрема, відбилося в народній легенді про «дідуса Івана» (тобто Росію), який допоможе визволитися Болгарії. Після історичної Переяславської ради економічні, культурні та інші зв'язки Болгарії з Україною значно посилилися. На Україні знайшли притулок тисячі болгар, які втікали від османського гніту. Сюди прибувало також чимало служителів церкви і купців. Вони нерідко залишалися й на постійне проживання, переважно у містах Київ, Ніжин, Путивль, через які проходив торговий шлях Росії з Балканами. Особливо багато греків і болгар оселилося в Ніжині. В середині XVII ст. перші заснували тут свою колонію.

З середини XVIII ст. за дозволом російського уряду, який прагнув зміцнити свої південні кордони, почалося організоване переселення болгар в основному на південь України. Оскільки уряд був заінтересований у якнайшвидшому освоєнні цих земель, він надавав переселенцям певні пільги. У 60-х роках XIX ст. в трьох південних губерніях Росії — Херсонській, Таврійській і Бессарабській — уже проживало близько 100 тис. болгар, а до кінця століття їх кількість майже подвоїлася. Згодом вони органічно злилися з місцевим населенням, вносячи певний вклад в економічний і культурний розвиток краю, де проживали, і разом з тим ще протягом тривалого часу були своєрідними посередниками у дружніх зв'язках народів Росії і Болгарії.

У XVII—XIX ст. культурно-освітні зв'язки України з Болгарією здійснювалися в основному шляхом взаємообміну духовними цінностями, насамперед книгами, особистих контактів між діячами культури і допомоги Росії в підготовці кадрів. Велику роль у цій справі відіграла відкрита у 1606 р. друкарня Києво-Печерської лаври, де протягом XVII—XIX ст. було виготовлено багато книг, що розповсюджувались у Болгарії та інших слов'янських країнах¹¹. З часу написання Паїсієм Хилендарським у 1762 р. «Історії слов'яноболгарської» починається епоха болгарського Відродження.

Значне місце в історії національного відродження болгарського народу і в українсько-болгарських зв'язках належало окремим діячам культури і культурно-освітнім закладам України. Закарпатський науковець Юрій Венелін — перший іноземець, який написав ряд праць, пройнятих великою любов'ю до болгарського народу, і, за словами академіка М. С. Державіна, «відіграв винятково благотворну роль у справі болгарського Відродження не тільки у значенні пробудження в болгарському суспільстві історичних і філологічних інтересів, але й насамперед у значенні пробудження національно-політичної свідомості, завдяки чому у болгарського народу зріс інтерес до свого національного минулого і до рідної мови»¹². Видатні вчені О. М. Бодянский, І. І. Срезневський, В. І. Григорович та інші здійснили поїздки по болгарських землях і написали праці, присвячені розвитку культури братнього народу. Історією Болгарії постійно цікавилися видатні українські

¹¹ Докладніше про це див.: Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976, с. 70—75.

¹² Державин Н. С. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов. М.—Л., 1944, с. 66.

письменники, революційні демократи Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка та інші.

У Києво-Могилянській академії, а пізніше в Київському, Харківському й Одеському університетах, Миколаївському південнослов'янському пансіонаті та багатьох духовних і світських училищах Києва, Харкова, Одеси, Херсона, Болграда та інших міст у дожовтневий період здобула освіту велика кількість болгар, чимало з яких згодом відзначилися на ниві освіти і культури, взяли активну участь у національно-визвольній боротьбі болгарського народу. Серед них — культурно-освітні діячі і вчені Васил Априлов, Спиридон і Микола Палаузови, Найдено Геров і Марин Дринов, відомі письменники Добрі Чинтулов, Васил Друмев, Алеко Константинов, видатний поет-революціонер Христо Ботев, основоположник соціалістичного і комуністичного руху в Болгарії Димитр Благоев та його соратник Георгій Кіркков і багато інших.

У роки героїчної національно-визвольної боротьби болгар проти османського гніту на захист братнього слов'янського народу неодноразово піднімали свій голос такі видатні представники наукової і мистецької інтелігенції України, як М. В. Лисенко, М. К. Заньковецька, М. П. Старицький, І. І. Мечников, О. О. Ковалевський та інші. Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., коли вирішувалася доля Болгарії, прогресивна громадськість усієї Росії була на боці болгарського народу, за визволення якого від іноземного гніту віддали своє життя й тисячі синів України. У свою чергу, трудова Болгарія, передова громадськість країни та її авангард — революційні тісняки, яких В. І. Ленін за самовіддану інтернаціоналістську позицію в роки першої світової війни назвав «інтернаціоналістами на ділі»¹³, постійно підтримував революційну боротьбу трудящих нашої країни. Після перемоги Великого Жовтня, в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції багато болгарських інтернаціоналістів зі зброєю в руках захищали Радянську владу.

Протягом тисячоліття суспільне життя і культура народів Болгарії і нашої країни розвивалися у тісній взаємодії. Однак тільки після перемоги соціалістичної революції в Болгарії братерська дружба і співробітництво болгарського і радянського народів досягли справжнього розквіту. Болгарія є одним з провідних торгових партнерів Радянського Союзу — серед них їй належить третє місце. Причому питома вага продукції машинобудування у болгарському експорті в СРСР становить понад 55%¹⁴. Нині у народному господарстві Радянського Союзу використовується 310 тис. болгарських електро- і автокарів, а також понад 350 тис. електротельферів¹⁵. У рамках РЕВ НРБ спеціалізується на виробництві більше 600 видів продукції. Близько 40% її експорту становить продукція, що виготовляється на основі спеціалізації і кооперування з країнами РЕВ¹⁶. Болгарія постачає країнам — членам РЕВ електронно-обчислювальну техніку і різні види електрокарів та автокарів, продукцію приладобудування і металорізальні верстати, сільськогосподарську техніку і судна тощо.

Таким чином, за 37 років соціалістичного будівництва НРБ перетворилася з однієї з найвідсталіших країн Європи в сучасну промислово-аграрну державу, яка за темпами зростання зовнішньоторговель-

¹³ Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії). — Повне зібр. творів, т. 31, с. 168—169.

¹⁴ Работническо дело, 1981, 27 март.

¹⁵ Внешняя торговля, 1981, № 2, с. 10.

¹⁶ Работническо дело, 1981, 27 март.

ного обороту, виробництвом ряду важливих промислових товарів, зокрема продукції електронної промисловості, питомою вагою студентів і фахівців з вищою освітою в складі її населення та деякими іншими показниками входить до числа десяти найбільш розвинутих країн світу. За даними ООН, уже в 1977 р. вона вийшла на вісімнадцяте місце серед 36 країн, що забезпечують 99% світового експорту продукції машинобудування¹⁷.

Все це — переконливе свідчення великих успіхів, досягнутих працюючим і талановитим народом у братній сім'ї країн соціалістичної співдружності. Вони стали б неможливими, якби з перших днів соціалістичного розвитку БКП не дотримувалася курсу на дружбу і всебічне співробітництво з Радянським Союзом, розглядаючи його як важливу рушійну силу суспільного розвитку країни. При технічному сприянні СРСР у НРБ побудовано понад 300 великих промислових та інших народногосподарських об'єктів, які випускають більше 65% промислової продукції і становлять основу сучасного індустріального і науково-технічного потенціалу країни¹⁸. «Сьогодні у нас є всі підстави заявити, — зазначав Генеральний секретар Болгарської комуністичної партії, Голова Державної ради НРБ товариш Тодор Живков, — що болгаро-радянська дружба — це одне з найвеличніших і прекрасних завоювань наших народів на шляху свободи і соціалізму»¹⁹. Розглядаючи її як велику інтернаціональну силу і важливий фактор соціалістичного розвитку своєї країни, БКП виступила одним з ініціаторів курсу на всебічне зближення й інтеграцію НРБ з СРСР та іншими країнами соціалістичної співдружності. Цей курс повністю розділяють і втілюють у життя комуністичні та робітничі партії всіх братніх країн. «Все більш тісне і всебічне співробітництво та єдність дій з Радянським Союзом, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — такий курс Болгарської комуністичної партії... Все більш тісне і всебічне співробітництво та єдність дій — такий і курс Комуністичної партії Радянського Союзу щодо соціалістичної Болгарії»²⁰.

Втілюючи цей курс у життя, НРБ і СРСР розвивають нові прогресивні форми співробітництва між обома країнами: спільне будівництво і експлуатація важливих народногосподарських комплексів, співробітництво міністерств, відомств, установ і підприємств, широка спеціалізація і кооперація у сфері науки і виробництва. Вони розробили генеральну схему спеціалізації і кооперування НРБ і СРСР в галузях матеріального виробництва на період до 1990 р., відповідно до якої міністерства і відомства обох країн уже підписали 34 нові галузеві програми і понад 160 угод про розвиток співробітництва у 1981—1985 рр.²¹. У рамках довгострокових цільових програм лише в десятиріччя п'ятиріччя на двосторонній основі 250 радянських і 150 болгарських науково-дослідних установ спільно розробляли 436 важливих для народного господарства СРСР і НРБ наукових проблем і тем²². «Діапазон радянсько-болгарського співробітництва, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — став справді безмежним. Можна без перебільшення сказати, що немає такої сфери життя суспільства, де б не виявилось братерське єднання наших народів»²³.

¹⁷ Правда, 1981, 19 марта.

¹⁸ Внешняя торговля, 1981, № 2, с. 10.

¹⁹ Живков Тодор. Дружба от векове за векове. София, 1977. Т. 3, с. 91.

²⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 259.

²¹ Икономически живот, 1981, 1 април.

²² Внешняя торговля, 1979, № 9, с. 7.

²³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 259.

Гідний вклад у розвиток радянсько-болгарського співробітництва вносять і трудящі Української РСР. Зокрема, частка УРСР у загально-союзному товарообороті з НРБ становить 14—15%. Проектно-конструкторські організації і підприємства нашої республіки брали участь у будівництві і реконструкції більше 180 важливих народногосподарських об'єктів Болгарії, що споруджувалися з технічною допомогою СРСР. Тільки в роки десятиї п'ятирічки вони подавали допомогу у спорудженні 86 підприємств металургійної, машинобудівної, хімічної, будівельної промисловості, атомної електростанції «Козлодуй», теплоелектростанцій «Варна» і «Мариця—Схід III», Софійського метрополітену та ін. Справжнім символом братерського співробітництва, мостом дружби народів двох країн стала унікальна паромна переправа Іллічовськ—Варна. Ряд науково-дослідних інститутів УРСР, зокрема Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, інститути кібернетики, напівпровідників, проблем матеріалознавства та інші встановили безпосередні зв'язки з відповідними установами НРБ і спільно розробляють важливі наукові проблеми, обмінюються досвідом роботи. Тісні контакти підтримують також 8 українських і 7 болгарських вузів. 11 областей УРСР, десятки міст і сіл, понад 600 підприємств і установ нашої республіки поріднилися, відповідно, з 11 округами, містами, селами, підприємствами і установами НРБ й співробітничать у галузі техніки, науки і культури.

У промові на XII з'їзді БКП голова делегації КПРС член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслював: «Комуністи, всі радянські люди, дорожать непорушною радянсько-болгарською дружбою, роблять усе, щоб неухильно міцніли взаємодія наших країн, братерство наших народів»²⁴.

У рішеннях XXVI з'їзду КПРС і XII з'їзду БКП знову наголошувалося на необхідності дальшого зміцнення і розвитку братерських відносин дружби і співробітництва між усіма країнами соціалізму, зокрема між СРСР і НРБ, їх згуртованості у боротьбі за мир і безпеку народів. Історичний досвід відносин між СРСР і НРБ показав, що саме єдність їх дій і спільні зусилля на міжнародній арені приносять успіхи у боротьбі за справу миру, безпеки і соціального прогресу людства. І в своїх двосторонніх економічних, політичних та культурних відносинах, і в спільних діях на міжнародній арені вони прагнуть до того, щоб створити, за словами товариша Тодора Живкова, «прообраз такого братерського розумного союзу між народами всієї планети, про який всі ми мріємо і за який всі ми боремося»²⁵. Майбутні покоління віддаватимуть належне тим, хто створював зразки таких справді братерських відносин, які можуть бути прикладом для інших народів. У цьому, насамперед, полягає інтернаціональне значення радянсько-болгарської дружби і співробітництва і одне з найвеличніших досягнень Болгарії за всю її 1300-річну історію.

П. С. Сохань

ВЕХИ ДРУЖБЫ И БРАТСТВА

Резюме

В статье, посвященной 1300-летию Болгарского государства, рассматриваются основные вехи истории дружественных отношений между братским болгарским народом и народами нашей страны, в частности украинским.

²⁴ Радянська Україна, 1981, 1 квіт.

²⁵ Живков Тодор. Дружба през вековете, т. 3, с. 346.

В. Й. ГОЛУБ (Київ)

ПРОВІДНА РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НРБ У СТВОРЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СОЦІАЛІЗМУ

В Народній Республіці Болгарії, як і в інших країнах соціалістичної співдружності, робітничому класу належить вирішальна роль у будівництві соціалістичного суспільства. Завдяки успішному втіленню в життя марксистсько-ленінських ідей цим класом, всіма трудящими, керованими Болгарською Комуністичною партією, яка творчо враховує специфічні умови своєї країни, в НРБ створено могутню матеріально-технічну базу, що дає змогу вирішувати найскладніші соціально-економічні завдання дальшого будівництва розвинутого соціалізму.

Раніше відстала аграрна країна Народна Республіка Болгарія сьогодні вийшла на перше місце в світі по виробництву на душу населення електро- і автотранспорту, кальцинованої соди, тютюну, на передові позиції по випуску продукції електронної промисловості. Серед країн Балканського півострова НРБ має найкращі показники по виробництву на душу населення електроенергії, залізної руди, коксу, бурого вугілля, штучних і синтетичних волокон, пшениці, цукру тощо¹. Сьогодні лише за три дні республіка дає стільки промислової продукції, скільки її випускалося за весь 1939 р. Сільське господарство Болгарії характеризується високою концентрацією і спеціалізацією².

Великі успіхи НРБ у будівництві матеріально-технічної бази зрілого соціалізму стали можливими значною мірою завдяки інтернаціональній підтримці та реальній допомозі Радянського Союзу та інших братніх соціалістичних країн. Так, лише за період з 1944 р. по 1970 р. СРСР допоміг Болгарії спорудити 300, а в 1971—1976 рр. ще 150 промислових підприємств, що виробляють нині близько 80% промислової продукції країни³.

В історії соціалістичної Болгарії важливе місце належить 60-м рокам, коли в країні розпочалося будівництво розвинутого соціалістичного суспільства. Саме в той час БКП, вирішуючи ряд завдань соціально-економічного характеру, велику увагу приділяла першочерговому розвитку електроенергетики, металургії, машинобудування та інших галузей, від яких залежав прогрес у народному господарстві республіки, в науці і техніці. Наприклад, тільки за період з 1965 р. по 1970 р. виробництво електроенергії зросло на 191, сталі — на 306, продукція машинобудування і металообробки збільшилася на 203%⁴.

Великі революційні зміни відбулися не лише у матеріальному виробництві, а й у соціальній структурі суспільства соціалістичної Болгарії. В умовах загальної індустріалізації і динамічного розвитку всього народного господарства країни бурхливо зростає кількісно і якісно ро-

¹ Живков Т. Отчет ЦК БКП XII съезду и предстоящие задачи партии. София, 1981, с. 14.

² Там же, с. 13.

³ Коммунист, 1978, № 3, с. 111—112.

⁴ Под знаменем интернационализма: X съезд БКП. София, 1971, с. 29.

бітничий клас в цілому і насамперед його ядро — загін робітників, зайнятих у промисловості⁵.

Про дедалі зростаючу роль робітничого класу НРБ як головної продуктивної сили суспільства свідчать, зокрема, такі дані: у створенні суспільного продукту в 1970 р. питома вага промисловості становила понад 62, тимчасом як сільського господарства — 24%⁶. Разом з тим на державних підприємствах всіх галузей народного господарства, де головною виробничою силою є робітничий клас, в 1971 р. створено 71% національного доходу країни⁷. Таким чином, він є головним виробником основних матеріальних багатств країни. Слід підкреслити і те, що робітники своєю працею створюють машини, які є знаряддям праці для всіх інших груп трудящих, що їх діяльність сприяє і стимулює розвиток усіх галузей народного господарства. Звичайно, праця селянина-кооператора також має величезне значення для створення матеріально-технічної бази соціалізму, але її продуктивність значною мірою залежить від технічного забезпечення, у вирішенні проблем якої головна роль належить робітничому класу.

У процесі соціалістичного будівництва в Народній Республіці Болгарії було збудовано ряд підприємств сільськогосподарського машинобудування і хімічної промисловості, завдяки яким істотно змінилася виробничо-технічна база сільського господарства. Так, лише за 1966—1976 рр. кількість тракторів зросла з 40309 до 937742 (в 15-ти сильному обчисленні), зернових комбайнів з 8399 до 16810, тракторних плугів з 25952 до 45651. Енергоозброєність сільськогосподарської праці на 10 га обробленої площі зросла за той же період з 56 до 142 кінських сил. Кількість мінеральних добрив на 100 га обробленої площі збільшилася з 7484 кг в 1965 р. до 13387 кг в 1970 р.⁸

Нова техніка сприяє нарощуванню ефективності сільськогосподарського виробництва. В 1970 р. продуктивність праці в ньому підвищилася порівняно з 1960 р. на 205%, а порівняно з 1948 р. на 448,2%. Це дало можливість істотно збільшити обсяг сільськогосподарської продукції, яка зросла в 1970 р. у порівнянні з довоєнним 1939 р. на 239,5%⁹. Цими успіхами селяни-кооператори значною мірою зобов'язані робітникам.

В процесі будівництва соціалізму зростає й загін робітничого класу, який безпосередньо працює в сільському господарстві на обслуговуванні і ремонті сільгосптехніки, переробці продукції тощо. Якщо в 1948 р. таких робітників і службовців в країні налічувалося всього 29985, то в 1970 р. їх кількість зросла до 271077, що становило 9,9% від загальної кількості усіх робітників і службовців в країні¹⁰. Таке зростання кількості сільськогосподарських робітників має важливе значення не лише для збільшення обсягу виробництва, а й позитивно впливає на самих кооператорів, їх мораль і психологію, що, в свою чергу, сприяє дальшому зміцненню соціальної єдності всіх верств трудящих.

Безсумнівним є також факт, що у створенні матеріально-технічної бази соціалізму важливу роль відіграє інтелігенція. Виступаючи з доповіддю на XXVI з'їзді КПРС, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голо-

⁵ Див.: Работническата класа на етапа изграждане на развитото социалистическо общество. София, 1973, с. 94; Статистически справочник. София, 1978, с. 2—3.

⁶ Работническата класа на етапа изграждане на развитото социалистическо общество, с. 93.

⁷ Статистически годишник на НРБ. София, 1971, с. 86.

⁸ Там же, с. 103, 235.

⁹ Там же, с. 223, 190.

¹⁰ Там же, с. 66.

ва Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль»¹¹. Разом з робітничим класом вона виступає одним з головних учасників науково-технічної революції. Результати її розумової діяльності реалізуються робітниками, які здійснюють безпосередній зв'язок науки й техніки, тобто сприяють процесу дальшого перетворення науки в продуктивну силу суспільства. Отже, діяльність науково-технічної інтелігенції прискорює науково-технічний прогрес настільки, наскільки робітничий клас успішно виконує функцію з'єднуючої ланки між наукою і виробництвом. Ця його функція має яскраво виражену тенденцію зростання в умовах розвитку НТР. При цьому робітничий клас, безперервно вдосконалюючись в культурно-технічному відношенні і будучи глибоко зацікавленим в цьому, є активним учасником технічної творчості. Складні технологічні процеси, в яких він бере участь, вимагають необхідного розумового напруження і постійного підвищення рівня технічних знань.

Технічна творчість робітників в процесі соціалістичного будівництва в НРБ постійно розширювалася і вдосконалювалася. Переконливим свідченням цього є розвиток в країні винахідництва і раціоналізаторства. Як видно з даних Центральної Ради Професійних Спілок (ЦРПС) і Державного Комітету по науці і технічному прогресу (ДКНТП) про підсумки раціоналізаторської діяльності в округах НРБ за 1967—1969 рр.¹², цей рух набув масового характеру і дав значний економічний ефект:

Роки	Надійшло раціоналізаторських пропозицій	Втілено у виробництво	Економічний ефект (в левах)
1967	72323	32998	53281522
1968	81886	38074	81801143
1969	69065	30210	79034944

Дієвою формою боротьби робітників за прискорення науково-технічного прогресу було створення на підприємствах громадських конструкторських бюро. Їх основне завдання полягало в тому, щоб активно сприяти раціоналізаторам під час розробки ними технічних пропозицій, готувати нові конструкторські кадри з їх рядів, вдосконалювати технічне планування тощо. В 60-і роки громадські конструкторські бюро уже давали значний економічний ефект. Їх кількість за період з 1962 р. по 1970 р. зросла від 45 до 385, а число учасників в них відповідно — з 789 до 2860 чол.¹³

Масовою формою творчої активності робітників стали соціалістичні бригади технічного прогресу, які почали створюватися в 1963 р., а через рік їх було вже 1150. За рік вони розв'язали 757 технічних проблем, що дало економічний ефект понад 4 млн. левів¹⁴. З'являлися і набували масового характеру й інші форми співробітництва робітників з вченими і науково-технічною інтелігенцією. На підприємствах створювалися бюро економічного аналізу, ради по вивченню передового досвіду тощо. В 1970 р. в країні активно діяли 3942 таких бюро і рад, де

¹¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 63—64.

¹² Текущ архив на ЦС на БПС. Папка № 6, л. 462—463.

¹³ Там же. Своден статистически отчет на 1960—1970 г., л. 12—16.

¹⁴ Да се учим да работим и живем по комунистически. Софія, 1964, с. 64.

на громадських засадах працювали 36940 інженерів, техніків, економістів і передовиків виробництва¹⁵.

З метою підвищення культурно-технічного рівня робітників, залучення їх до технічної творчості на підприємствах організовувалися технічні народні університети, школи передового досвіду тощо. На підвищення технічних і економічних знань робітників, майстрів і керівників виробництва зверталася особлива увага в системі партійної освіти. Так, в 1960/61 навчальному році економіку народного господарства і політекономію вивчали 281052 комуністів і безпартійних або 39,7% тих, що навчалися¹⁶. Якщо в 1955/56 навчальному році економічним і технічним навчанням в країні було охоплено лише 32 тис. робітників, то в 1960/61 рр. їх навчалось 527 тис. або в 15 разів більше¹⁷.

«Ключовим моментом інтенсифікації виробництва є якісний склад робочої сили»¹⁸, — підкреслював Генеральний секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ товариш Т. Живков. Глибоко усвідомлюючи це, партійні, господарські і громадські організації проводять активну виховну роботу по залученню робітників до технічної творчості. Болгарська Комуністична партія не лише спрямовує діяльність трудящих на здійснення науково-технічного прогресу, а й безпосередньо організовує цей рух. Більшість комуністів, зайнятих на виробництві, були активними учасниками технічної творчості. Так, в 1963 р. із всіх членів партії, що працювали у сфері виробництва, понад 26% внесли різні технічні пропозиції, а ще 22,3% стали передовиками виробництва і взірцем для інших робітників¹⁹.

Як видно, технічна творчість робітників, що характеризує і якісне зростання робітничого класу НРБ, є одним з важливих виявів їх трудової і суспільної активності. Вона переконливо ще раз підтверджує провідну роль сучасного робітничого класу в створенні матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства.

БКП надає великого значення розвитку і вдосконаленню соціалістичного змагання серед трудящих країни. Партія прагне до того, щоб у відповідності з масштабами, глибиною і новизною перетворень, які здійснює болгарський народ, органічно поєднати його як творчий рух мас з головними завданнями економічної і соціальної політики. Так, на липневому (1968 р.) Пленумі ЦК БКП було вказано на необхідність перетворення змагання в складову частину економічної політики партії, підвищення його виховних функцій. У зв'язку з цим зросла роль громадських організацій і насамперед професійних спілок. Їх завдання полягає в тому, щоб мобілізувати робітничий клас і всіх трудящих на виконання і перевиконання народногосподарських планів, націлити творчу енергію мас на вдосконалення технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, якості продукції, зменшення її собівартості, економне витрачання сировини та енергії.

Однією з форм активного соціалістичного змагання став рух за комуністичну працю. За прикладом радянських робітників він почав розвиватися в НРБ восени 1958 р. і незабаром став масовим. Уже в травні 1964 р. на національній нараді учасників руху за комуністичну працю були чітко визначені його завдання: боротьба за підвищення

¹⁵ Работническата класа на стапа изграждане на развитото социалистическо общество, с. 111.

¹⁶ Централен партисен архив (далі — ЦПА) на ЦК на БКП, ф. 1, оп. 15, а. е. 745, л. 4.

¹⁷ Там же, оп. 12, а. е. 1144, л. 5.

¹⁸ Живков Т. Отчетный доклад ЦК БКП X съезду партии. София, 1971, с. 45.

¹⁹ ЦПА на ЦК на БКП, ф. 1, оп. 12, а. е. 1256, л. 14.

продуктивності праці, високу культуру виробництва, технічні знання і комуністичне виховання. Таким чином, цей рух перетворився у велику силу не лише економічного, а й морального характеру.

В 1962 р. в русі за комуністичну працю взяли участь 24 тис. бригад, змін, дільниць, цехів і підприємств, а кількість його учасників зросла до 278 тис.²⁰ Як завжди, в авангарді руху йшли комуністи. Як свідчить звіт організаційного відділу ЦК БКП за 1963 р., із загальної кількості комуністів, зайнятих на виробництві, в ньому брали участь по Ловешському округу — 85%, по Кирджалійському і Позарджикському — 84%, Кюстендільському — 82%, Врачанському — 77%, Габровському і Хасковському — 75% комуністів, а у місті Враца — всі члени партії²¹.

Для вивчення і впровадження у виробництво передового досвіду, який БКП вважає однією з найголовніших функцій соціалістичного змагання, вже в 1963 р. в країні було створено 27915 спеціальних шкіл і курсів, на яких 603726 слухачів глибоко вивчали найновіші досягнення багатотисячного загону передовиків виробництва. Девізи «Передай свій досвід і знання іншим», «Досягнемо і перевершимо передовиків» стали символічними виразниками суті і наряду такого руху. Незабаром від трудових колективів і в індивідуальному порядку почали надходити тисячі пропозицій, спрямованих на поліпшення ритмічної роботи підприємств, вдосконалення технологічних процесів, системи постачання, більш ефективне використання обладнання тощо. Лише в Габровському окрузі таких пропозицій було 11717, у Варненському — 9426, Бургаському — 8000, Врачанському — 7516, Старозагорському — 5032²². Багато з них знаходили застосування у виробництві. Наприклад, на підприємствах Старозагорського округу розробили і впровадили у виробництво 207 таких раціоналізаторських пропозицій, що дало економічний ефект 1489000 левів²³.

Особливу увагу комуністична партія і уряд країни після VIII з'їзду БКП (листопад 1962 р.) приділяють збільшенню випуску продукції високої якості. Для вирішення цієї проблеми на підприємствах, в низових парторганізаціях, містах і округах НРБ проводяться пленуми, інструктажі секретарів парткомів і керівників виробничих колективів, виробничі наради тощо. Разом з тим ЦК БКП ставив перед окружними, міськими, обштинними партійними комітетами і первинними парторганізаціями завдання вжити рішучих заходів щодо поліпшення партійного керівництва змаганням і розглядати його як важливий засіб підвищення продуктивності праці і перевиконання народногосподарських планів²⁴.

Усе це приносить свої вагомі результати. Про розмах соцзмагання і руху за комуністичну працю свідчать такі дані: якщо у 1962 р. в змаганні брало участь 1300566 робітників і службовців, то в 1970 р. їх кількість зросла до 2064372 чол.; в русі за комуністичну працю брало участь, відповідно, 545751 чол. і 1082649 чол. У 1964 р. налічувалося 92567 робітників, які виборювали звання «Ударника комуністичної праці», а у 1970 р. — 179689 чол. За період з 1962 по 1970 рік питома вага учасників руху за комуністичну працю серед усіх учасників соцзмагання зросла з 42 до 52,4%²⁵.

²⁰ Там же, а. е. 1122, л. 19—20.

²¹ Там же, а. е. 1223, л. 1.

²² Там же, л. 4.

²³ Там же, а. е. 1997, л. 5.

²⁴ Там же, а. е. 1233, л. 12.

²⁵ Текущ архив на ЦС на БПС. Своден статистически отчет на 1962—1970 гг.

Відповідно до сучасних вимог соціалістичне змагання розгортається не лише серед робітників, бригад, цехів і підприємств, а й між галузями виробництва, округами, тобто у масштабах всієї країни. За цих умов соціальні функції соцзмагання в плані його впливу на взаємовідносини класів і соціальних груп виявляються не лише в трудових колективах, а й на рівні всього суспільства. Це сприяє підвищенню провідної ролі робітничого класу як головної продуктивної сили суспільства і зміцненню його союзу з кооперативним селянством та трудовою інтелігенцією.

Практика соціалістичного будівництва в країнах соціалістичної співдружності, зокрема в Народній Республіці Болгарії, спростовує міф апологетів капіталістичного суспільства про те, нібито функції управління сучасним складним і поставленим на наукову основу виробництвом, доступні лише вузькому колу спеціалістів-технократів. Однак такі твердження не мають під собою ґрунту. В. І. Ленін уже в перші роки становлення радянського ладу ставив завдання «...розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством...»²⁶, пов'язуючи його з тим, що «...соціалізм може скластися і зміцніти тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти...»²⁷. Ці та інші ленінські вказівки, що перебувають постійно в полі зору ЦК БКП, втілені в соціально-економічній політиці партії болгарських комуністів.

Не ігноруючи факту ускладнення організаційно-технічних функцій управління сучасним виробництвом, БКП на перший план висуває широку участь трудящих в управлінні виробництвом. Фактично це зводиться до реального використання трудящими прав господарів виробництва, якими є, зокрема, робітники — провідна сила соціалістичного суспільства. Їх участь в управлінні соціалістичним виробництвом здійснюється на всіх рівнях його організації, включаючи і управління народним господарством в цілому. Однак це не виключає, а передбачає наявність спеціального апарату державних працівників, які здійснюють функції управління за принципом демократичного централізму.

Контроль за діяльністю всього державного апарату зверху донизу здійснює Болгарська Комуністична партія — авангард робітничого класу, роль якої як спрямовуючої сили процесу будівництва розвинутого соціалізму дедалі більше зростає. Партійне керівництво передбачає також добір, виховання і розстановку кадрів в усіх ланках господарського управління. А це означає, що формування всього державного апарату управління здійснюється трудящими через свій політичний авангард — комуністичну партію.

Завдання підвищення активності трудящих в управлінні виробництвом були і залишаються одними з головних у діяльності БКП. Так, на липневому (1968 р.) і на вересневому (1969 р.) Пленумах ЦК БКП, підкреслювалося, що свій вплив на вироблення державних рішень по розвитку соціалістичного виробництва робітничий клас має ширше здійснювати через масові громадські організації, зокрема профспілкові, участі яких у народногосподарському плануванні партія надає великого значення.

Пропозиції трудових колективів, зокрема з питань праці, побуту, цін, житлового будівництва, враховуються при складанні єдиного плану соціально-економічного розвитку НРБ. Профспілки разом з дер-

²⁶ Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді професійних спілок 20 січня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 430.

²⁷ Ленін В. І. Промова про роковини революції 6 листопада. — Повне збір. творів, т. 37, с. 133.

жавними і господарськими органами здійснюють також громадський контроль на виробництві.

Участь трудящих в управлінні виробництвом здійснюється, насамперед, шляхом підвищення ролі колективних договорів, виробничих нарад і конференцій, зміцнення діяльності таких громадських об'єднань, як ради і бюро економічного аналізу, технічної творчості, громадських конструкторських бюро, груп контролю тощо.

У 60-і роки активізувалася діяльність виробничих нарад як органів участі робітників в суспільному виробництві, розвитку їх ініціативи і творчості. Якщо в 1962 р. на підприємствах було проведено 168679 таких нарад, де було висунуто 222305 організаційних і технічних пропозицій, то в 1970 р. проведено 301290 нарад і висунуто 242793 пропозицій, з яких 144939 впроваджено у виробництво²⁸.

Іншою формою активної участі робітників в управлінні виробництвом стали господарські комітети — виборні органи управління підприємствами. До їх складу обираються робітники, інженерно-технічні працівники і службовці. Членом правління кожного такого комітету є директор підприємства, який головує на його засіданнях і регулярно звітується на них про виконання поставлених перед трудовим колективом завдань. Тобто через господарські комітети вдосконалюється система управління шляхом гармонійного поєднання принципу єдиначальності з колективним керівництвом. На березень 1971 р. в НРБ діяло 3002 таких комітетів, до яких було обрано 39577 чол. З них безпосередньо зайнятих на виробництві — 15481 чол. (або близько 40% складу), службовців — 8978 чол. (22,7%), інженерно-технічних працівників — 15118 чол. (38,2%)²⁹. Як бачимо, і в цих виборних органах перевагу мають робітники.

На підвищення продуктивності праці, ефективніше використання виробничих фондів, зміцнення фінансової і виконавчої дисципліни було спрямовано діяльність громадських бюро економічного аналізу та бюро нормування і організації праці й заробітної плати, яких у 1970 р. налічувалося в країні, відповідно, 897 (5634 учасників) і 1032 (6310 учасників)³⁰.

Таким чином, участь робітників в управлінні виробництвом полягає у їх вирішальному впливі на призначення керівників підприємств, здійсненні ними контролю за діяльністю адміністрації тощо. Вони також активні учасники розробки і втілення в життя планів виробничого і соціального розвитку своїх трудових колективів, які є важливими актами, що регулюють і спрямовують виробництво і взаємовідносини як в рамках підприємств, так і всієї держави. Це означає, що робітничий клас є тією провідною силою, яка успішно здійснює функції управління соціалістичним суспільним виробництвом, соціально-економічним розвитком країни.

В дальшому будівництві соціалістичного суспільства, як зазначається в Програмі Болгарської Комуністичної партії, «керівна роль робітничого класу буде підвищуватися, і це буде природним результатом глибоких структурних змін, які відбуватимуться в ньому, зростання його значення у розвитку продуктивних сил, в науково-технічній революції і в усьому житті взагалі»³¹. Це положення було ще раз підтверджено на

²⁸ Текущ архив на ЦС и БПС. Своден статистически отчет на 1962—1970 гг.

²⁹ Развитаето на НРБ и зайноста професионални съюзи между VI и VII Конгрес. София, 1972, с. 43.

³⁰ Текущ архив на ЦК на БПС. Своден статистически отчет на 1970 г.

³¹ Програма БКП. София, 1971, с. 53.

ХІІ з'їзді Болгарської Комуністичної партії, який накреслив нові величні перспективи участі робітничого класу, всіх трудящих країни у дальшому вдосконаленні соціалістичних суспільних відносин у Народній Республіці Болгарії.

В. И. Голуб

**ВЕДУЩАЯ РОЛЬ РАБОЧЕГО КЛАССА НРБ
В СОЗДАНИИ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ
СОЦИАЛИЗМА**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы повышения роли рабочего класса Болгарии — главной производительной силы социалистического общества. На значительном фактическом и документальном материале освещается ведущая роль рабочих НРБ в ускорении научно-технического прогресса, развитии и совершенствовании социалистического соревнования, в управлении производством и государством.

В. В. ПАВЛЕНКО (Київ)

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ
ТРУДЯЩИХ КРАЇНИ РАД І БОЛГАРІЇ
В 1917—1944 рр.

Разом з трудящими НРБ 13-віковий ювілей Болгарської держави широко відзначають народи Союзу РСР та країн соціалістичної співдружності, які впевнено крокують по шляху соціально-економічного, культурного прогресу. Запорукою «щасливого сучасного і майбутнього соціалістичної Болгарії, — підкреслюється у Зверненні ЦК БКП і уряду НРБ до болгарського народу в зв'язку з 1300-річчям Болгарської держави, — є міцна і непорушна, з глибоким історичним корінням братерська дружба з великим радянським народом-визволителем...»¹. Ця дружба витримала випробування і в період 1917—1944 рр., коли правлячі, зокрема монархо-фашистські кола Болгарії всупереч волі свого народу перешкоджали її розвитку. Трудящі СРСР і Болгарії високо пронесли в той час прапор пролетарського інтернаціоналізму, вписали яскраву сторінку в історію взаємозв'язків двох братніх народів.

Автор ставить за мету висвітлити основні напрями інтернаціональних зв'язків радянського і болгарського народів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і до встановлення народної влади в Болгарії. Ці зв'язки розвивалися в той період по двох напрямках. З одного боку, це була різнопланова підтримка трудящими Болгарії революційних перетворень і справи соціалістичного будівництва в СРСР, з іншого — солідарність народів Радянського Союзу з революційною боротьбою болгарських робітників і селян. Характерним для зазначеного періоду було і те, що широкі дружні зв'язки між Болгарією і Союзом РСР здійснювалися по лінії громадських організацій. Оскільки болгарський уряд йшов у фарватері антирадянської політики імперіалістичних держав, міждержавні відносини Болгарії і СРСР розвивалися слабо. На чолі руху за зміцнення радянсько-болгарської дружби стояли робітничий клас і його комуністичні партії, які залучали до нього різні соціальні верстви суспільства.

Революційні перетворення, що відбулися в Країні Рад внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, насамперед ліквідація всіх форм експлуатації, справили величезний вплив на підйом революційного руху в Болгарії. Так, у вересні 1918 р. там спалахнуло солдатське повстання, у грудні 1919 р. — січні 1920 р. відбулися страйки транспортних працівників та загальний політичний страйк. Завдяки могутній хвилі революційного руху до влади прийшов демократичний уряд Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС).

Під впливом Великого Жовтня Болгарська робітничка соціал-демократична партія (тісних соціалістів) почала звільнятися від помилкових соціал-демократичних поглядів, озброюватися новими теоретичними положеннями, що базувалися на більшовницькій стратегії і тактиці. Вірність марксизму, принципам пролетарського інтернаціоналізму харак-

¹ Работническо дело, 1980, 27 дек.

теризувала партію тісняків — авангард болгарського революційного руху — як революційну марксистську течію, що стояла на найближчих до більшовиків позиціях. Вивчення досвіду РСДРП(б), особисті контакти з більшовиками переконували тісних соціалістів, що тільки пролетарська партія нового типу є єдиною революційною силою у боротьбі за перемогу соціалізму. БРСДП (т. с.) очолила рух в своїй країні на захист завоювань першої в світі робітничо-селянської держави. Підтримка Країни Рад стала кровною справою трудящих всіх країн, в тому числі і болгарських, яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму. Вона сприяла перемозі молодой Радянської республіки над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.

В роки революційного піднесення 1917—1923 рр. болгарські комуністи активно і наполегливо пропагували справу Жовтня, роз'яснювали важливі заходи Радянської влади, суть ленінської національної політики, викривали підступні плани і дії іноземних інтервентів, білогвардійців і місцевої буржуазії. Важливим щодо цього стала агітаційна робота болгарських революціонерів серед майже 5-ти тисяч російських військовополонених, звільнених після першої світової війни з німецьких, французьких і австро-угорських таборів і згодом переправлених в Болгарію. Болгарський уряд намагався залучити їх до участі в контрреволюційному поході міжнародної буржуазії проти більшовиків. Та ці підступні наміри були зірвані завдяки активним діям болгарських комуністів, які несли слово правди у ряди тимчасово відірваних від батьківщини російських громадян. При сприянні Болгарської комуністичної партії (т. с.) 700 військовополонених створили при ній у січні 1921 р. російську комуністичну секцію, яка очолила роботу по репатріації колишніх солдатів російської армії. Багато з них згодом поповнили лави Червоної Армії².

Значну діяльність болгарські комуністи розгорнули по розкладанню залишків розгромлених білогвардійських армій Денікіна і Врангеля, що були перекинуті в балканські країни Антантою з метою придушення там революційного руху і використання для нового походу проти Радянської Росії. На кінець 1921 р. в Болгарії їх налічувалося близько 36 тис. чол.³

В поверненні на батьківщину російських солдатів, уведених в оману білогвардійськими офіцерами, важлива роль належала БКП (т. с.). Завдяки сприянню болгарських революціонерів було створено Спільку повернення на батьківщину та її друковані органи «Нова Росія» та «На батьківщину»⁴. В результаті активної діяльності болгарських комуністів, Спільки, а також представників російського Червоного Хреста в Болгарії протягом 1921—1923 рр. на батьківщину повернулося близько 12 тис. солдатів і козаків колишніх білогвардійських армій⁵. Послідовні інтернаціоналістські дії БКП (т. с.) сприяли тому, що намаганням Антанти і російської контрреволюції перетворити Болгарію в плацдарм для нової інтервенції проти Радянської Росії не судилося здійснитися.

На допомогу радянським трудящим прийшов болгарський народ і в тяжкі часи, коли наша країна зазнавала значних труднощів у зв'язку з

² Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976, с. 189; Митев Йоно. Борьба коммунистов Болгарии в защиту Советской России. 1917—1921 гг. — Военно-историч. журн., 1961, № 9, с. 109.

³ Чернявски Г. П., Даскалов Д. Борбата на БКП против врангелистикия заговор. София, 1964, с. 37.

⁴ Болгарский народ в защиту Октябрьской революции. София, 1967, с. 114.

⁵ Сохань П. С. Указ. соч., с. 191.

господарською розрухою і голодом в південних районах Росії, що виник у результаті небувалої засухи 1921 р. Активно включившись в міжнародну кампанію допомоги голодуючим народам Росії, робітничий клас Болгарії, інші верстви трудящих відправляли їм продукти, медикаменти, одяг гощо. Всього в фонд допомоги ними було зібрано різних коштів на суму понад 3 млн. левів⁶. Ця допомога мала не тільки велике значення для відновлення зруйнованого війною народного господарства Радянської Росії, а й справила революціонізуючий вплив на трудящих зарубіжних країн, які глибше усвідомлювали свою причетність до збереження і зміцнення революційних завоювань першої в світі пролетарської держави.

Героїчною і незабутньою сторінкою інтернаціональних зв'язків болгарських і радянських трудящих стала участь вихідців з Болгарії — військовополонених, переселенців, емігрантів, студентів — у боротьбі робітничого класу і селянства Радянської Росії з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Ряди інтернаціоналістів поповнювалися і окремими болгарськими революціонерами, які з цією метою спеціально прибували до Країни Рад. Всього, за неповними даними, число болгар в лавах Червоної Армії перевищувало 30 тис. чол.⁷ Вони хоробро билися в інтернаціональних полках, партизанських загонах, ескадронах 1-ї Кінної армії С. М. Будьонного, бригаді легендарного героя громадянської війни Г. І. Котовського та інших частинах Червоної Армії, вели роботу по розкладанню військ іноземних інтервентів.

У згуртуванні та мобілізації болгар на боротьбу за утвердження соціалістичних завоювань велику роль відіграли болгарські комуністичні групи, Рада болгарських робітничих і солдатських депутатів України, редакція газети «Комуна» та ін. Участь болгарських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад у нашій країні була для них хорошою революційною школою. Досвід, набутий на батьківщині Жовтня, вони успішно використовували після повернення в Болгарію.

Глибоке вивчення ленінської теоретичної спадщини, великий практичний досвід класової боротьби сприяли тому, що Компартія Болгарії визнала свою помилкову позицію нейтралітету в період червеного фашистського перевороту 1923 р. в країні, усвідомила головну причину поразки Вересневого антифашистського повстання того ж року, яка полягала у відсутності союзу робітників і селян, єдності дій їх політичних партій.

Після поразки Вересневого повстання — першого збройного повстання робітників і селян проти фашизму — в країні була встановлена терористична диктатура найбільш реакційних кіл монополістичної буржуазії, «вихованої в традиціях колишнього варварського режиму турецької імперії»⁸. Уряд намагався потопити в крові революційний рух болгарських трудящих. Тільки з дня фашистського перевороту 9 червня 1923 р. і до 1929 р. було вбито 25 тис. чол., заарештовано 150 тис. чол., в тюрмах знаходилося 1200 політичних в'язнів, в еміграції — 2500 політичних діячів⁹.

Героїчна боротьба трудящих Болгарії за нове життя, проти наступу реакції завжди знаходила підтримку радянських людей, які, виконуючи заповіт В. І. Леніна, були послідовними інтернаціоналістами, тобто розвивали революційний рух не лише в своїй країні, а й підтримува-

⁶ Николов Цанко. Дейноста на БКП в защита Съветска Русия. София, 1960, с. 111—156.

⁷ Октомврийската революция и българо-съветската дружба. София, 1967, с. 23.

⁸ Димитров Г. Избранные произведения. М., 1957. Т. 1, с. 185.

⁹ Правда, 1929, 24 марта.

ли його (пропагандою, співчуттям, матеріально) також і в інших країнах¹⁰. Рух солідарності з антифашистською і антимонархічною боротьбою болгарського народу в нашій країні характеризувався постійністю, хоча, звичайно, певною мірою його розмах зумовлювався міжнародними обставинами, активізацією революційного процесу в Болгарії, політикою правлячих кіл тощо. Активну участь в ньому брали всі верстви населення Радянського Союзу — робітники, селяни, інтелігенція. На відміну від руху болгарського народу за розвиток дружніх болгаро-радянських зв'язків, що наштовхувався на серйозні перешкоди з боку правлячих монархо-фашистських кіл, в Радянському Союзі, де влада належала робітникам і селянам, умови для розвитку руху солідарності з революційною боротьбою трудящих Болгарії були принципово іншими. Так, питання зміцнення інтернаціональних зв'язків з прогресивними силами зарубіжних країн, в тому числі Болгарії, розглядалися на з'їздах партії, партійних конференціях, засіданнях рад депутатів трудящих¹¹. Велику роль у цьому русі відіграли радянська секція Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР), профспілки, комсомол та інші громадські організації нашої країни. Центральна і республіканська преса широко інформувала радянських людей про події в Болгарії; аналізові класової боротьби болгарських трудящих присвячувалася спеціальна література.

Великий внесок в рух солідарності з революційною боротьбою робітничого класу і селянства Болгарії належить радянській дипломатії. В численних нотах Радянського уряду і Народного комісаріату іноземних справ СРСР викривалася реакційна зовнішня і внутрішня політика правлячої верхівки Болгарії.

Трудящі Країни Рад постійно подавали болгарським братам по класу моральну і матеріальну підтримку. Відповідно на нові наступи монархо-фашистської диктатури ставали численні мітинги і збори радянських громадян, що проходили на фабриках і заводах, в колгоспах і учбових закладах. З честю виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, робітники, селяни, інтелігенція Союзу РСР подавали революціонерам Болгарії матеріальну підтримку. Кошти для цього надходили від внесків членів МОДР, добровільних відрахувань від заробітної плати робітників і службовців. В фонд допомоги жертвам фашистського терору йшли також гроші, зароблені трудящими Радянського Союзу на суботниках і недільниках, наднормовій роботі тощо. Відчутну допомогу народів подавали радянські селяни, які здавали хліб і продукти, засівали окремі ділянки землі, урожай з яких йшов виключно на цілі матеріальної підтримки.

В русі солідарності з революційною боротьбою трудящих Болгарії велике значення мала діяльність радянських профспілок, які подавали значну матеріальну допомогу страйкарям і болгарським професійним спілкам. Тільки з січня 1924 р. по жовтень 1926 р. ВЦРПС СРСР асигнувала з цією метою 5,5 тис. крб.¹²

Грошову допомогу борцям проти монархо-фашистської тиранії подавали й організації МОДР. Вони організовували вистави, лотереї, збори від яких йшли на користь жертв фашистського терору. В 1923—1926 рр. ЦК МОДР СРСР відправив в Болгарію 576 тис. крб.¹³

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції. — Повне зібр. творів, т. 31, с. 164—165.

¹¹ Советско-болгарские отношения и связи: Док. и материалы. 1917—1944. М., 1976, с. 196, 200, 201, 226, 228.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 130, арк. 22; оп. 10, спр. 29, арк. 9.

¹³ Там же, ф. 8265, оп. 1, спр. 1, арк. 110; спр. 10, арк. 42.

Важливою формою діяльності організацій МОДР стало шефство над політичними в'язнями болгарських тюрем. Якщо в 1925 р. обласні і міські організації МОДР СРСР подавали такого роду допомогу в'язням 18 тюрем, то в 1927 р. під їх опікою перебували ув'язнені з 23 тюрем¹⁴. Радянські люди підтримували не лише політичних в'язнів, а й їх сім'ї, посилаючи їм гроші, листуючись з ними. Велику роботу по збиранню коштів для своїх підшефних розгорнули організації МОДР. За їх ініціативою гроші збиралися за допомогою підписних листів, деякі підприємства зараховували окремих політичних в'язнів в свій штат, відпрацьовували за них виробничу норму, а зароблені таким чином гроші пересилали в фонд МОДР. Практикувалося також проведення спеціальних днів шефської роботи, доходи від якої надходили в фонд допомоги жертвам терору. Ця підтримка зберегла життя багатьох болгарських революціонерів та їх сімей, врятувала від фашистського свавілля, зміцнила їхню впевненість у кінцевій перемозі, відіграла велику роль у формуванні думки прогресивної громадськості, яка засудила звірства болгарської реакції.

У рух солідарності з революційними силами Болгарії активно включився ленінський комсомол. Зокрема, він став ініціатором проведення днів і тижнів радянської і болгарської молоді, в ході яких відбувалися вечори, збори, присвячені революційній боротьбі молоді, літературні читання про Болгарію, створювалися гуртки по вивченню болгарської мови, збиралися кошти для БКМС¹⁵.

Моральна і матеріальна підтримка болгарського революційного пролетаріату відіграла велику роль у справі інтернаціонального виховання трудящих Країни Рад, стала реальним вкладом радянських людей у справу боротьби робітничого класу з ненависним капіталізмом.

Однією з важливих форм солідарності Союзу РСР з революційною боротьбою трудящих Болгарії була допомога Радянської держави болгарським політичним емігрантам, яких у нашій країні в 20—30-ті роки проживало понад 2 тис. чол.¹⁶

Питаннями прийому і влаштування болгарських емігрантів відали Товариства допомоги політемігрантам, створені в 1923 р., а пізніше — Відділ політеміграції при ЦК МОДР СРСР. Він мав свої представництва в Ленінграді, Мінську, Харкові, Одесі, Києві, Дніпропетровську та інших містах¹⁷. Після прибуття в СРСР болгарські революціонери спочатку проживали в будинках політемігрантів, а потім їх працевлаштовували. Ті з них, хто потребував оздоровлення, направлялися на лікування в спеціальні санаторії, що знаходилися в Криму і на Кавказі¹⁸.

Країна Рад стала для політемігрантів з Болгарії другою батьківщиною. Вони мали змогу підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень, набувати практичний досвід будівництва соціалістичного суспільства, що допомогло їм після повернення до Болгарії рішуче боротися за повалення монархо-фашистського режиму і активно брати участь у соціалістичних перетвореннях в НРБ.

Багато болгар навчалися в Комуністичному університеті національних меншостей Заходу та Міжнародній ленінській партійній школі, де були створені болгарські сектори. В цих навчальних закладах викла-

¹⁴ Чернявски Г., Мичев Д. Съветската общественост и революционното движение в България. 1923—1944. София, 1979. с. 305, 306.

¹⁵ Чернявски Г., Мичев Д. Указ. соч., с. 272—275.

¹⁶ Сохань П. С. Указ. соч., с. 233.

¹⁷ Бюллетень ЦК МОПР СССР, 1924, № 13, с. 3; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 22, арк. 282.

¹⁸ Львовский Ю. А. Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР. М., 1975, с. 183, 184.

дали видатні діячі БКП, які також перебували в еміграції: С. Димитров (Марек), А. Іванов, Г. Генев, С. Благоева, Ф. Козовський, Д. Карадімов, М. Шаторов, А. Дамянов, Б. Сімов та інші.

Навчалися болгарські емігранти і в інших радянських вузах, військових академіях, училищах. СРСР став справжньою кузницею високоосвічених кадрів для нової соціалістичної Болгарії. Своє перебування в Радянському Союзі болгарські революціонери використовували не тільки для одержання освіти, а й для підвищення кваліфікації, наукового рівня. Так, велику наукову роботу в нашій країні проводили В. Коларов, Х. Кабакчиев, Т. Павлов та інші. На батьківщині Жовтня були створені умови для творчого росту болгарських діячів культури і мистецтва, зокрема М. Марчевського, К. Кюлявкова, Г. Бакалова, О. Жендова, К. Цанева та інших.

До повернення на батьківщину болгарські революціонери брали активну участь у створенні в Радянському Союзі матеріально-технічної бази соціалізму, самовіддано працювали на всіх ділянках політичного, громадського і господарського життя Радянської країни. Багато з них стали безпосередніми учасниками перетворення в життя програми індустріалізації, організаторами сільськогосподарських комун. Особливо значний внесок болгарських політичних емігрантів в соціалістичне будівництво в південних районах України та Бессарабії, де проживала велика кількість болгар¹⁹.

Різноманітна підтримка болгарських революціонерів трудящими нашої країни стала конкретним виявом інтернаціоналізму на ділі. Вона відіграла важливу і мобілізуючу роль в героїчній боротьбі народу Болгарії, який і в найтяжчі часи розгулу фашистського терору активно виступав за зміцнення дружби з радянським народом. Пролетаріат Болгарії, очолюваний компартією, розгорнув масову кампанію за встановлення дипломатичних відносин з СРСР.

На численних мітингах і зборах ухвалювалися резолюції, в яких рішуче підкреслювалася воля болгарського робітничого класу, селянства, прогресивної інтелігенції нормалізації міждержавних та розширення торговельних відносин Болгарії з Радянським Союзом. Ці важливі документи направлялися до Народних зборів, у яких інтереси трудящих представляла парламентська група легальної Робітничої партії. Вона багаторазово зверталася з запитом до голови Народних зборів, міністра закордонних справ з приводу встановлення дипломатичних відносин з СРСР²⁰. Широко це питання висвітлювалося і обговорювалося на сторінках робітничої преси.

Всенародний масовий рух за нормалізацію міждержавних зв'язків з Радянським Союзом став одним з головних факторів, які примусили уряд Болгарії прийняти рішення про встановлення дипломатичних відносин з СРСР в 1934 р. У свою чергу, це створило умови для заснування легальних організацій, що ставили за мету розвивати економічні, наукові і культурні зв'язки між двома країнами. Основну роль в них відігравали комуністи.

Велике значення в ознайомленні болгарського народу з культурним і науковим життям Радянського Союзу мала діяльність болгаро-радянських товариств, яких до вересня 1944 р. функціонувало кілька де-

¹⁹ Див.: Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. К., 1973.

²⁰ Централен държавен исторически архив. София, ф. 173, оп. 5, а. е. 503, л. 1; а. е. 502, л. 18, 20.

сятків, і які об'єднували сотні тисяч чол.²¹ Незважаючи на часту заборону поліцією публічних заходів цих товариств, переслідування їх активістів, вони встановлювали зв'язки з Всесоюзним товариством культурного зв'язку з закордоном, організовували виставки, перегляди радянських кінофільмів, розповсюджували радянські книги та журнали, проводили вечори, збори, бесіди, присвячені популяризації радянської культури, вшанування ювілеїв видатних російських і радянських діячів науки і культури.

Зміцнення економічних, насамперед торговельних зв'язків Болгарії і СРСР, було головним завданням Болгаро-Радянської торгової палати, кооперації «Згода» і «Взаємність». Ділові зв'язки з Радянським Союзом встановили акціонерні товариства «Технобнос», «Імпортекс», «Морфлот», «Мосфілко» та ін. Діяльність цих товариств сприяла також пропаганді величких досягнень Союзу РСР, знайомила болгарський народ з життям радянських трудящих.

Велику роботу по пропаганді успіхів Радянського Союзу в соціалістичному будівництві проводила Болгарська комуністична партія. В пресі, на тематичних зборах, використовуючи всі можливі засоби, болгарські комуністи невтомно і сміливо викривали наклепницькі вигадки буржуазної реакції про життя в Країні Рад. Досягненню цієї мети сприяли також поїздки болгарських робітничо-селянських делегацій до Радянського Союзу. І хоча уряд перешкоджав їх організації, дві такі поїздки відбулися в 1931 і 1932 рр. В наступні роки ряд колективних та індивідуальних відвідувань Радянського Союзу було здійснено по лінії радянського представництва «Інтурист», інтереси якого з боку Болгарії представляла кооперація «Згода»²². СРСР як легальним, так і нелегальним шляхом відвідали відомі болгарські діячі науки і культури, серед яких були вчені Т. Павлов, А. Златаров, С. Белінов, письменники Г. Бакалов, К. Белев, артист П. Стойчев та ін. Деякі з них тривалий час жили в нашій країні. Повернувшись в Болгарію, вони, обмінаючи заборону уряду, видавали книги, виступали в пресі і на зборах, пропагуючи тим самим соціалістичний спосіб життя трудящих Союзу РСР, посилюючи інтерес болгарського народу до революційних перетворень в робітничо-селянській Радянській державі. Необхідні кошти в фонд делегацій, що направлялися до СРСР, збиралися за допомогою підписних листів, лотерей, внесків приватних осіб та організацій тощо. Для популяризації успіхів Радянського Союзу БКП широко використовувала святкування роковин Великого Жовтня, щорічних днів пам'яті В. І. Леніна. Цим подіям присвячувалися мітинги, збори і демонстрації, вони знаходили висвітлення в пресі²³.

Яскравою сторінкою в інтернаціональних зв'язках радянського і болгарського народів назавжди залишиться могутня хвиля виступів трудящих Союзу РСР на захист славного сина болгарського народу Георгія Димитрова під час провокаційного Лейпцігського процесу (лютий 1933 р. — лютий 1934 р.). Міжнародний рух протесту прогресивного людства, очолюваний Радянською країною, і героїчна боротьба на процесі полум'яного революціонера змусили фашистську юстицію знести з нього та його товаришів обвинувачення в підпалі рейхстагу і винести їм виправдальний вирок.

²¹ Точне число болгарсько-радянських товариств не встановлено. Згідно з одними даними їх налічувалося понад 80, згідно з іншими — 56. Див., наприклад: Янакіев Д. Първото българо-съветско дружество в България. — Българо-съветска дружба, 1959. № 18.

²² Болгарский народ в защиту Октябрьской революции, с. 296—297.

²³ Див.: Николов Цанко, Веков Ангел. Чествуване на Великия Октомври в България. 1918—1944. София, 1967.

Масові збори і мітинги на захист підсудних в Лейпцігу проходили у найвіддаленіших куточках Радянського Союзу. Резолюції, прийняті на них, надсилалися в Німеччину. Численні делегації відвідали німецьке посольство в Москві з вимогою звільнити болгарських комуністів. На їх користь проводився збір коштів, відраховувалися гроші від заробітної плати, влаштовувалися суботники та недільники. З великою радістю радянські люди зустріли звістку про звільнення Георгія Димитрова та його товаришів і рішення уряду Союзу РСР про надання їм радянського підданства.

Трудащі СРСР оточили видатного діяча міжнародного комуністичного та робітничого руху і його соратників сердечним піклуванням, великою увагою і глибокою повагою. Георгій Димитров обирався почесним депутатом обласних і міських рад, членом виробничих колективів; грамотами його імені нагороджувалися герої праці, за право носити його ім'я змагалися кращі колективи. Яскравим виявом радянсько-болгарської дружби стали контакти Георгія Димитрова з трудящими СРСР. Незважаючи на велику зайнятість у ВККІ, ЦК БКП і ЦК ВКП(б), він знаходив час для листування з різними організаціями і трудовими колективами. Його листи надихали радянських робітників і селян брати нові, підвищені виробничі зобов'язання, достроково виконувати і перевиконувати господарські плани²⁴. Ім'я Георгія Димитрова стало для радянських людей символом братерської дружби народів Радянського Союзу і Болгарії, непорушного співробітництва комуністичних партій обох країн.

Зміцнювалася і загартовувалася радянсько-болгарська дружба і в новій міжнародній обстановці, що склалася в зв'язку із загрозою виникнення світової війни. Антивоєнний рух трудящих СРСР і Болгарії став важливою ланкою єдиного пролетарського антифашистського фронту. Болгарські комуністи в той час очолювали і спрямовували масові антивоєнні кампанії, були ініціаторами створення антивоєнних комітетів тощо.

Загроза вторгнення гітлерівських полчищ в Радянський Союз ще тісніше згуртувала і активізувала сили болгарських борців за відвернення війни. Особливо яскраво антифашистські настрої трудящих Болгарії виявилися у всенародній кампанії по підтримці пропозиції Союзу РСР болгарському уряду укласти договір про дружбу і взаємну допомогу (листопад 1940 р.). Правлячі монархо-фашистські кола країни намагалися приховати від народу дану пропозицію, але завдяки зусиллям БКП її текст був опублікований у комуністичній пресі, листівках і став відомим широким народним масам. На адресу Народних зборів негайно почали надходити резолюції численних зборів трудящих, членів громадських і профспілкових організацій, листи і телеграми з вимогами укласти мирний договір з СРСР.

Всупереч волі болгарського народу правляча верхівка країни, яка орієнтувалася на гітлерівську Німеччину, відхилила пропозицію Радянського уряду і підписала протокол про приєднання до Троїстого пакту. Приєднання Болгарії до агресивного блоку фактично означало те, що вона перетворювалася на сателіта Німеччини, стала сировинною і продовольчою базою останньої.

З повою силою антифашистський опір болгарських трудящих, очолюваний комуністами, розгорнувся після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Головним завданням БРП стало знищення шляхом збройного повстання болгарського фашизму і визво-

²⁴ Див.: Хаджишиколов Веселин. Георгий Димитров и советская общест-
венность. 1934—1945. М., 1972.

лення країни від гітлерівського панування. Створення у 1942 р. Вітчизняного фронту в Болгарії дало змогу компартії залучити широкі народні маси до антифашистської боротьби, розширити її соціальну базу. За допомогою радіостанцій «Христо Ботев» і «Народний голос», керованих Г. Димитровим і його соратниками, газет, листівок, усної пропаганди БРП в тяжких умовах розгорнула широку діяльність по мобілізації учасників руху Опору.

Перемоги Червоної Армії над гітлерівськими військами сприяли значному піднесенню і дальшому розвитку збройної боротьби в Болгарії. Під керівництвом БРП в країні діяли партизанські загони, організовувалися численні диверсії і акти саботажу. До початку збройного повстання Народно-визвольна повстанська армія (НВПА), яка була створена в 1943 р., налічувала 1 дивізію, 9 бригад, 37 загонів. Понад 200 тис. болгар активно допомагали партизанам²⁵. Влітку 1944 р. в країні почала складатися революційна ситуація. В той період НВПА провела понад 1460 бойових операцій і масово-політичних акцій.

Широкий антифашистський рух народних мас, їх вірність історичним традиціям болгаро-радянської дружби не дали можливості правлячим колам Болгарії відкрито виступити проти СРСР. Жоден болгарський солдат не посилався на Східний фронт. Визвольний похід Червоної Армії був важливим фактором у перемозі народного збройного повстання 9 вересня 1944 р. в Болгарії, внаслідок якого перед країною відкрився шлях мирного, демократичного розвитку, шлях до перемоги соціалізму.

Болгарські воїни взяли участь в остаточному розгромі фашистської Німеччини. В складі 3-го Українського фронту героїчно боролися три оновлені і переформовані болгарські армії.

Інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Болгарії в 1917—1944 рр. сприяли піднесенню революційного руху в країні Балканського півострова, а також провалу планів міжнародної реакції силою розправитися з Республікою Рад, відіграли позитивну роль в справі виховання радянських і болгарських трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, в зміцненні міжнародної пролетарської солідарності.

Із вступом Болгарії на шлях соціалізму між СРСР і НРБ склався новий тип відносин, в основу яких покладено принципи марксизму-ленінізму і соціалістичного інтернаціоналізму. Тісні взаємозв'язки між обома країнами сприяють зміцненню соціалістичної системи, «вносять конкретний вклад в пошук і розробку нових напрямів і форм єдності трудящих, які йдуть по шляху соціалізму і комунізму²⁶».

В. В. Павленко

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ СВЯЗИ

ТРУДЯЩИХСЯ СТРАНЫ СОВЕТОВ И БОЛГАРИИ В 1917—1944 гг.

Резюме

В статье рассматриваются основные направления дружеских отношений советского и болгарского народов в период после победы Великой Октябрьской социалистической революции и до установления народной власти в Болгарии. Основное внимание уделяется движению солидарности советских трудящихся с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии и помощи болгарского народа стране Великого Октября в защите ее революционных завоеваний, в строительстве социализма.

²⁵ Петров Стоян. БКП в борьбе против монархо-фашизма. М., 1973, с. 300.

²⁶ Отчет на Централния комитет на Българската комунистическа партия пред дванадесетия конгрес и предстоящите задачи на партията: Доклад на първия секретар на ЦК на БКП др. Тодор Живков. — Работническо дело, 1981, 1 апр.

Проти буржуазної фальсифікації історії

О. Ф. ІВАНОВ (Київ)

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ПРИНЦИПУ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ В ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ БУДОВІ КПРС

Однією з корінних рис Комуністичної партії Радянського Союзу, що визначають її класову природу і характеризують КПРС як справді революційну партію робітничого класу, є пролетарський інтернаціоналізм — найважливіший, перевірений життям принцип діяльності комуністів. «КПРС, — відзначав Генеральний секретар Центрального Комітету нашої партії товариш Л. І. Брежнев, — партія інтернаціоналістів-ленінців і своєю ідеологією та політикою, і складом та будовою. Партія більшовиків була першою в історії політичною партією, побудованою на принципі об'єднання пролетарських організацій, в яких робітники усіх національностей зливалися в єдину бойову силу»¹.

Послідовне здійснення принципу інтернаціоналізму в усій життєдіяльності КПРС — важливий фактор підвищення дієздатності партії, зростання її керівної ролі та неухильного зміцнення міжнародного авторитету. Не випадково ідеологи буржуазії докладали й докладають чимало зусиль до того, щоб перевернути суть принципу пролетарського інтернаціоналізму, його практичне втілення в організаційній будові та діяльності ленінської партії. Цим самим вони розраховують підірвати віру радянського народу в свій політичний авангард, дискредитувати в очах міжнародного робітничого руху марксистсько-ленінські принципи партійного будівництва, принизити всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС у розв'язанні національного питання. Причому останнім часом, і це відзначається у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, у Постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», активність імперіалістичної пропаганди зростає, більш витонченими і підступними стають її методи, розширюються і вдосконалюються технічні засоби, за допомогою яких вона намагається справляти свій розкладаючий вплив на свідомість радянських людей².

У зв'язку з цим важливим завданням учених-суспільствознавців, як наголошується в документах XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, є своєчасне викриття фальсифікаторських вправ апологетів імперіалізму, які, вдаючись до наукоподібних форм і прикриваючись маскою «об'єктивності» та «исцупередженості», безсоромно пере-

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 59—60.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 89; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 6.

кручують цілі й політику КПРС, принципи її організаційної будови та діяльності³.

Радянські дослідники приділяють значну увагу питанням критики різного роду антикомуністичних концепцій керівної ролі КПРС, викриттю фальсифікаторів марксистсько-ленінського вчення про партію. Лише після XXV з'їзду КПРС опубліковано цілий ряд наукових праць — монографій, брошур⁴, а також статей⁵, у яких з бойових, наступальних позицій розвінчуються новітні міфи і концепції буржуазної пропаганди, дається аргументована відсіч нападкам наших ідейних противників на ленінські принципи партійного будівництва.

Автор даної статті ставив своєю метою показати наукову неспроможність найбільш характерних для сучасної буржуазної «радянології» перекручень принципу інтернаціоналізму в організаційній будові та складі КПРС.

Намагаючись дискредитувати, відкинути ленінський принцип пролетарського інтернаціоналізму, що лежить в основі організації всіх справді марксистсько-ленінських партій, буржуазні ідеологи насамперед заперечують об'єктивну зумовленість побудови більшовицької партії як єдиної, централізованої організації всього російського пролетаріату, звинувачують В. І. Леніна у волюнтаристсько-диктаторському, односторонньому підході до питань організації партії. При цьому вони роблять спроби гальванізувати ідеї федералізму в партійному будівництві, які ще в період створення нашої партії проповідували бундівці та інші опортуністи. Так, відомий своїм украй тенденційним викладом історії КПРС англійський «радянолог» Л. Шапіро намагається довести, що В. І. Ленін нібито «не мав навіть найменшого наміру дозволити партійним організаціям розвиватися на демократичних засадах» і що «диктатура зверху донизу була прийнята як організаційний принцип»⁶. А директор одного з провідних антикомуністичних центрів ФРН Б. Майсснер стверджує, нібито «побоювання Леніна щодо федеративної побудови більшовицької партійної організації за австрійським зразком» були пов'язані із загрозою децентралізації партійного керівництва, оскільки федералізм суперечив «його вимозі суворо централізованої партії-ордена професіональних революціонерів»⁷. Таким чином, принцип інтернаціоналізму в організаційній будові партії антикомуністи розглядають як винятково суб'єктивістське прагнення вузької, замкнутої групи революціонерів-професіоналів забезпечити собі «панівне становище» в партії.

³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 172; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 54, 94.

⁴ Молибощко В. А. Критика буржуазных фальсификаций вопросов партийного строительства, Минск, 1977; Юдин И. Н., Малов Ю. К. Критика современных фальсификаторов руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. М., 1977; Кундуба Д. М. Правда жизни против домыслов фальсификаторов. К., 1979; Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС. М., 1980 та ін.

⁵ Шевченко В. Ф. Вымыслы фальсификаторов о первичных и местных организациях марксистско-ленинских партий. — Вопр. истории КПСС, 1976, № 5; Лыткин В. А. Критика буржуазной фальсификации роли и назначения аппарата руководящих органов КПСС. — Вопр. истории КПСС, 1977, № 3; Малов Ю. К. Критика буржуазных фальсификаций роли КПСС в политической системе социалистического общества. — Вопр. истории КПСС, 1978, № 5; его же. Внутрпартийная демократия в КПСС: действительность и вымыслы фальсификаторов. — Коммунист Украины, 1980, № 1; Савельев В. Л., Спирин О. А. Неспособность буржуазных фальсификаций кадровой политики КПРС. — УІЖ, 1980, № 1 та ін.

⁶ Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union: Second Edition, revised and enlarged. London, 1970, p. 53.

⁷ Meissner B., Hacker J. Die Nation in östlicher Sicht. Berlin (West), 1977, S. 8.

Фальсифікаторський, наклепницький характер таких тверджень очевидний. Відстоюючи принцип пролетарського інтернаціоналізму в організаційній побудові партії, В. І. Ленін, більшовики спиралися на вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, традиції і досвід перших пролетарських організацій, у будові й діяльності яких поєднувалися демократичний централізм та пролетарський інтернаціоналізм. Форми організації пролетаріату визначаються не якимись суб'єктивними моментами, бажанням окремих осіб, як це намагаються зобразити буржуазні фальсифікатори, а зумовлюються метою та завданням класової боротьби, умовами будівництва нового суспільства.

Пролетарський інтернаціоналізм має глибокі об'єктивні корені, впливає із самої природи пролетаріату як класу. Розкриваючи ці корені, Ф. Енгельс писав, що «...пролетарі в усіх країнах мають одні і ті ж інтереси, одного і того ж ворога, їх чекає одна і та ж боротьба...»⁸. Інтернаціоналізм, будучи невід'ємною якістю робітничого класу, закономірно стає такою ж якістю і його політичного авангарду. Комуністи тим і відрізняються від «...усіх інших пролетарських партій...», вказували К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», що «...в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і відстоюють спільні, незалежні від національності інтереси всього пролетаріату; ...вони завжди є представники інтересів руху в цілому»⁹.

Саме на цій основі й виросла ленінська концепція побудови пролетарської партії нового типу в Росії — найреволюційнішої політичної партії, в якій інтернаціоналізм був закладений як наріжний камінь усієї її будови. «...Ми повинні, — писав В. І. Ленін, — виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослаблюючи сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії, не вносячи відчуженість і відособленість, з тим, щоб потім лікувати штучно прищеплену собі хворобу пластирами пресловутої «федерації»¹⁰. Пролетарський інтернаціоналізм органічно включався в ідейну і організаційну єдність, на основі якої будувалася наша партія, і знайшов своє відображення в самій її назві. На I з'їзді РСДРП «партія, — за висловом В. І. Леніна, — щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»¹¹.

Повністю неспроможними є й спроби «радянологів» протиставити ленінський принцип інтернаціоналізму внутріпартійній демократії. Методологічна хибність такого роду фальсифікації полягає в метафізичному підході буржуазних авторів до розуміння організаційних принципів Комуністичної партії, оскільки централізм і демократія були і залишаються для них «явно несумісними поняттями»¹². Марксист-ленінці рішуче відкидають будь-яке протиставлення двох сторін єдиного принципу — демократії і централізму, бо жодна з них, взята окремо, не може стати основою організаційної побудови революційної партії.

⁸ Енгельс Ф. Свято нації у Лондоні: (У зв'язку з річницею проголошення французької республіки 22 вересня 1792 р.). — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 565.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 421.

¹⁰ Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріату. — Повне збір. творів т. 7, с. 118.

¹¹ Ленін В. І. До єврейських робітників. — Повне збір. творів, т. 10, с. 253.

¹² Scharif L. Op. cit., p. 56.

В. І. Ленін завжди виходив з того, що інтернаціоналістська будова робітничої партії цілком відповідає демократичному централізму. Ще в період розробки плану створення пролетарської партії в Росії він у статті «Наше найближче завдання» поставив питання: «Як поєднати необхідність повної свободи місцевої соціал-демократичної діяльності з необхідністю утворити єдину — і, значить, централістичну — партію?»¹³. У багатонаціональній Росії це водночас було й питання про згуртування пролетарів різних національностей у єдину партію.

В. І. Ленін знайшов таку форму в правильному співвідношенні централізму й автономії. Критикуючи на II з'їзді РСДРП неправильне розуміння бундівцем Лібсером централізму і автономії як нібито несумісних принципів побудови партії, він вказував, що «...централізм вимагає, щоб *не було* всяких перегородок між центром і найбільш віддаленими, найбільш закутними частинами партії...» і центр має «...безумовне право доходити безпосередньо до кожного окремого члена партії». В той же час у партії надається автономія всім без винятку місцевим комітетам, автономія «...в розумінні свободи від дрібязкового втручання центру, причому, звичайно, обов'язок підкорятись центрові залишається»¹⁴. Користуючись автономією у розв'язанні місцевих питань, беручи участь у виробленні спільної політики партії, місцеві партійні організації зобов'язані проводити в життя цю політику, вести в її дусі всю партійну роботу під керівництвом вищестоящих органів.

Це знайшло відображення і в Статуті партії, прийнятому на II з'їзді РСДРП. У повідомленні про підсумки з'їзду зазначалося: «Забезпечуючи автономію місцевих комітетів і всіх взагалі установ партії в усьому, що стосується спеціально і виключно тих галузей партійної роботи, для відання якими вони створені, цей Статут провів централістський принцип організації...»¹⁵. У Статуті, прийнятому на IV з'їзді, проголошувалося, що всі організації партії будуються на началах демократичного централізму, а в проєкті резолюції «Основи організації партії», запропонованому більшовиками до з'їзду, розкривався зміст цього принципу з урахуванням конкретних умов його здійснення¹⁶. Тому зовсім безпідставним є твердження західнонімецького «радянолога» Ю. Арнольда про те, що, мовляв, ні поняття «демократичного централізму», ні формула «автономії», закріплені в Статуті РСДРП 1906 р. «не були однозначно визначені»¹⁷.

Демократичний централізм і пролетарський інтернаціоналізм в організаційній побудові марксистсько-ленінської партії нерозривні. Послідовне дотримання принципу пролетарського інтернаціоналізму в організаційних питаннях означає посилення централізму в партії, зміцнення єдності революційного пролетаріату. Водночас лише демократичний централізм може забезпечити гармонійне поєднання в організаційній будові Комуністичної партії міцного класового союзу пролетарів різних національностей з всебічним урахуванням місцевих, національних особливостей класової боротьби. Ігнорування діалектичного взаємозв'язку цих принципів, намагання розірвати чи перевернути його ведуть до

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 182.

¹⁴ Ленін В. І. II з'їзд РСДРП. 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 р.: Промова в питанні про місце Бунду в РСДРП 20 липня (2 серпня). — Повне збір. творів, т. 7, с. 255.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 81—82.

¹⁶ Див.: Там же, с. 155—156.

¹⁷ Arnold J. Die nationalen Gebietseinheiten der Sowjetunion. Köln, 1973. S. 115.

хибних уявлень про організаційну будову партії в багатонаціональній країні, до опортуністичної практики.

Досить поширеними в сучасній антикомуністичній літературі є спроби буржуазних авторів знайти якусь суперечність у поглядах В. І. Леніна на здійснення принципу інтернаціоналізму в партійному і державному будівництві. Так, західнонімецький «експерт з комунізму» Б. Левицький у своїй фальсифікаторській книжці про КПРС пише: «Той же Ленін, який у сфері державного будівництва виступав за «федеративний» характер Радянського Союзу, намагався всіма засобами і за допомогою всього свого авторитету перешкодити, щоб партія також будувалася на цьому принципі»¹⁸. Для буржуазної політичної науки традиційним є погляд, що обґрунтовується, наприклад, у дисертації Ю. Рідерера «Організаційні основи Комуністичної партії Радянського Союзу в світлі радянських джерел». У ній зазначається: «Для політичної партії взагалі, а для КПРС, цілі якої спрямовані на майже повну перебудову суспільства, зокрема, напрошується структура, яка б повністю відповідала організаційній будові державного апарату»¹⁹.

Якими б намірами не керувалися автори подібних висловлювань, ясно одне: з точки зору робітничого класу пропозиція запровадити принцип федералізму в партійному будівництві є не що інше, як спроба зруйнувати Комуністичну партію, позбавити її інтернаціональної, класової основи. В методологічному відношенні ми маємо тут справу з догматичним ігноруванням особливостей застосування принципів інтернаціоналізму й демократичного централізму в партійному будівництві, з одного боку, і в будові багатонаціональної соціалістичної держави — з другого.

В. І. Ленін у праці «Про право націй на самовизначення» всебічно обґрунтував діалектичний взаємозв'язок між визнанням права всіх націй на самовизначення і вимогою найбільш тісного, нерозривного союзу пролетарів усіх націй, визначивши це як «двостороннє завдання пролетаріату»²⁰. Розглядаючи право націй на самовизначення як запоруку згуртування трудящих усіх націй, партія давала яскравий приклад такого згуртування інтернаціональним принципом своєї побудови. «Але бачити тут «суперечність», — відзначав В. І. Ленін, — можуть тільки зовсім плоскі уми...»²¹.

Хоч принципи інтернаціоналізму та демократичного централізму в побудові Комуністичної партії і Радянської держави втілюються по-різному, вони наповнені одним змістом, служать одній меті. Тільки побудована на основі принципу пролетарського інтернаціоналізму Комуністична партія може забезпечити використання федерації в національно-державному будівництві в інтересах згуртування трудящих різних національностей для спільної боротьби за перемогу соціалізму й комунізму.

Одним з напрямів фальсифікації інтернаціоналістських основ КПРС буржуазні ідеологи обрали її національний склад. При цьому апологети імперіалізму намагаються зобразити КПРС вузьконаціональною силою, відірваною від широких мас багатонаціональної країни

¹⁸ Lewytskyi B. Die Kommunistische Partei der Sowjetunion: Porträt eines Ordens. Stuttgart, 1967. S. 50; Див. також: Révész L. Kommentar zum Statut der KPdSU. Bern, 1973. S. 124 etc.

¹⁹ Riederer J. Die Organisationsgrundlagen der Kommunistischen Partei der Sowjetunion in der Sicht sowjetischer Quellen. Göttingen, 1972. S. 76.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 25, с. 284.

²¹ Там же, с. 285.

і ворожою їм. Основну спрямованість зусиль фальсифікаторів досить відверто визначив згадуваний уже Ю. Арнольд. «Історія виникнення та склад партії, — на його думку, — дають можливість встановити, що партія у своїй основі є... великоросійською»²².

Намагаючись звести наклеп на нашу партію, приписати їй неіснуючі «великодержавні» риси, вигадані «великоросійські тенденції», вороги комунізму «звинувачують» КПРС у переважанні в її складі представників російської національності та в «непропорціональному представництві багатьох неросійських груп». На цій тезі будують свої фальсифікації такі «радянологи», як К. Вестен, Б. Майсснер, Т. Рігбі, Л. Шапіро та ряд інших²³.

Проповідники тези «пропорціонального представництва» розглядають процес формування та зростання складу партії як механічний розподіл у ній комуністів різних національностей відповідно до кількості кожної національності у складі населення країни. Методологічна хибність цієї концепції полягає в тому, що формування як соціального, так і національного складу КПРС відривається від стану та розвитку соціальної бази партії. А її, за визначенням В. І. Леніна, становить «...величезна маса класу, який утворює, виділяє, живить партію»²⁴.

КПРС — це передовий, свідомий авангард робітничого класу, вища форма його класової організації, тісно пов'язана з широкими масами трудящих. Пролетарсько-класова природа партії визначає й соціальну базу її зростання. Головним джерелом формування партійних рядів є робітничий клас, в особі якого, говорячи словами В. І. Леніна, російська соціал-демократія «...має цілком певний і строго класовий базис...»²⁵. Володимир Ілліч закликав «...виявити більше довір'я робітничій масі і зуміти черпати звідти сили»²⁶.

Тому для формування більшовицької партії з початку її створення характерна наявність у ній всіх національних загонів робітничого класу Росії, що зумовлювало справді інтернаціональний характер соціальної бази зростання нашої партії. Проте вплив представників різних національностей на формування партійних рядів був різний. Пояснювалося це об'єктивними причинами і, передусім, неоднаковим рівнем розвитку робітничого класу різних націй і народностей дореволюційної Росії. Наприклад, напередодні першої світової війни в шести промислових районах країни (Петербурзькому, Московському, Південно-Західному, Бакинському, Уральському, Донецькому), розташованих на 4,3% її території, налічувалося 68,5% загальної кількості індустріального пролетаріату і вироблялося 67,4% всієї промислової продукції. В той же час у ряді економічно відсталих регіонів, де проживали численні національності, особливо на окраїнах, робітничого класу майже не було. Так, у 1913 р. на підприємствах фабрично-заводської та гірничорудної промисловості, розташованих у Європейській Росії, було зайнято

²² Arnold J. Op. cit., S. 119.

²³ Marxism, Communism and Western Society: A Comparative Encyclopedia in 8 vols. Ed. by C. D. Kernig. New York, 1972. Vol. 2, p. 118; Rigby T. Communist Party Membership in the USSR. 1917—1967. Princeton, 1968, p. 393; Schapiro L. Op. cit., p. 349; Gilson J. M. The Soviet image of Utopia. Baltimore—London, 1975, p. 18; Meissner B. Die Wandlungen der Sowjetgesellschaft.— 60 Jahre Sowjet-Russland. Hannover, 1977, S. 56 etc.

²⁴ Ленін В. І. Як В. Засулич убиває ліквідаторство. — Повне збір. творів, т. 24, с. 33.

²⁵ Ленін В. І. Соціал-демократія і виборчі угоди. — Повне збір. творів, т. 14, с. 74.

²⁶ Ленін В. І. Промова на засіданні Московського комітету партії про організацію груп співзвучаючих 16 серпня 1918 р.: Протокольний запис. — Повне збір. творів, т. 37, с. 44.

92% робітників, тимчасом як на Кавказі — 3,3%, в Сибіру — 3,9%, Туркестані — 0,8%²⁷.

У тих же національних районах, де ще за капіталізму сформувалися більш або менш сильні загони робітничого класу (на Україні, в Білорусії, Азербайджані), він за своїм складом був багатонаціональним. Так, пролетаріат України у своїй основі формувався з представників двох братніх народів — українського й російського, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»²⁸. За переписом населення 1897 р., росіяни серед робітників усіх галузей промисловості по 6 губерніях України становили 33,4%, українці — 36,9%²⁹. Крім того, до складу робітничого класу України вливалось спролетаризоване єврейське населення, особливо на Правобережжі, частково поляки та представники інших народів.

Природно, що при значних відмінностях у розвитку промисловості в різних районах країни, у тому числі національних, кількісний склад робітників, рівень їх класової свідомості та активність у боротьбі проти капіталістичного ладу не могли бути однаковими. Отже, не могло бути й «пропорціонального представництва» різних народів у партії. Та головне тут полягає в тому, що партія більшовиків виражала і відстоювала інтернаціональні інтереси всього пролетаріату як класу, всіх трудящих країни, незалежно від їх національності. «Справа не в кількості, — вказував В. І. Ленін, — а в правильному вираженні ідей і політики справді революційного пролетаріату. Суть не в «проголошенні» інтернаціоналізму, а в тому, щоб уміти бути, навіть у найтрудніші часи, інтернаціоналістом на ділі»³⁰.

Неухильне дотримання партією більшовиків принципу пролетарського інтернаціоналізму в своїй організаційній будові, об'єднання комуністів різних національностей в єдиних партійних організаціях давало можливість широко використовувати досвід робітників, трудящих багатьох народів країни, насамперед російського пролетаріату, який ішов в авангарді революційної боротьби, для згуртування всіх революційних сил у політичну армію соціалістичної революції. Так, у період повалення царизму росіяни в РСДРП(б) становили близько 56%, представники інших національностей країни — 44%³¹. Партія вбирала у себе все найбільш передове, чесне і свідоме, що було у кожній з 24 представлених на той час у ній націй і народностей. Вона об'єднувала і виховувала в своїх рядах справжніх патріотів та інтернаціоналістів.

Після перемоги Великого Жовтня в міру вирівнювання економічного, соціально-політичного і культурного розвитку радянських народів у ході соціалістичних перетворень складалися об'єктивні і суб'єктивні передумови для більш інтенсивного зростання рядів Комуністичної партії за рахунок передових представників усіх національностей СРСР. В результаті успішного здійснення ленінського плану побудови соціалізму, розв'язання національного питання, досягнення в усіх національних республіках і областях однотипності соціальної бази зростання партії та під впливом її цілеспрямованої регулюючої дії на формування своїх

²⁷ Див.: Интернациональный принцип в строительстве и деятельности КПСС. М., 1975, с. 49.

²⁸ Ленін В. І. Україна. — Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

²⁹ Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах. К., 1967. Т. 1, с. 136.

³⁰ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії). — Повне збір. творів, т. 31, с. 172.

³¹ Див.: Всероссийская перепись членов РКП(б) 1922 года. М., 1924. Вып. 5, с. 34.

рядів було забезпечено швидке зростання партійних організацій союзних і автономних республік, автономних областей і національних округів, і насамперед, більш високі темпи збільшення в них комуністів корінної національності. Так, якщо загальна кількість комуністів у парторганізації України з 1922 по 1937 р. збільшилася в 5,4 раза, то членів партії корінної національності — більш як у 13 разів, у парторганізації Білорусії, відповідно, в 6 і 18 разів. Казахстану — 6 і 75, Азербайджану — 7,6 і 8,8, Татарії — 6,8 і 14,5, Удмуртії — в 4,9 і 9,9 раза і т. д. Водночас склад усіх партійних організацій став більш багатонаціональним. Якщо в 1922 р. Комуністична партія об'єднувала представників 70, то в середині 30-х років — уже більш як 100 націй і народностей нашої країни³².

Обидві ці тенденції в розвитку національного складу Комуністичної партії яскраво свідчать про послідовне втілення принципу інтернаціоналізму у внутріпартійному житті і переконливо спростовують вигадки «радянологів» про нібито «великоросійський» характер КПРС. Зазначені тенденції є настільки очевидними, що їх не можуть не помітити навіть у таборі наших ідейних ворогів. Так, співробітник Швейцарського інституту по вивченню Сходу Л. Ревеш у своєму досить об'ємистому «Коментарі до Статуту КПРС» змушений визнати, що «процентний склад росіян у КПРС показує тенденцію до зменшення, тимчасом як процентний склад неросійських національностей підвищується»³³.

Проте ці незаперечні факти дістають у буржуазного автора фальсифікаторське трактування. Тенденцію до підвищення в парторганізаціях союзних і автономних республік питомої ваги комуністів корінних національностей він намагається видати за вимушену «поступку росіян на користь неросіян», викликану якимись новими змінами як у Радянському Союзі, так і в світовому комуністичному русі³⁴. З таких же позицій розглядає зміни в національному складі КПРС і згадуваний уже Б. Майсснер. Коментуючи статистичні дані про зростання партії, які останнім часом публікувалися в журналі «Партийная жизнь», він твердить, що «переважання великоросів у КПРС в ході її розвитку ніколи не піддавалося сумніву, хоча їх процентна частка зменшувалась»³⁵.

В даному випадку спостерігається намагання антикомуністів ігнорувати об'єктивно зумовлений і закономірний характер тенденції до зростання багатонаціональності КПРС, зобразити її якимось кон'юнктурним явищем у житті партії і таким чином дискредитувати інтернаціональний принцип поповнення складу КПРС у сучасних умовах. Такі «коментарі» мають відверто тенденційну, фальсифікаторську спрямованість.

Повною мірою інтернаціональний підхід до формування своїх рядів партія здійснює в період розвинутого соціалізму. В цей час зростання КПРС відбувається на більш широкій соціальній основі, що її становить радянський народ як нова історична спільність людей. Вона сформувалася «...на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робіт-

³² Ю д н и й І. Н. Социальная база роста КПСС. М., 1973, с. 206—207.

³³ Révész L. Op. cit., S. 323.

³⁴ Ibid.

³⁵ Meißner B. Neue Daten zur sozialen Struktur der KPdSU.— Osteuropa, 1979, № 9, S. 718.

ничого класу»³⁶. Радянський народ втілює в собі як соціальну, так і інтернаціональну спільність, нерозривну дружбу і братерську взаємодопомогу всіх соціалістичних націй і народностей СРСР.

Суть характерних для змін у національному складі КПРС тенденцій полягає, по-перше, в тому, що з розвитком об'єктивного процесу інтернаціоналізації всіх сторін суспільного життя зростає й багатонаціональність партійних організацій. Нині в партійних організаціях областей, країв, автономних і союзних республік комуністів різних національностей представлено в півтора — два рази більше, ніж наприкінці 20-х — на початку 30-х років. У середині 70-х років партійні організації Російської Федерації і України об'єднували комуністів понад 100 національностей, Казахстану — 94, Узбекистану — майже 90, Білорусії — 76, Грузії — 75, Киргизії — 73, Азербайджану — більше 70, Молдавії — 63, Литви — 59 і т. д. Багатонаціональні за своїм складом і партійні організації всіх автономних республік: в Дагестанській АРСР, наприклад, представлено 63 національності, Мордовській — 39, Марійській — більш як 30, Аджарській — 25 і т. д.³⁷

По-друге, в міру дальшого вирівнювання соціальної структури радянських народів, неухильного підвищення ролі національних загонів робітничого класу СРСР у складі партії зростає питома вага представників цілого ряду національностей. Так, протягом 1946—1980 рр. чисельність партії зросла в 3,2 рази. За цей же час кількість комуністів-росіян збільшилася в 2,8 рази, українців — у 4,2, білорусів — у 5,7, узбеків — у 6,4, казахів — у 3,6, грузинів — у 2,7, азербайджанців — у 5,1, литовців — у 34,2, молдаванів у 30,8, латишів — у 8,3, киргизів — у 4,5, таджиків — у 5,4, вірменів — у 2,6, туркменів — у 4,9, естонців — у 7,0, інших національностей — в 2,8 рази³⁸.

Наведені дані красномовно свідчать, що партія неухильно дотримується принципу пролетарського інтернаціоналізму в поповненні своїх рядів і що «звинувачення» буржуазних фальсифікаторів у нібито «великоруському» підході КПРС до формування свого складу є абсолютно безпідставним. Навіть такий західнонімецький «радянолог», як Г. Сімон, що спеціалізується на «вивченні» національних відносин в СРСР, змушений був нещодавно визнати здійснення в Радянському Союзі «політики пропорціонального національного представництва в освіті, науці і партійному складі... за останні десятиріччя»³⁹.

Необхідно підкреслити, що зазначені тенденції в розвитку національного складу КПРС не є кон'юнктурними і зумовлені аж ніяк не бажанням просто прикрасити, зробити більш привабливим вигляд партії, як це намагається зобразити той же Л. Ревеш⁴⁰. Вони, будучи діалектично взаємозв'язаними і взаємозумовленими, об'єктивно відображають успіхи ленінської політики у розвитку і вдосконаленні національних відносин: з одного боку, розквіт економіки та культури, підвищення політичної свідомості трудящих усіх націй і народностей СРСР, а з другого — процес їх всебічного зближення, єдності і дружбу народів, які пліч-о-пліч будують комуністичне суспільство.

³⁶ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 17.

³⁷ Див.: Великая сила интернационального единства. К., 1979, с. 24; Новая историческая общность людей: сущность, формирование, развитие. М., 1976, с. 374.

³⁸ Партийная жизнь, 1973, № 14, с. 18; 1981, № 14, с. 18. (Підрахунки авт.).

³⁹ Simon G. Die nichtrussischen Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR.—Osteuropa, 1979, № 6, S. 462.

⁴⁰ Révész L. Op. cit., S. 322; Révész L. Volk aus 100 Nationalitäten. Bern, 1978, S. 361.

В умовах зрілого соціалізму, коли в нашій країні досягнуто незаперечних успіхів у розвитку і вдосконаленні національних відносин, ідеологам буржуазії стає все складніше фальсифікувати інтернаціональний характер побудови й діяльності КПРС. У зв'язку з цим вони намагаються модернізувати свої застарілі і давно спростовані життєм теорії та концепції, надати їм свіжішого забарвлення. Саме в такому плані слід розглядати дедалі частіше повторювану в антикомуністичних виданнях вигадку «радянологів» про те, нібито КПРС є «партією РРФСР», оскільки чисельність комуністів у цій республіці становить абсолютну більшість складу партії і за своєю питомою вагою переважає частку населення РРФСР в загальній кількості населення СРСР⁴¹.

З методологічної точки зору неспроможність цієї вигадки полягає усе в тому ж механічному підході буржуазних авторів до оцінки складу Комуністичної партії. В. І. Ленін, застерігаючи від подібного роду одностороннього підходу до визначення характеру партії, у своєму виступі на II конгресі Комінтерну говорив: «...Чи є партія дійсно політичною робітничою партією чи ні, це залежить не тільки від того, чи складається вона з робітників, але також від того, хто нею керує і який зміст її дій та її політичної тактики. Тільки це останнє і визначає, чи маємо ми перед собою дійсно політичну партію пролетаріату»⁴². Ці об'єктивні, строго наукові критерії дають підставу констатувати, що з самого початку свого створення Комуністична партія нашої країни є інтернаціоналістською організацією робітничого класу, що на всіх етапах свого розвитку вона була й залишається вірною ідеалам інтернаціоналізму.

Необгрунтованими і упередженими є також посилання «радянологів» на кількісні показники. Як вважають радянські дослідники, для з'ясування справжньої картини представництва населення тієї чи іншої республіки або національності в партії більш правильним є порівняння їх питомої ваги в КПРС з часткою дорослого, тобто зайнятого в народному господарстві, населення⁴³, яке й становить джерело зростання партійних рядів, а не з часткою всього населення даної республіки чи національності. Використовуючи таке логічно виправдане порівняння, ми побачимо, що різниця між питомою вагою робітників і службовців РРФСР серед усіх робітників і службовців країни (в 1977 р. — 59,0%) та часткою комуністів цієї республіки в складі КПРС (на 1 січня 1977 р. — 60,7%) є, порівняно з іншими республіками, настільки незначною, що аж ніяк не може бути підставою для тверджень про якесь «панівне становище» російських комуністів⁴⁴. Слід також пам'ятати, що самі партійні організації Російської Федерації є досить багатонаціональними за своїм складом. Так, у 1969 р. Ростовська обласна партійна організація об'єднувала в своїх рядах представників 79 національностей, Саратовська — 72, Куйбишевська — 67, Горьковська — 59 і т. д.⁴⁵.

⁴¹ Arnold J. Op. cit., S. 253; Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft: Eine vergleichende Enzyklopädie. Herausgegeben von C. D. Kernig. Freiburg—Basel—Wien, 1969. Band III, S. 970; Westen K. Kommunistische Partei und der Sowjetstaat, S. 253; Osteuropa, 1979, № 9, S. 714; № 10, S. 838.

⁴² Ленін В. І. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р.: Промова про входження в Британську робітничу партію 6 серпня. — Повне збір. творів, т. 41, с. 249.

⁴³ Див.: Пролетарский интернационализм: вопросы идеологии и культуры. М., 1979, с. 217.

⁴⁴ Народное хозяйство СССР в 1978 г.: Стат. ежегодник. М., 1979, с. 368; Партийная жизнь, 1977, № 21, с. 20 (підрахунки авт.).

⁴⁵ Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС на современном этапе. М., 1979, с. 161.

До того ж, вдаючись до цифрових зіставлень, окремі з буржуазних «критиків» допускають і пряме перекручення статистичних даних. Той же Б. Майсснер у цитованому нами «коментарі», що стосувався складу партії, зазначав, нібито в 1977 р. в партійних організаціях РРФСР було сконцентровано 62,7% усіх комуністів Радянського Союзу⁴⁶, тим часом, як це видно з наших підрахунків, їх питома вага у складі КПРС становила того року 60,7%.

Критичний аналіз показує, що, зображуючи Комуністичну партію Радянського Союзу «партією РРФСР», буржуазні ідеологи свідомо спекулюють на тому, що Російська Федерація — найбільша і одна з найрозвинутіших радянських республік. Антикомуністи вважають, що, звівши наклеп на її партійні організації і протиставивши їх парторганізаціям інших союзних республік, вони тим самим завдадуть найбільшого удару КПРС, усьому Радянському Союзу.

При цьому фальсифікатори замовчують той факт, що російський робітничий клас, великий російський народ відіграли найважливішу роль у становленні й зміцненні Радянської багатонаціональної держави, всебічному розвитку всіх націй і народностей країни. Ця роль неодноразово відзначалася в документах КПРС, її республіканських загонів, у виступах діячів нашої партії і держави.

Таким чином, вся практика партійного будівництва, вся історія КПРС є переконливим спростуванням вигадок фальсифікаторів щодо її організаційної будови і складу. «Партія, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни. Вона є найяскравіше втілення бойової товарищескості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу. Всі комуністи у нас — хоч би до якої національності вони належали — члени єдиної ленінської партії. Вони мають однакові права і обов'язки, несуть рівну відповідальність за долю країни»⁴⁷.

Фальсифікація «радянологами» інтернаціоналістських основ КПРС, їх вигадки про нібито «великоросійський» характер партії абсолютно неспроможні ні з теоретико-методологічної, ні з історичної точок зору. Досвід показує, що успіхи марксистсько-ленінської партії, яка здійснює керівництво всіма соціально-політичними процесами в багатонаціональній країні, значною мірою залежать від того, наскільки організаційна будова цієї партії дає змогу забезпечити тісний інтернаціональний союз робітничого класу, трудящих усіх націй у боротьбі за перемогу нового суспільного ладу. Створення в нашій країні суспільства розвинутого соціалізму — прямий результат інтернаціоналістської за змістом діяльності КПРС.

А. Ф. Иванов

НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ ПРИНЦИПА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА В ОРГАНИЗАЦИОННОМ СТРОЕНИИ КПСС

Резюме

В статье на основе ленинского теоретического наследия, партийных документов и фактического материала разоблачается несостоятельность наиболее характерных для современной буржуазной «советологии» извращений принципа интернационализма в организационном строении и составе КПСС.

⁴⁶ Meissner B. Neue Daten zur sozialen Struktur der KPdSU.— Osteuropa. 1979, № 9, S. 714.

⁴⁷ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті, т. 4, с. 60.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ПРОВІДНА РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ У ЗДІЙСНЕННІ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР

М. М. КВАТИРА (Тернопіль)

Важливою умовою дальшого розвитку сільського господарства є його електрифікація, без якої неможливі механізація й автоматизація виробничих процесів, значне підвищення продуктивності праці, піднесення культури радянського села. В. І. Ленін, надаючи величезного значення електрифікації у створенні матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму в нашій країні, пов'язував з нею й перспективи докорінної перебудови сільського господарства. «Якщо ми побудуємо десятки районних електричних станцій.., — писав Володимир Ілліч, — якщо ми проведемо енергію від них у кожне село, якщо ми здобудемо достатню кількість електромоторів та інших машин, тоді не потрібні будуть перехідні ступені, посередні ланки від патріархальщини до соціалізму або майже не потрібні будуть»¹. Ці та інші ленінські ідеї лягли в основу діяльності Комуністичної партії й Радянського уряду по здійсненню електрифікації народного господарства на всіх етапах соціалістичного будівництва.

В умовах розвинутого соціалізму та дедалі ширшого розгортання науково-технічної революції дальша електрифікація сільського господарства залишається одним з важливих завдань у побудові комунізму. В Програмі КПРС підкреслюється, що вона є стрижнем будівництва економіки комуністичного суспільства і відіграє провідну роль у розвитку всіх галузей народного господарства. У цьому партійному документі поставлено завдання швидкої електрифікації сільського господарства². Це питання постійно перебуває в полі зору Комуністичної партії Радянського Союзу і, зокрема, її бойового загону — Компартії України.

Вирішальну роль у здійсненні електрифікації соціалістичного сільського господарства відігравав і відіграє робітничий клас країни, в тому числі й УРСР. Завдяки героїчній праці робітників енергетичних підприємств у країні в цілому і кожній радянській республіці зокрема невинно зростає виробництво електричної енергії. Це створює передумови для повної електрифікації села. Колективи будівельно-монтажних, енергетичних і транспортних організацій промислових підприємств в порядку шефської допомоги здійснюють будівництво сільських ліній електропередачі, трансформаторних підстанцій, монтаж енергоустановок тощо. І, нарешті, робітничий клас через державні організації

¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок. — Повне збір. творів, т. 43, с. 209.

² Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 61, 70.

відповідає за правильну експлуатацію і технічне обслуговування об'єктів електрифікації на селі, оснащення колгоспів і радгоспів необхідною апаратурою, матеріалами та ін.

Комуністична партія спрямовує зусилля робітничого класу, всіх трудящих на втілення у життя ленінських ідей електрифікації сільськогосподарства. Так, на 1958 р., зокрема, в Українській РСР було електрифіковано 96% радгоспів, 59% колгоспів³. Однак, незважаючи на певні успіхи в цій справі, рівень енергоозброєності сільського господарства залишався на той час ще низьким. Електрифікація на селі по суті зводилася лише до освітлення виробничих і житлових приміщень⁴.

Проблема широкого використання електричної енергії в сільськогосподарському виробництві на початок 60-х років залишалася ще не вирішеною в масштабах усієї країни. Це значною мірою гальмувало дальший розвиток цієї важливої галузі економіки Союзу РСР. Враховуючи таке становище, XXI з'їзд КПРС взяв курс на значне розширення електрифікації сільського господарства⁵. Конкретну програму робіт у галузі електрифікації села партія визначила в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про електрифікацію сільського господарства СРСР у 1961—1965 рр.» (1961 р.). В ній, зокрема, передбачалося з метою підвищення енергоозброєності сільськогосподарського виробництва збільшити обсяг капітальних вкладень на 22 млн. крб., у тому числі на будівельно-монтажні роботи — на 18 млн. крб.⁶ Піклуючись про забезпечення дальшого розвитку енергетики для задоволення зростаючих потреб народного господарства й населення в електричній і тепловій енергії, у червні 1962 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по забезпеченню розвитку енергетики СРСР у 1963—1965 рр.»⁷. У цьому документі партія й уряд висунули важливе народногосподарське завдання — досягти високих темпів і якості у будівництві електростанцій та електричних мереж.

Значний вклад у виконання цих заходів мали внести й енергетики УРСР. XXI з'їзд Компартії України поставив перед ними завдання протягом семирічки забезпечити приріст енергетичних потужностей більш як на 9 млн. квт, а виробництво електроенергії збільшити в два рази порівняно з 1958 р.⁸ Для успішного виконання накреслених планів передбачалося будівництво нових теплових гідроелектростанцій, а також збільшення потужностей діючих.

Для виконання цих завдань були сформовані великі виробничі колективи. Партія закликала їх забезпечити такі темпи будівництва, які б дали змогу швидше здійснити електрифікацію народного господарства. Яскравим свідченням зростання трудової активності робітничого класу на енергобудовах стало широке розгортання там соціалістичного змагання. Спрямовуючи й організовуючи його, партійні організації будов зосереджували увагу робітників на боротьбі за дальше підвищення продуктивності праці, скорочення строків спорудження об'єктів, високу

³ Народне господарство Української РСР в 1965 році. К., 1966, с. 342, 347.

⁴ Народне господарство УРСР в 1959 році. К., 1960, с. 318.

⁵ Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенографич. отчет, М., 1959. Т. 2, с. 497.

⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов за 50 лет. М., 1963. Т. 4, с. 722.

⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1968. Т. 5, с. 107—113.

⁸ XXI съезд Коммунистической партии Украины. К., 1960, с. 16.

якість будівельних і монтажних робіт, зниження їх собівартості, економії матеріалів, найбільш ефективне використання техніки⁹.

Значного розмаху на всіх будовах електроснабженні набрав рух за дострокове введення об'єктів у дію. Так, колектив будівельників, монтажників й експлуатаційників Ладижинської ДРЕС у дев'ятій п'ятирічці взяв зобов'язання достроково ввести в дію й освоїти експлуатацію 6 енергоблоків електростанції. З цієї метою було розроблено і втілено в життя потоково-швидкісний метод будівництва й монтажу енергоблоків, проведено велику роботу по їх реконструкції, доводці та освоєнню, внаслідок чого колектив додержав свого слова¹⁰. Досвід швидкісних методів будівництва й освоєння обладнання був підхоплений будівельниками Запорізької ДРЕС, які забезпечили дострокове введення в експлуатацію 4-х енергоблоків потужністю по 300 квт¹¹. Раніше від передбачених термінів вводилися в дію й інші електростанції, зокрема Кременчуцька ГЕС. За роки семирічки у ряд діючих на електростанціях Української РСР стали 30 енергоблоків потужністю 150, 200 і 300 тис. квт¹², а у восьмій п'ятирічці — 17 енергоблоків потужністю 300 тис. квт і 16 — потужністю 200 тис. квт кожний¹³. Це дало змогу довести загальну потужність електростанцій УРСР у 1970 р. до 28 млн. квт. Виробництво електричної енергії у тому ж році досягло 138 млрд. квт-год., тобто зросло майже в 1,5 раза¹⁴.

Вирішення проблеми електрифікації сільського господарства значною мірою залежало також від збільшення виготовлення обладнання, необхідного для виробництва, передачі й споживання електричної енергії. Тому партійні організації заводів республіки відповідного профілю спрямовували зусилля робітничих колективів на дострокове виконання замовлень для села. Партія закликала трудівників промисловості економити матеріали, ощадливо використовувати їх і за рахунок цього випускати додаткову продукцію. Ділом відповідаючи на цей заклик, колектив Запорізького трансформаторного заводу в 1961 р. відправив на село 226, а в 1965 р. — 390 агрегатів, виготовлених із зекономлених матеріалів¹⁵. У 1959—1965 рр. у республіці було вироблено електротехнічної продукції понад план більш як на 350 млн. крб.¹⁶

В роки восьмої, дев'ятої й десятої п'ятирічок з великим піднесенням виконували замовлення для потреб електрифікації сільського господарства колектив Слов'янського арматурно-ізоляторного заводу, робітники електротехнічних підприємств Київської, Житомирської, Черкаської, Чернігівської та інших областей республіки, які розгорнули змагання за підвищення якості й надійності продукції. Випуск в республіці електродвигунів змінного струму потужністю від 0,25 до 100 квт збільшився з 1096 тис. у 1965 р. до 2545 тис. в 1979 р., силових трансформаторів, відповідно, — з 44,4 тис. до 69,8 тис.¹⁷

⁹ Див., наприклад: Олійниченко М. Д. Ленінські накреслення в житті: КПРС — організатор будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій 1927—1970 рр. К., 1970, с. 237.

¹⁰ Електроенергетика п'ятилетки. К., 1975, с. 118.

¹¹ Там же.

¹² Костриця Н. Ю. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні. К., 1967, с. 228.

¹³ Побегайло К. Впевнена хода енергетиків України — Економіка Радянської України, 1971, № 3, с. 10.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Правда України, 1961, 11 мая; 1966, 8 янв.

¹⁶ Енергетика и электрификация, 1966, № 1, с. 49.

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1979 році. К., 1980, с. 100.

Дальший розвиток енергетичної й електротехнічної промисловості створили необхідні передумови для розширення робіт по електрифікації сільського господарства. Головними завданнями, які вирішувало створене у 1962 р. в республіці Міністерство енергетики та електрифікації УРСР, стали спорудження й експлуатація сільських електричних мереж, зокрема будівництво розгалуженої мережі опорних трансформаторних підстанцій, ліній електропередачі з метою приєднання сільських споживачів до державних енергосистем. Колективи енергетиків, які здійснювали електрифікацію села, шефи з промислових підприємств, будов, транспортних організацій в роки семирічки доклали багато зусиль до виконання цих важливих завдань. Так, робітники підприємств м. Одеси лише протягом 1961 р. у 14 підшефних колгоспах збудували ряд трансформаторних підстанцій, спорудили 17 км високовольтних ліній електропередачі, 60 км низьковольтних ліній, встановили 34 електромотори тощо¹⁸⁻¹⁹. В тому ж році колективи трестів «Запоріжбуд», «Запоріжелектромонтаж», «Запоріжбуддеталь», заводу феросплавів та інших підприємств Запоріжжя збудували в підшефних господарствах 130 км ліній електропередачі, змонтували 24 підстанції, встановили 96 електричних моторів²⁰. У 1959—1965 рр. в УРСР було споруджено 199,6 тис. км електроліній для сільського господарства, встановлено близько 30 тис. знижувальних трансформаторних підстанцій, змонтовано в колгоспах і радгоспах 64,9 тис. електричних двигунів тощо²¹. В 1965 р. споживання електроенергії в сільськогосподарському виробництві республіки становило 4504,9 млн. квт-год., тобто втричі більше, ніж у 1958 р.²² Однак у вирішенні завдань електрифікації села були ще чималі труднощі, пов'язані насамперед з нестачею будівельних матеріалів і спеціального обладнання, засобів транспорту тощо. Це призвело до того, що відповідне завдання семирічного плану в республіці було виконано лише на 79%²³. Досягнутий рівень електрифікації села, особливо використання електричної енергії у виробництві не задовольняв зростаючих потреб колгоспів і радгоспів. «За останні роки в нашій країні споруджено велетенські електростанції, — говорив на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — Разом з тим... сільське господарство споживає тільки 4 процента електроенергії, яка виробляється в країні, в тому числі лише 2 проценти на виробничі цілі»²⁴. Більше того, 12% колгоспів у країні не мали електроенергії навіть для освітлення²⁵.

Важливими для кардинального розв'язання проблеми електрифікації сільського господарства стали рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який накреслив ряд важливих заходів по прискоренню темпів виконання цього завдання. Розвиваючи положення пленуму, ХХІІІ з'їзд КПРС намітив у восьмій п'ятирічці подовжити в сільських районах електромережі приблизно в 2 рази і збільшити питому вагу централізованого постачання електрикою колгоспів і радгоспів від державних енергосистем²⁶. Програма дальшої електрифікації села була конкретизована у постановах партії та уряду, зокрема, від 27 серпня 1966 р. «Про електрифікацію сільського господарства СРСР в 1966—

¹⁸⁻¹⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 12, оп. 73, спр. 77, арк. 43.

²⁰ Запорізька правда, 1962, 27 берез.

²¹ Малько О. О. Робітничий клас — трудівникам села. К., 1978, с. 65.

²² Економіка Радянської України, 1967, № 6, с. 72.

²³ Там же.

²⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 82.

²⁵ Там же.

²⁶ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966, с. 143.

1970 рр.» і від 8 січня 1968 р. «Про заходи по дальшому розвитку енергетики і підвищенню надійності роботи електростанцій і енергетичних систем в 1968—1970 рр.»²⁷. У першій з них з метою забезпечення широкої електрифікації сільського господарства і використання електричної енергії для підвищення продуктивності праці, поліпшення її умов для колгоспників і працівників сільськогосподарських підприємств і організацій, а також для дальшого підвищення рівня культурно-побутового обслуговування трудящих села, Комуністична партія і Радянський уряд визнали за необхідне забезпечити електроенергією всі колгоспи і радгоспи до 50-ї річниці Великої Жовтня, а на кінець 1970 р. в основному електрифікувати в середньому по країні до 80—90% будинків колгоспників і робітників радгоспів від державних енергосистем. Планувалося також збільшити споживання електричної енергії в господарствах на селі за 1966—1970 рр. приблизно в 3 рази. Намічалось також збудувати сільські лінії електропередачі загальною довжиною 1400 тис. км²⁸. На Україні, зокрема, передбачалося спорудити і ввести в експлуатацію за той же час 306 тис. км ліній електричної мережі, довести питому вагу електропостачання сільського господарства від державних енергосистем до 80—95%, а споживання електроенергії на селі збільшити приблизно в 3 рази²⁹.

Для виконання цих завдань створювалися нові будівельні організації, зміцнювалася їх матеріально-технічна база. Так ще в 1965 р. було створено близько 40 спеціалізованих будівельно-монтажних трестів по електрифікації села. Крім того, організовано 132 механізованих і 67 пересувних колон відповідного профілю³⁰. Вже у 1967 р. план будівельно-монтажних робіт по спорудженню енергетичних об'єктів у селах республіки був виконаний на 100,2%. В порівнянні з попереднім роком обсяг виконаних робіт збільшився на 22%³¹.

Важливу роль у вирішенні завдань електрифікації села поряд з самовідданою працею робітників підприємств Міністерства енергетики й електрифікації УРСР відіграла шефська допомога колективів заводів, фабрик, будівельних, транспортних та інших організацій. Ця допомога постійно перебувала в полі зору парторганізацій. Так, у травні 1966 р. бюро Харківського обкому партії, виконуючи настанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки щодо прискорення електрифікації сільського господарства УРСР, зобов'язало партійні організації промислових підприємств, будов, транспорту посилити роботу щодо подання більш ефективної допомоги селу у цій справі³². Для розробки і здійснення заходів по електрифікації сіл, а також для організації робіт по виконанню накреслених заходів при обласних, міських комітетах партії створювалися комісії сприяння електрифікації сільського господарства, а на місцях — відповідні ради та штаби.

Позитивний досвід у цій роботі нагромадили, зокрема, партійні організації Дніпропетровщини. Трудящі області взяли зобов'язання до 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції завершити суцільну електрифікацію сіл. А це означало, що менш як за два роки потрібно було побудувати 9 районних підстанцій, встановити 900

²⁷ Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1968. Т. 6, с. 218—224, 643—645.

²⁸ Там же, с. 219.

²⁹ Економіка Радянської України, 1967, № 6, с. 73.

³⁰ Радянське село: рубезі, перспективи. Львів, 1977, с. 61.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 89, арк. 3.

³² Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 133, спр. 28, арк. 8—9.

трансформаторних пунктів, електрифікувати 3 тис. тваринницьких та інших виробничих й культурно-побутових приміщень, понад 37 тис. будинків сільських жителів³³.

Щоб швидко виконати такий великий обсяг робіт, Дніпропетровський обласний комітет Компартії України розробив широку програму робіт, створив спеціальну комісію по електрифікації, яку очолив другий секретар обкому. Аналогічні комісії були організовані в міськкомах і райкомах партії. Вивчивши можливості й резерви промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій області, вони закріпили їх за окремими колгоспами й радгоспами, визначили їм конкретні завдання. Це сприяло дальшій мобілізації виробничих колективів на подання ефективної допомоги сільським електрифікаторам. У будівельних і транспортних організаціях розгорнувся рух за економію й бережливість, вишукування додаткових резервів для електрифікації села. Його ініціаторами виступили робітники Кіровського району м. Дніпропетровська й колгоспники найбільш віддаленого в області Покровського району. Вони вирішили електрифікувати сільськогосподарське виробництво й культурно-побутові приміщення в районі до 1 серпня 1967 р. Їх приклад наслідували 175 промислових підприємств у будівельних організаціях Дніпропетровщини³⁴. За півтора року в Покровському районі понад план було побудовано 200 км ліній електромережі, встановлено 50 трансформаторних пунктів, електрифіковано більш як 2600 будинків колгоспників, 125 тваринницьких приміщень. Половину всіх цих робіт виконали шефи³⁵. Про величезні успіхи енергетиків свідчить той факт, що господарства тільки одного Покровського району стали споживати за рік 12 млн. квт-год. електричної енергії — в 10 разів більше, ніж використовувало її в 1913 р. сільське господарство всієї царської Росії³⁶. Великі зміни відбулися і в інших районах Дніпропетровщини. В 1967 р. електрифікацію сіл області в основному було завершено.

Значний вклад у посилення енергоозброєності села подавали шефи й з інших міст республіки. Зокрема, в Запорізькій області при допомозі трудящих міст було збудовано 310 трансформаторних підстанцій, 226 високовольтних і 505 км низьковольтних ліній електропередачі, встановлено 966 електричних двигунів тощо³⁷. В 1967 р. у Кримській області споруджено 8 районних підстанцій, 1221 км ліній електропередачі, змонтовано і встановлено 381 трансформаторну підстанцію, близько 1 тис. електродвигунів, освітлено багато тисяч жителів працівників полів і ферм. Трудящі промислових підприємств м. Харкова в порядку подання шефської допомоги виготовили із зекономлених матеріалів і поставили для потреб електрифікації села 150 силових трансформаторів, 50 силових шаф тощо³⁸.

Багато зробили для електрифікації сільського господарства і робітники Донецької, Київської, Луганської, Львівської та інших областей республіки. Вже на 1 січня 1969 р. загальна довжина ліній електропередачі, призначених для села, становила в УРСР 399457 км, тобто була більшою майже в 6 разів порівняно з 1963 р. Потужність силових трансформаторів, установлених на підстанціях і в трансформаторних пунктах на селі, за той же період зросла майже в 5 разів³⁹. Це дало

³³ Правда України, 1966, 27 дек.

³⁴ Сільські вісті, 1967, 25 лип.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ Партиінная жизнь, 1969, № 20, с. 13—14.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 89, арк. 33, 56.

³⁹ Электроэнергетика Украинской ССР. К. 1970, с. 156.

змогу на кінець 1970 р. електрифікувати всі колгоспи і радгоспи Української РСР ⁴⁰.

Відповідно до постанови липневого (1970 р.) Пленуму ЦК КПРС і рішень XXIV і XXV з'їздів партії електрифікація села продовжувала здійснюватися прискореними темпами.

Суцільна електрифікація колгоспів і радгоспів дала змогу значно збільшити споживання електричної енергії сільським господарством республіки, про що свідчить наведена таблиця ⁴¹.

Споживання електроенергії	1965	1970	1975	1979
Використано електроенергії в колгоспах і радгоспах (млн. квт-год.),	3162	4971	7973	9996
в тому числі на виробничі потреби	2106	4212	7450	9282
Кількість електродвигунів у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)	433	1059	1940	2721
Потужність електродвигунів в колгоспах і радгоспах (тис. квт.)	2734	6004	10205	14121

З неї видно, що споживання електроенергії в колгоспах і радгоспах республіки постійно зростало, її використання на виробничі потреби в 1979 р. зросло в порівнянні з 1965 р. більше ніж у 4,4 раза, кількість електродвигунів — більш як у 6 разів, а їх потужність — у 5 разів.

Зростаюче постачання сільськогосподарським підприємствам сучасної техніки, їх електрифікація дали змогу за 1965—1980 рр. збільшити загальні енергетичні потужності колгоспів і радгоспів республіки з 33 до 91 млн. к. с. Енергоозброєність праці у сільськогосподарському виробництві зросла за той же час більш як у 3,5 раза, а її продуктивність — майже в 1,9 раза ⁴².

Грандіозні плани щодо розвитку електроенергетики країни накреслив XXVI з'їзд КПРС. Згідно з його рішеннями значні кошти направляються на дальший розвиток електрифікації народного господарства країни, в тому числі й сільського. Виробництво електроенергії має зрости за 1981—1985 рр. до 1550—1600 млрд. квт-год. ⁴³, зокрема в Українській РСР — до 280—290 млрд. квт-год., що на 44—54 млрд. квт-год. більше, ніж було вироблено у 1980 р. ⁴⁴. При цьому значна увага приділяється розвитку атомної енергетики, підвищенню ефективності теплових електричних станцій ⁴⁵.

Електрифікація сільського господарства дає можливість підвищити продуктивність праці, зміцнити економіку колгоспів і радгоспів, вивільнити значну кількість трудівників від важкої фізичної праці. Так, комплексна електромеханізація 1 тис. зерноочисних токів під час збирання хлібів у колгоспах Дніпропетровської області дала змогу вивільнити для інших робіт близько 20 тис. чол. і заощадити понад 30 тис. крб. на рік ⁴⁶.

Електрифікація сільського господарства є основою для зміни характеру сільськогосподарської праці, яка дедалі більше стає кваліфікованою й наближається до індустріальної. Технічний прогрес на селі, що

⁴⁰ Народне господарство Української РСР в 1970 р. К., 1971, с. 264, 268.

⁴¹ Підраховано автором за даними: Народне господарство Української РСР в 1979 році, с. 71.

⁴² Під прапором ленінізму, 1980, № 17, с. 43.

⁴³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 174.

⁴⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 103.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 175.

⁴⁶ Сільські вісті, 1967, 25 лип.

пов'язаний із зростанням енергоозброєності сільського господарства, привів до зникнення старих, основаних на ручній праці професій і виникнення нових. Як зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, «...глибокі зміни відбуваються в житті колгоспного селянства. Його праця поступово зближується з працею робітників»⁴⁷. Впливаючи на підвищення продуктивності праці, електрифікація тим самим сприяє збагаченню колгоспної власності і водночас зближенню та злиттю її із загальнодержавною, соціалістичною власністю.

Докорінно змінилися умови праці й побуту сільських трудівників. Ще в 1913 р. В. І. Ленін підкреслював: «Електрифікація» всіх фабрик і залізниць зробить умови праці більш гігієнічними, звільнить мільйони робітників від диму, пилу і бруду, прискорить перетворення брудних огидних майстерень у чисті, світлі, гідні людини лабораторії»⁴⁸. Завдяки широкому використанню електричної енергії на селі, а також послідовному здійсненню аграрної політики КПРС умови життя колгоспників дедалі більше зближуються з умовами трудящих міст. Це в свою чергу веде до дальшого подолання істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною й розумовою працею. І в усіх цих позитивних процесах величезну роль відігравав і відіграє робітничий клас країни. Своєю самовідданою працею, згуртованістю, високою ідейною зрілістю він вносить вирішальний вклад у виконання важливих народногосподарських завдань, в тому числі й у вирішення актуальних проблем електрифікації сільського господарства в умовах розвинутого соціалізму.

⁴⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

⁴⁸ Ленін В. І. Одна з великих перемог техніки. — Повне зібр. творів, т. 23, с. 91.

ВДОСКОНАЛЕННЯ РОБОТИ ЛЕКТОРСЬКИХ ГРУП ПАРТІЙНИХ КОМІТЕТІВ УКРАЇНИ (1971—1980 рр.)

М. І. РОГОВИЙ (Полтава)

Формування нової людини як творчої, духовно багатой, гармонійно розвинутої особи — програмна мета Комуністичної партії. Цей процес тісно пов'язаний з усім комплексом господарських, соціальних і політичних проблем. Виховання нової людини є головною умовою будівництва комуністичного суспільства. Комуністична партія завжди звертала увагу партійних, державних та інших громадських організацій на забезпечення високого наукового рівня виховної роботи, на посилення діловитості і ефективності пропаганди і агітації, її зв'язок з життям, з розв'язанням господарських і політичних завдань. Ця вимога партії також адресована до працівників усної політичної агітації і пропаганди, яких партія розглядала як важливий загін у політичному вихованні мас. «Ніякий найдосконаліший технічний засіб неспроможний замінити безпосереднє живе спілкування агітатора, доповідача, лектора з масами, — зазначав М. А. Сулов. — Саме пропагандисти, агітатори, доповідачі, які добре знають становище на місцях — на підприємстві, в цеху, в бригаді, в колгоспі, радгоспі роблять велику справу для конкретизації

загальних політико-пропагандистських завдань стосовно до умов даного колективу»¹.

У багатогранній і складній справі комуністичного виховання трудящих, у роз'ясненні і поширенні марксистсько-ленінської теорії, творчого вкладу КПРС в теорію і практику будівництва нового суспільного ладу важливе місце належить лекційній пропаганді. Історичний досвід партії свідчить, що вона являє собою виправдану життям форму озброєння трудящих політичними і науковими знаннями, задоволення їх зростаючих інтелектуальних запитів, підвищення творчої активності будівників комунізму. У постанові ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди» (1978 р.) наголошується, що вона «міцно увійшла в духовне життя країни, перетворилася в дійовий фактор формування наукового світогляду, активної життєвої позиції, високих ідейно-політичних і моральних якостей радянських людей, відіграє важливу роль у підвищенні ефективності виробництва і якості роботи»².

За останні роки досвід лекційної пропаганди в певній мірі висвітлено в історико-партійній літературі³. В ній розкриваються ленінські принципи пропаганди, показано досвід роботи партійних комітетів і організацій товариства «Знання» по пропаганді суспільно-політичних, економічних, природничо-наукових знань, вдосконаленню її форм і методів серед різних категорій трудящих. Однак, в цих публікаціях недостатньо розкривається організаторська роль лекторських груп партійних комітетів по підвищенню ефективності і дієвості лекційної пропаганди в умовах розвинутого соціалізму. В даному повідомленні зроблено спробу узагальнити досвід роботи лекторських груп партійних комітетів України в роки дев'ятої і десятої п'ятирічок.

В умовах суспільства зрілого соціалізму, коли все помітніше проявляється залежність темпів просування до комунізму від підвищення рівня свідомості, внутрішньої зрілості, від трудової і соціальної активності членів соціалістичного суспільства, розвиток усної політичної агітації, вдосконалення партійного керівництва нею має особливе значення. В 70-і роки в лекційній пропаганді відбувалися суттєві зміни, зумовлені двома причинами: зростанням рівня культури і освіти населення, широким розповсюдженням засобів масової інформації. Значно зросла інформованість, освіченість народу. В повсякденне життя його міцно увійшли художня література і мистецтво, періодична преса.

Ось один із прикладів. Якщо річний тираж журналів та інших періодичних видань в УРСР у 1971 р. становив 203,8 млн. примірників, то в 1981 р. — 211,5 млн., а газет відповідно 3674,9 млн. і 4,5 млрд. примірників⁴. «В нашій республіці тепер понад 27 мільйонів чоловік — майже в 1,4 раза більше, ніж у 1970 році, — мають вищу і середню (повну і неповну) освіту. З кожної тисячі чоловік, зайнятих у народному господарстві, 813 мають вищу або середню освіту», — зазначав на XXVI з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербийський⁵.

¹ Дело всей партии. Материалы Всесоюзного совещания идеологических работников. Москва, 16—17 октября 1979 г. М., 1980, с. 34.

² Рад. Україна, 1978, 5 бер.

³ Вопросы лекционной пропаганды (теория и практика). Вып. 1—5. М., 1973, 1975, 1977, 1978, 1980; Лекционная пропаганда: проблемы эффективности и качества. (По материалам Всесоюзной научно-методической конференции). М., 1978; Зброєю слова. З досвіду лекційної пропаганди партійних організацій. К., 1977; Кузовков И. В. Совершенствуем работу с лекторскими кадрами. М., 1977; Кудинов В. С. Лекционную пропаганду — на уровень новых задач. М., 1980; Хрусталев Ю. М. О научном подходе к пропаганде знаний. М., 1980, та ін.

⁴ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. К., 1976, с. 109; Бойовий загін ленінської партії. К., 1981, с. 143.

⁵ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 49.

Зростаючі завдання формування наукового світогляду трудящих вимагали дальшого поліпшення і розширення пропаганди наукових і політичних знань. На перший план висувалася вимога глибокого аналізу суспільних явищ і подій, їх теоретичного осмислення і на цій основі розширення, оновлення і формування ідейних переконань будівника комунізму. Виходячи з цього, партія поставила більш високі вимоги до кожного публічного виступу.

Вирішальною умовою дальшого вдосконалення лекційної пропаганди є партійне керівництво нею. Своєрідними штабами організації цієї роботи на місцях в сучасних умовах стали лекторські групи партійних комітетів. Штатні лекторські групи існують у складі відділів пропаганди і агітації ЦК Компартії України, обкомів і Київського міськкому партії, в решті міськкомів і райкомах партії є штатні лектори. Крім того, при партійних комітетах діють позаштатні лекторські групи у складі 20—60 чоловік. Через ці групи ЦК, обкоми, міськкоми, райкоми Компартії України здійснюють керівництво діяльністю організацій товариства «Знання» та інших громадських організацій, що проводять лекційну пропаганду, координують їх роботу, дбають про підвищення науково-теоретичного і методичного рівня лекцій, здійснюють навчання лекторських кадрів.

У досліджуваній період питання організації лекційної пропаганди постійно розглядалися на пленумах, активах, засіданнях бюро обласних, міських, районних комітетів партії, зборах комуністів первинних парторганізацій, на яких узагальнювався нагромаджений досвід, аналізувалися недоліки, розроблялися заходи по їх усуненню. Так, питання поліпшення лекційної пропаганди були завжди в центрі уваги партійних організацій Дніпропетровщини. Вони неодноразово розглядалися на засіданнях бюро обкому Компартії України⁶. Дніпродзержинський міськком партії у 1972 р. обговорив на засіданні бюро питання «Про підвищення ідейно-теоретичного рівня і поліпшення тематичної спрямованості лекційної пропаганди в міській організації товариства «Знання», Кіровський райком партії м. Дніпропетровська — про партійне керівництво товариством «Знання», а партійні комітети тресту «Дніпровськпромбуд», заводу імені Калініна — роботу первинних організацій товариства «Знання» по пропаганді рішень XXIV з'їзду КПРС⁷. Схвалені ними заходи сприяли поліпшенню якісного складу лекторів, підвищенню ідейно-теоретичного рівня лекційної пропаганди, поліпшенню контролю за якістю лекцій, посиленню теоретичної допомоги лекторським кадрам.

Виконуючи рішення травневого (1974 р.) пленуму ЦК Компартії України, зокрема про поліпшення роботи лекторських груп партійних комітетів, організацій товариства «Знання» по комуністичному вихованню трудящих, роз'ясненню рішень партії і уряду, важливих політичних подій⁸, партійні комітети республіки проаналізували рівень роботи лекторських колективів, накреслили заходи щодо поліпшення цієї ділянки ідеологічної роботи. Особливо посилилась увага партійних комітетів до питань підвищення ефективності лекційної пропаганди в ході виконання постанови ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди». Узагальнивши нагромаджений досвід, ЦК партії вказав і на істотні недоліки в лекційній пропаганді, чітко визначив шляхи їх усунення.

⁶ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 422, арк. 49.

⁷ Днепровская правда, 1973, 10 февр.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1941—1976. К., 1977. Т. 2, с. 959.

Партійні комітети України розробили і послідовно здійснювали конкретні заходи по виконанню постанови ЦК КПРС, спрямовані на вдосконалення організації лекційної пропаганди, підвищення її ідейно-теоретичного рівня, наступальності, дієвості. Питання добору і виховання лекторських кадрів, поліпшення тематики і змісту лекцій, посилення впливу лекторських груп партійних комітетів на загальний стан лекційної пропаганди регулярно обговорювалися в ЦК, обкомах, міськкомах, райкомах Компартії України. Київський міськком (лютий 1979 р.) і Полтавський обком (вересень 1980 р.) Компартії України розглянули хід виконання постанови ЦК КПРС на науково-методичній та науково-практичній конференціях⁹. Все це, безумовно, сприяло позитивним кількісним і, головне, якісним змінам, які відбувалися в лекційній пропаганді.

Партійні комітети республіки приділяли серйозну увагу зміцненню кадрами лекторських груп. Штатними лекторами ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України затверджувались політично зрілі комуністи, що мали добру теоретичну підготовку, глибокі спеціальні знання, досвід пропагандистської і організаторської роботи. В значній мірі сприяла поліпшенню якісного складу лекторських кадрів атестація лекторів партійних комітетів у 1980 р. Якщо у 1970 р. вищу освіту серед них мали 92%, то у 1980 р. — 100%¹⁰. Значну увагу партійні комітети республіки надавали добору людей до складу позаштатних лекторських груп. До них залучали кращі ідеологічні сили. Так, позаштатна лекторська група Харківського обкому Компартії України налічувала в 1976 р. близько 40 висококваліфікованих лекторів. Усі вони мали вчені ступені. Один раз на три роки склад групи переглядався і затверджувався на бюро обкому партії¹¹. Сільські райкоми партії затверджували позаштатних лекторів з числа працівників партійного і радянського активу, учителів і спеціалістів народного господарства. Так, у складі лекторської групи Вижиницького райкому Компартії України Чернівецької області в 1974 р. було 21 чол., з них — 7 працівників райкому партії, редактор газети, прокурор, завідувачі відділами культури, освіти райвиконкому, головний агроном, головний зоотехнік райсільгоспуправління, директор медучилища, профспілкові, комсомольські працівники, вчителі¹².

В результаті уваги партійних комітетів за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок поліпшився кількісний і якісний склад позаштатних лекторів в цілому по республіці. В 1979 р. число їх збільшилось порівняно з 1971 р. майже на 1, 3 тис. і становило 17 тис. чол. Це — учені, викладачі вузів, спеціалісти народного господарства, керівні працівники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів¹³. Такий добір кадрів до складу позаштатних лекторських груп дозволяв партійним комітетам ефективно і на високому рівні вести пропаганду політичних і наукових знань, правильно визначати тематику і зміст лекцій для різних категорій слухачів, вміло використовувати лекційну пропаганду для вивчення запитів, потреб та інтересів трудящих.

⁹ Вечірній Київ, 1979, 5 лют.; Зоря Полтавщини, 1980, 19 вер.

¹⁰ Василенко В. К. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах партійних організацій України). К., 1981, с. 124—125.

¹¹ Драч А. Лекторська група партійного комітету. — В кн.: Збірою слова, с. 121.

¹² Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 13, оп. 15, спр. 3, арк. 63.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 422, арк. 13; Кравчук Л. М. Підвищувати рівень лекційної пропаганди. — Комуніст України, 1979, № 3, с. 84.

ЦК Компартії України в 70-і роки постійно дбав про підвищення рівня роботи і впливу лекторської групи відділу пропаганди і агітації ЦК на стан лекційної пропаганди в республіці. Щоквартально лекторська група інформувала Секретаріат Центрального Комітету про основні найбільш характерні запитання, що задавалися трудящими, періодично готувала оглядові рецензії, які направлялися в обласні комітети партії. Так, у листопаді 1974 р. відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України надіслав на місця оглядову рецензію на лекції з міжнародної тематики. В ній відзначалося, що в республіці підвищився ідейно-теоретичний рівень лекцій з вказаної тематики, для більшості з них властиве вміння використання праць В. І. Леніна, документів КПРС, виступів керівників партії і уряду. Разом з тим, частина лекцій за своїм ідейно-теоретичним та методичним рівнем не відповідала сучасним вимогам. Окремі лектори спрощено трактували складні події сучасного міжнародного життя, поверхово висвітлювали зміст і цілі зовнішньої політики КПРС, уникали важливих аспектів сучасної ідеологічної боротьби на міжнародній арені. ЦК Компартії України звернув увагу партійних комітетів республіки на необхідність поліпшення добору і вдосконалення навчання лекторів, зміцнення складу науково-методичних рад і секцій товариства «Знання», забезпечення систематичного і кваліфікованого рецензування виступів лекторів, посилення контролю лекторських груп партійних комітетів за якістю усних і друкованих виступів з міжнародної тематики¹⁴.

Лекторська група Львівського обкому Компартії України лише в 1972 р. вивчила стан лекційної пропаганди по тематиці дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму в Сокальському, Турківському, Яворівському, Городоцькому районах, м. Бориславі, з питань атеїзму — в Стрийському, Миколаївському, Пустомитівському і Жидачівському районах, з питань пропаганди зовнішньої політики — в обласній організації товариства «Знання». Вона підготувала на розгляд відділу пропаганди і агітації обкому партії питання «Про ідейно-політичний рівень і форми лекційної пропаганди в Радехівському районі»¹⁵.

Лубенський міськком партії Полтавської області, заслухавши питання «Про роботу лекторської групи та групи доповідачів міськкому Компартії України» (1972 р.), накреслив конкретні шляхи підвищення дієвості роботи свого позаштатного ідеологічного активу¹⁶. Такі заходи сприяли підвищенню рівня роботи лекторських груп партійних комітетів, посиленню їх впливу на загальний стан лекційної пропаганди.

Партійні комітети республіки постійно дбали про активізацію роботи своїх штатних і позаштатних лекторів. І це дало свої результати. Якщо в 1971 р. на штатного лектора партійного комітету республіки припадало в середньому за рік 98 прочитаних лекцій, а позаштатного — 26, то в 1973 р. відповідно — 110 і 28. Позаштатні лектори партійних комітетів в середньому в 3 рази виступали частіше, ніж лектори товариства «Знання»¹⁷. Авторитетними пропагандистами зарекомендували себе в республіці академіки Б. Є. Патон, В. М. Глушков, В. І. Трефілов, професори В. О. Кудін, В. М. Орлов, Л. В. Сохань, штатні

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, сп. 32, спр. 782, арк. 58, 63; спр. 784, арк. 2 — 8, 11—18.

¹⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 25, спр. 49, арк. 14.

¹⁶ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 44, оп. 10, спр. 236, арк. 13—15.

¹⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 422, арк. 14, спр. 636, арк. 13; Общество «Знание» Украинской ССР 1972—1976 годы. (Краткий статистический справочник). К., 1977, с. 7, 19.

лектори партійних комітетів П. С. Єщенко (Київ), Г. Г. Фесун (Вінниця) та багато інших¹⁸.

Виконуючи рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, відповідні постанови ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні партійні організації республіки головну увагу приділяли підвищенню ідейно-теоретичного рівня лекцій, розширенню їх тематичної спрямованості. Центральне місце в діяльності лекторських груп партійних комітетів у досліджуваний період займала пропаганда ленінської теоретичної спадщини, глибоке і всебічне роз'яснення матеріалів і документів з'їздів партії, пленумів і постанов ЦК КПРС, нової Конституції СРСР, праць товариша Л. І. Брежнєва. Так, Політбюро ЦК Компартії України обговорило у вересні 1973 р. питання про роботу партійних організацій Миколаївської області по пропаганді і роз'ясненню рішень квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, зовнішньополітичної діяльності партії¹⁹.

Обком, міськкоми, райкоми партії, первинні парторганізації Миколаївщини провели значну роботу по організації виконання постанови ЦК Компартії України, добилися значного поліпшення і розширення лекційної пропаганди з вказаної тематики. Значну роль в цій справі відіграли лекторії і кінолекторії, яких в області в 1976 р. діяло понад 500, на 300 більше, ніж у 1973 р. Лекторська група обкому партії у райцентрах організувала лекторії «Події, континенти, проблеми», «Мирне співіснування і класова боротьба», «Актуальні проблеми міжнародних відносин», «Світ очима радянської людини». Заслуженим авторитетом користувалися лекторії в Очаківському, Арбузинському, Врадіївському, Новобузькому, та інших районах. В Миколаєві, райцентрах і великих населених пунктах проводилися зустрічі лекторів-міжнародників «За круглим столом». У 1975 р. було проведено 3 обласних і більш як 100 районних агітпробігів, в яких взяли участь понад 300 лекторів-міжнародників, які прочитали 3 тис. лекцій²⁰.

Лекторські групи партійних комітетів значну увагу приділяли пропаганді проблем керівної і спрямовуючої ролі КПРС у комуністичному будівництві, економічній і соціальної політики партії в умовах розвинутого соціалізму, дальшого вдосконалення радянського способу життя, зміцнення дружби народів нашої Батьківщини, радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, розвитку світового революційного процесу, проблем ідеологічної боротьби на міжнародній арені, критиці буржуазної, буржуазно-націоналістичної, сіоністської, маоїстської і релігійної ідеологій.

Одним з найважливіших напрямів роботи лекторських груп партійних комітетів у 70-і роки було ідеологічне забезпечення виконання народногосподарських планів дев'ятої і десятої п'ятирічок. Лектори допомагали трудящим глибше зрозуміти економічну стратегію партії, вузлові проблеми розвитку економіки, пропагували передовий досвід, кращі форми організації соціалістичного змагання. У виступах лекторів партійних комітетів велика увага приділялась питанням зміцнення трудової дисципліни, вихованню почуття господаря своєї країни, комуністичного ставлення до праці, викривались факти недбалого ставлен-

¹⁸ Кравчук Л. Лекційну пропаганду — на рівень вимог XXV з'їзду КПРС. — В кн.: Зброєю слова, с. 11, 15.

¹⁹ Щербицкий В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974, с. 125.

²⁰ Васляев В. Пропаганда зовнішньої політики КПРС — важливе завдання лекторів. — В кн.: Зброєю слова, с. 63—64; Півден. правда, 1973, 21 жовт.; 1975, 10 черв.

ня окремих працівників до своїх обов'язків, глибоко аналізувались причини недоліків, виявлялися шляхи боротьби з ними.

Ось один із прикладів такої цілеспрямованої діяльності на важливій будові дев'ятої п'ятирічки — доменній печі № 9 криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна. Тут працювало близько 15 тис. чол. з різних будівельних трестів і управлінь республіки. Завдання лекторів полягало в тому, щоб систематично інформувати будівельників з актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, розвитку науки і техніки, передового досвіду в будівництві, досягнень кращих колективів і окремих робітників. Щотижня перед кожним трудовим колективом у зручний для людей час виступали лектори з Кривого Рога, а щомісяця — штатні і позаштатні лектори Дніпропетровського обкому партії. Велику допомогу будівельникам подавали пропагандистські групи ЦК Компартії України, лектори Всесоюзного товариства «Знання»²¹. Такий широкий розмах ідейно-політичної роботи сприяв високому трудовому піднесенню в колективі, глибокому усвідомленню кожним робітником, інженером і техніком своєї відповідальності за спорудження новобудови. Все це було значним вкладом в своєчасне введення доменної печі до ладу.

Немало зроблено в республіці по аргументованій, глибокій пропаганді аграрної політики партії, рішень липнєвого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС. Крім лекцій, пропаганда вслась і через такі форми як університети сільськогосподарських знань, цикли лекцій «Аграрна політика — важлива складова частина політичного курсу КПРС», «Шляхи дальшого розвитку сільського господарства» та ін. Все це сприяло зростанню суспільно-політичної і трудової активності трудящих, мобілізації їх на успішне виконання планів, накреслених XXIV і XXV з'їздами КПРС.

Партійні комітети України вдосконалювали керівництво лекційною пропагандою. Під їх керівництвом у дев'ятій п'ятирічці розпочався перехід до перспективного комплексного планування лекційної роботи. В багатьох областях, містах і районах були складені такі плани. Вони передбачали обов'язкове урахування потреб, запитів і інтересів слухачів, чітко координували лекційну роботу в масштабах міста, району, колективу, узгоджували зусилля всіх організацій, що її вели.

Лекторські групи партійних комітетів республіки в 1971—1980 рр. спрямовували свої зусилля на активне використання таких форм пропаганди, які давали слухачам систему знань з певної галузі, підвищували їх ідейно-теоретичний рівень і кваліфікацію, сприяли формуванню марксистсько-ленінських переконань. Серед них — ленінські, жовтневі, народні, суспільно-політичні, героїко-патріотичні читання, народні університети, цикли лекцій, лекторії тощо.

Розширилась мережа форм системної пропаганди. Побудовані на наукових принципах наступності в передачі знань вони дозволяли трудящим глибше засвоювати теоретичні положення марксизму-ленізму, набувати або поглиблювати знання з певних галузей знань, сприяли формуванню ідейно переконаних будівників комунізму. В Донецькій, Ворошиловградській, Харківській, Львівській, Вінницькій областях, в Києві ця форма пропаганди набула особливого поширення. Лише в Харківській області, наприклад, в 1978 р. діяло 500 постійно діючих лекторіїв і кінолекторіїв, в Дніпропетровській області в 1979 р. в системних формах читалося 40% лекцій, Донецькій — 45%²². На кінець

²¹ Дорофєєв В. М. Слово лектора — до кожного труженика. К. 1977, с. 5.

²² Кравчук Л. М. Підвищувати рівень лекційної пропаганди, с. 79.

десятої п'ятирічки в республіці в цих формах пропаганди читалося 40—50% усіх лекцій²³. Особливо розширилась мережа народних університетів різних галузей знань. Якщо в 1971/72 навчальному році їх діяло 5,5 тис. з контингентом слухачів 1,1 млн. чол., то в 1978/79 навчальному році відповідно — 9,2 тис. і 2,2 млн. чоловік²⁴.

З метою максимального наближення лекційної пропаганди до трудових колективів, місця проживання і відпочинку трудящих, лекторські групи партійних комітетів України розвивали і урізноманітнювали форми пропаганди знань. Наприклад, за ініціативою позаштатної лекторської групи Печерського райкому партії м. Києва в десятій п'ятирічці регулярно відбувалися зустрічі вчених з робітниками на підприємствах, проводились спільні науково-практичні конференції. Лекторська група разом з партійними організаціями інститутів історії, філософії, права АН УРСР провела в 1976 р. такі конференції на заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна, взуттєвому об'єднанні «Київ», на інших підприємствах, а також районну конференцію «Лекційна пропаганда в трудових колективах і шляхи дальшого підвищення її ефективності в світлі рішень XXV з'їзду КПРС»²⁵.

Для більш предметного контролю за організацією пропаганди знань лекторські групи міськомів і райкомів партії Львівської області в 1972 р. взяли на облік 4975 місць постійного читання лекцій, в тому числі 57 міських і районних Палаців культури, 287 — заводських і колгоспних Будинків культури, 1199 — сільських клубів, 1292 — червоних куточків промислових, будівельних і транспортних організацій і установ, 763 — червоних куточків тваринницьких ферм, 306 — червоних куточків тракторних бригад, 693 — школи і 378 ін. В числі названих об'єктів 706 мали стаціонарні кіноустановки і використовувалися як кінолекторії²⁶. Проведена робота дозволяла лекторським групам партійних комітетів і організаціям товариства «Знання» чіткіше спланувати лекційні заходи, повніше врахувати специфіку різних аудиторій, активніше використовувати місця постійного читання лекцій.

Партійні організації України, вдосконалюючи керівництво лекційною пропагандою, провели значну роботу щодо поліпшення якісного складу правлінь, голів первинних організацій товариства «Знання». З цією метою використовувалися звітно-виборні кампанії в організаціях товариства. В склад правлінь обиралися штатні лектори партійних комітетів, головами — рекомендовалися кращі активісти, організатори лекційної пропаганди. Допомога партійних організацій республіки сприяла поліпшенню якісного складу керівників первинних осередків товариства. Серед них у 1980 р. 85% становили комуністи, 97% — фахівці з вищою освітою. Близько 700 голів бюро первинних організацій мали вчені ступені і звання²⁷ (2,5% від загальної кількості).

Необхідність підвищення ефективності лекційної пропаганди вимагала від партійних організацій постійного вдосконалення роботи по навчанню і підготовці лекторів. Так, у постанові ЦК КПРС «Про ро-

²³ Найважливіше завдання ідеологічної роботи. — Під прапором ленінізму, 1981, № 8, с. 8—9.

²⁴ Общество «Знание» Украинской ССР 1972—1976 годы, с. 43; Василенко В. К. Назв. праця, с. 117.

²⁵ Глава к Т. Рішення XXV з'їзду КПРС — в маси. — В кн.: Зброєю слова, с. 27.

²⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 25, спр. 49, арк. 13.

²⁷ Організаційно забезпечити високу якість лекційної пропаганди. — Трибуна лектора, 1980, № 5, с. 5; Ляшко І. Главная опора. — Слово лектора, 1980, № 11, с. 42.

боту по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (1974 р.) підкреслювалось, що працівники ідеологічного фронту повинні добре розбиратися в проблемах внутрішньої і зовнішньої політики партії, з позицій марксизму-ленізму оцінювати суспільні явища, зв'язувати пропаганду комуністичних ідеалів з вирішенням практичних завдань, послідовно і аргументовано розвінчувати буржуазну і ревізіоністську ідеологію²⁸. Центральний Комітет партії в постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» особливо наголосив, що «пропагандистам, ідеологічним працівникам повинні бути властиві почуття високої відповідальності за зміст і результати виховної роботи, творчий пошук нових форм і методів роботи з людьми»²⁹.

Виконуючи рішення ЦК КПРС, партійні організації республіки постійно вдосконалювали роботу з лекторськими кадрами. В результаті в 70-і роки була створена чітка система роботи з кадрами лекторів партійних комітетів і організацій товариства «Знання». Особливе місце в ній зайняли республіканські постійно діючі семінари лекторів з урахуванням їх спеціалізації. У 1971 р. в республіці діяло шість таких семінарів. Кожен з них мав постійний склад 320—330 слухачів з числа штатних лекторів партійних комітетів, обкомів ЛКСМУ, лекторського активу товариства «Знання», працівників ідеологічних організацій і відомств республіки. Заняття на семінарах проводились 2—3 рази на рік, кожне по 4 робочих дні³⁰. В десятій п'ятирічці в республіці діяло 8 постійно діючих семінарів з актуальних теоретичних і практичних проблем комуністичного будівництва, розроблених XXV з'їздом КПРС, економічної політики КПРС, актуальних проблем національних відносин в СРСР і інтернаціонального виховання трудящих, зовнішньополітичної діяльності КПРС і сучасних міжнародних відносин, радянського способу життя і сучасної ідеологічної боротьби, та ряд інших³¹.

Слухачі республіканських проблемних семінарів мали високу загальноосвітню і спеціальну підготовку. Ця обставина вимагала від лекторської групи відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України постійно враховувати і визначати склад лекторів, доповідачів, консультантів на семінарах. У 1971—1976 рр. на постійно діючих семінарах виступило 496 лекторів. Серед них, наприклад, — 65 працівників ЦК КПРС, ЦК Компартії України, 15 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і АН УРСР, 193 доктори наук і професори, 164 кандидати наук і доценти, 56 працівників планових і господарських органів.

В кожній області республіки після XXIV з'їзду КПРС було створено не менше чотирьох-п'яти постійно діючих семінарів по тій же тематиці, що і в республіці. В Донецькій області, наприклад, працювало 13 обласних постійно діючих семінарів, на яких навчалось понад 5 тис. лекторів, викладачів народних університетів. Крім того, в містах і районах області працювало 130 постійно діючих семінарів³². Досвід організації на Україні постійно діючих семінарів був у 1976 р. узагальнений президією правління Всесоюзного товариства «Знання» і рекомендований іншим організаціям для поширення³³.

²⁸ Рад. Україна, 1974, 31 серп.

²⁹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 9.

³⁰ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 422, арк. 9—10.

³¹ Кравчук Л. Лекційну пропаганду — на рівень вимог XXV з'їзду КПРС, с. 17.

³² Кузовков И. В. Назв. праця, с. 18, 19.

³³ Кузовков И. В. Вопросы научно-методической работы с лекторскими кадрами в деятельности организаций общества «Знание» Украинской ССР. — В кн.:

Поряд з громадськими формами навчання лекторів в республіці використовувалась державна система підготовки кадрів. В десятиріччя на базі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Вищої партійної школи при ЦК Компартії України діяло шість дворічних республіканських заочних відділень і курсів, на яких було підготовлено близько тисячі лекторів з різних галузей знань. Після закінчення курсів багато слухачів очолили науково-методичні ради товариства «Знання», були запрошені на штатні посади лекторів у партійні комітети. Одночасно лекторські групи партійних комітетів спільно з організаціями товариства «Знання» республіки проводили разові семінари з різних проблем, Дні лектора, групові та індивідуальні консультації, організовували курси, школи лекторської майстерності, школи молодого лектора. Так, в 1980 р. в республіці працювало близько 200 університетів і шкіл молодого лектора, в яких навчалось понад 40 тис. чоловік³⁴.

Чітка система навчання і виховання лекторських кадрів склалася у Дніпропетровській області. Протягом 1974 — 1975 рр. було проведено 58 обласних, 908 міських і районних семінари, 1117 науково-теоретичних конференцій, якими було охоплено 265 тис. лекторів. В області працювало 4 обласних постійно діючих семінари. Для підвищення методичного рівня лекторів та підготовки лекторів-методистів діяло 4 університети і 28 шкіл лекторської майстерності³⁵. За почином дніпропетровців у лекторських колективах республіки в кінці дев'ятої п'ятирічки поширилася нова форма підготовки лекторів — наставництво³⁶.

Лекторські групи партійних комітетів використовували різні методи контролю за ідейно-теоретичним і методичним рівнем пропаганди знань. Обласні комітети Компартії України ставили завдання, щоб кожна нова лекція попередньо рецензувалася, прослуховувалася і обговорювалася, щоб жоден лектор не допускався без цього до виступу перед аудиторією. Найбільш ефективними були методи рецензування текстів лекцій і прослуховування їх в аудиторії з послідуочим рецензуванням. Так, лише за 1971—1973 рр. кількість лекцій, прослуханих і обговорених штатними і позаштатними лекторами партійних комітетів України, збільшилась в 1,6 раза, а число прорецензованих їх текстів — в 1,5 раза³⁷. При багатьох лекторських групах партійних комітетів були створені групи лекторів-рецензентів.

Лекторські групи ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів, райкомів партії постійно збільшували кількість і поліпшували якість методичних матеріалів для лекторів. В республіці при активній участі партійних комітетів були створені методичні кабінети і куточки лектора, пункти прокату технічних засобів пропаганди. Так, у 1977 р. у Львівській області діяло 35 таких кабінетів і 861 методичний куточок, в Донецькій відповідно — 25 і 629³⁸. У грудні 1974 р. Вижицький райком Компартії України Чернівецької області схвалив ініціативу парторганізації колгоспів «Радянська Буковина», «Радянська Україна» і Бе-

Современная научно-техническая революция и пропаганда политических и научных знаний. Материалы Международной научно-методической конференции. Москва, 23—25 сентября 1975 года. М., 1977, с. 298.

³⁴ Кравчук Л. Лекторы несут в массы слово партии. — Партийная жизнь, 1980, № 16, с. 36—38.

³⁵ На порядку денному: кадри лекторів. — Трибуна лектора, 1975, № 8, с. 24.

³⁶ Кузовков И. Шляхи підвищення ефективності лекційної пропаганди. — Трибуна лектора, 1975, № 2, с. 6.

³⁷ ПА ЦК при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 422, арк. 16; спр. 636, арк. 15.

³⁸ Кузовков И. В. Совершенствуем работу с лекторскими кадрами, с. 29.

регометської середньої школи по створенню прокатних пунктів технічних засобів пропаганди. Уже на початку 1975 р. для лекторів було відкрито 13 прокатних пунктів, складено картотеки фільмів, діафільмів, діапозитивів, грамплатівок³⁹.

Таким чином, в 70-і роки в республіці склалася дійова система теоретичної і методичної підготовки лекторських кадрів. Основними елементами цієї системи стали плановість, диференційований підхід до роботи з лекторами, який здійснювався по галузях знань, з урахуванням спеціальної підготовки і лекторського досвіду; масовість охоплення лекторів і тих, хто готувався ними стати; постійний контроль за якістю лекцій.

Партійні організації республіки в дев'ятій і десятій п'ятирічках постійно підвищували рівень роботи лекторських груп, спрямовували зусилля штатних і позаштатних лекторів на вдосконалення лекційної пропаганди, яка стала дієвим інструментом політичної роботи партії в масах, важливим засобом формування нової людини, забезпечення комплексного підходу до питань комуністичного виховання трудящих. Високо оцінивши самовіддану працю лекторів і пропагандистів, агітаторів і доповідачів, XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що вони роблять корисну і потрібну для народу справу⁴⁰.

³⁹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 13, оп. 1, спр. 10, арк. 171, 180—181.

⁴⁰ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981, с. 90—91.

* * *

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ НА ЧОЛІ БОРОТЬБИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗА УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА У ПРОМИСЛОВОСТІ (1952—1959 рр.)

М. М. МЕЖЕНІН (Ворошиловград)

Досвід діяльності Компартії України в справі залучення робітників до розвитку й удосконалення організації праці й виробництва в промисловості, нагромаджуваний на всіх етапах будівництва соціалізму в СРСР, в тому числі й у період між XIX і XXI з'їздами КПРС, коли після відбудови народного господарства високими темпами розгорталось соціалістичне будівництво, являє значний науковий і практичний інтерес. Окремі аспекти цього питання порушувалися в монографіях І. П. Кожукала, М. М. Матвійчука, В. О. Романцова, М. Т. Шепети¹. Щоправда, в них недосить повно розкрито діяльність парторганізацій по залученню робітників до розвитку й удосконалення організації праці й виробництва, оскільки їх автори ставили перед собою інше завдання.

¹ Див.: Матвійчук М. М. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.). К., 1966; Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Чернівці, 1970; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). К., 1972; Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. К., 1976.

В даному повідомленні зроблено спробу висвітлити це питання на основі вивчення й використання широкого кола архівних джерел, опублікованих документів та матеріалів преси. Особлива увага приділяється провідним галузям промисловості — вугільній, металургійній, машинобудівній.

У своєму дослідженні автор спирався на методологічні вказівки, що містяться у матеріалах XXIII—XXVI з'їздів, у постановах ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» (1979 р.), ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979 р.), ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» (1980 р.), а також у рішеннях жовтневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС, працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва та інших документах партії й уряду.

В 50-і роки на Україні успішно розвивалася промисловість, діяли десятки тисяч підприємств і будов. На переважній більшості з них трудилися виробничі колективи з міцним ядром кадрових кваліфікованих робітників, службовців та спеціалістів, які постійно розвивали і вдосконалювали соціалістичну організацію праці і виробництва. Їх діяльність успішно спрямовувалася первинними партійними організаціями, кількість яких неухильно зростала². Збільшувалося й число комуністів у них. Якщо в 1948 р. в одній первинній парторганізації на промислових підприємствах в середньому налічувалося 25, то в 1958 р. — вже 38 чол.³

Роботу первинних парторганізацій та партійних груп у виробничих колективах спрямовували районні, міські та обласні комітети партії, а також ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Вони виявляли постійне піклування про те, щоб соціалістична організація праці й виробництва була досконалою, ефективною в усіх галузях промисловості. Так, у вугільній промисловості під керівництвом парторганізацій колективи гірників активно впроваджували метод організації праці, в основу якого було покладено графік циклічності. Застосовуючи цей метод, колектив дільниці № 1 шахти № 5—6 ім. Димитрова, очолюваний комуністом І. І. Бридьком, у п'ятій п'ятирічці підвищив продуктивність праці в 1,5 раза. Гірники дали країні понад план більше 100 ешелонів вугілля⁴.

За прикладом шахтарів названої дільниці в 1952 р. працювала майже половина діючих лав. Середньодобовий видобуток вугілля в них збільшився майже на 45%, а в лавах, які виконували норматив циклічності, — на 57%. Таких лав на Донбасі було більше 500⁵. Переваги циклічного графіка полягають у тому, що він дає можливість правильно розмістити виконання всіх виробничих операцій у лавах і вибоях як у часі, так і в просторі, краще розставити робочу силу, виділити спеціальний час для поточного огляду й ремонту машин та механізмів, сприяє підвищенню рівня виробничої дисципліни серед членів колективу.

² Див.: Бойовий загін КПРС: До 60-річчя 1 з'їзду Компартії України. К., 1978, с. 75.

³ Там же, с. 83.

⁴ Правда, 1956, 1 июля.

⁵ Каплан И. И. Социалистическое соревнование на угольных шахтах Донбасса в пятой пятилетке. — Вопросы труда. М., 1958. Вып. 1, с. 76—77.

Розгорнулося соціалістичне змагання трудящих за успішне впровадження графіка циклічності в очисних та підготовчих вибоях. Його ініціаторами виступили парторганізації шахти ім. Лутугіна тресту «Чистяковантрацит» та № 1—2 «Гірська» тресту «Первомайськвугілля». Партійна організація шахти ім. Лутугіна вирішила добитися переходу на новий режим організації виробництва у всіх вибоях. З цією метою було розгорнуто широку масово-політичну роботу. Тільки за період з січня по травень 1953 р. з ініціативи партійної організації було випущено 87 «блискавок», у яких висвітлювалася робота кращих змін, бригад та окремих гірників, що успішно виконували виробничі плани, дотримуючись графіка циклічності⁶. Парторганізація проводила вечори, присвячені передовим методам праці. На одному з них, що відбувся наприкінці 1953 р., інженер В. Г. Сизов виступив з ґрунтовною доповіддю на тему «Циклічний метод — основа високої продуктивності праці». На основі конкретних фактів доповідач показав, яких результатів досягли дільниці й бригади, що впровадили названий метод⁷.

Змістовна масово-політична діяльність парторганізацій, висока організаційно-технічна підготовка роботи у вибоях забезпечили успіх у розгортанні соцзмагання. Колективи гірників боролися за перетворення своїх шахт у підприємства суцільної циклічності.

В організації роботи шахт за методом циклічності головне полягало не в простому складанні графіка, а в забезпеченні виконання нормативів циклічності. Однак у 1954 р. на 962 очисних вибоях Донбасу, переведених на цей графік, встановлені нормативи виконувалися на 60%⁸. Таке становище склалося насамперед через плінність кадрів, зокрема, на посадах начальників дільниць, їх недостатню підготовку, а також недосконалу організацію праці гірників, безгосподарське ставлення до ведення гірничих виробок. Досить сказати, що на комбінаті «Донецьквугілля» з 425 начальників дільниць у березні 1954 р. тільки 24% мали спеціальну вищу й середню освіту⁹.

Ці недоліки було піддано різкій критиці на XVIII з'їзді Компартії України й травневому (1956 р.) Пленумі її Центрального Комітету, на якому обговорювалося питання «Про хід виконання Директив ХХ з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості в Українській РСР». Пленум зобов'язав Донецький, Ворошиловградський, Львівський, Волинський та Кіровоградський обкоми Компартії України, а також міськкоми й райкоми партії вугільних районів та партійні організації шахт поліпшити організацію праці на них, добиватися, щоб лави і вибої переводилися на циклічну організацію праці лише після необхідної організаційної й технічної підготовки¹⁰.

Досвід роботи парторганізацій шахт республіки, які успішно втілили в життя рішення партії, наочно показав, що корінні питання організації праці повинні розв'язуватися ще в самому ході виробничого процесу. А в основі настижного оперативного контролю має лежати система обґрунтованих нормативів організації праці. Велику роль відіграє в цьому й періодична звітність, систематичний аналіз результатів роботи, партійно-політичне забезпечення діяльності всіх дільниць вироб-

⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 99, оп. 9, спр. 3, арк. 182.

⁷ Соц. Донбасс, 1953, 6 дек.

⁸ Угольная промышленность СССР: Статист. справочник. М., 1957, с. 94; XVIII съезд Коммунистической партии Украины: Материалы съезда. К., 1954, с. 11.

⁹ Рад. Донеччина, 1954, 3 берез.

¹⁰ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1941—1976. К., 1977. Т. 2, с. 574.

ництва та служб, які відповідають за стан організації праці на підприємстві.

Партійні організації активно підтримували всі цінні починання шахтарів, спрямовані на удосконалення організації праці безпосередньо на кожному робочому місці, що в кінцевому підсумку забезпечувало ритмічну роботу всього вугільного підприємства.

На початку 1952 р. новаторський рух гірників, спрямований на пошуки і впровадження досконаліших форм організації праці приніс нові успіхи. Так, машиніст вугільного комбайна шахти «Никанор» тресту «Ворошиловградвугілля» комуніст Т. Михайлов розробив і здійснив особистий план підвищення продуктивності праці. В основу його було покладено високопродуктивне використання нової техніки. За рахунок ряду раціоналізаторських прийомів Т. Михайлов скоротив час на виконання допоміжних операцій, чітко розподілив весь режим робочого дня, використав передовий досвід товаришів по роботі. Завдяки цьому йому вдалося підвищити добову продуктивність комбайна на 80% ¹¹.

Метод організації праці безпосередньо самим шахтарем активно підтримали гірники Ворошиловградської та Донецької областей. В цілому по Донбасу за особисто складеними планами працювали близько 20 тис. гірників. Всюди, де впроваджувалися методи праці Т. Михайлова, продуктивність комбайнів і врубових машин зросла на 30—40% ¹².

Почин Т. Михайлова не тільки наслідували, а й творчо розвинули й збагатили власним досвідом гірники першої дільниці шахти № 5 «Трунівська» комбінату «Донецьквугілля». На основі особистих планів вони розробили і під керівництвом партійної організації почали втілювати в життя колективний план підвищення продуктивності праці всієї дільниці. Цей метод організації праці в лавах дістав схвалення бюро Донецького обкому Компартії України. У своєму рішенні бюро зобов'язало партійні організації вугільних підприємств поширювати передовий досвід трудівчан. На шахтах Донбасу розгорнувся рух за опанування новими методами організації праці і виробництва на підземних дільницях ¹³. У першій половині 1952 р. за колективними планами вже працювали 209 дільниць комбінату «Донецьквугілля». Всі вони успішно виконували державні завдання й соціалістичні зобов'язання ¹⁴.

Вивчаючи досвід трудівчан, колектив шахти «Червона Зірка» тресту «Чистяковантрацит» дійшов висновку, що сучасна гірничо-технічна, рівень кваліфікації гірників дають можливість на основі особистих і дільничних планів розробити й здійснити комплексний загальношахтний план і добитися таким чином підвищення продуктивності праці, економії коштів і кращого використання техніки ¹⁵. Така організація праці охоплює воедино всі дільниці і ланки вугільного підприємства й забезпечує чіткий ритм роботи всього колективу.

Удосконалення організації виробництва й праці під керівництвом парторганізацій відбувалося на підприємствах і в інших галузях промисловості. В ній діяльну участь брали робітники й інженерно-технічні працівники. Так, ще у 1951 р. передові робітники Московської ордену Леніна взуттєвої фабрики «Буревістник» М. Левченко та Г. Муханов виступили ініціаторами зниження собівартості продукції на кожній операції технологічного процесу. Ця важлива форма соціалістичного

¹¹ Правда України, 1952, 25 янв.

¹² Ка п л а н И. И. Указ. стаття, с. 71—72.

¹³ Рад. Донеччина, 1952, 1 лют.

¹⁴ Рад. Донеччина, 1952, 16 лип.

¹⁵ Рад. Донеччина, 1952, 1 лют.

змагання не лише стимулювала працю робітників, а й вносила нові важливі елементи в саму організацію праці й методи роботи. Вона передбачала активне залучення до боротьби за зниження собівартості продукції всіх робітників, бригадирів, майстрів, технологів, механіків, економістів, бухгалтерів тощо. Тут потрібна була чітка й злагоджена організація виробничого процесу, спрямована на досягнення тих показників, з яких складається собівартість продукції.

Ця форма соціалістичного змагання набула масового поширення як у галузях легкої, так і важкої індустрії. Так, з ініціативи парторганізації колектив колесопрокатного цеху Дніпропетровського заводу ім. К. Лібкнехта на основі особистих планів зниження собівартості продукції розробив колективний план зниження собівартості продукції на кожній операції. Фактично це означало, що в цеху було впроваджено таку організацію праці, яка давала можливість комплексно використовувати резерви виробництва ¹⁶.

Бюро Дніпропетровського обкому Компартії України схвалило ініціативу колективу колесопрокатного цеху заводу ім. Лібкнехта і зобов'язало партійні організації поширити його досвід на всіх підприємствах, будовах і транспорті області. За колективним планом зниження собівартості почали працювати робітники дніпропетровських металургійних заводів ім. Леніна та ім. Петровського, Дніпродзержинського ім. Дзержинського, Нікопольського південнотрубного заводу та інших підприємств ¹⁷.

У машинобудівній промисловості республіки перед у боротьбі за зниження собівартості на кожній виробничій операції вели комуністи харківського заводу «Серп і молот», криворізького заводу гірничого обладнання «Комуніст», Запорізького заводу трансформаторних машин та інших підприємств.

У 1952 р. за прикладом ленінградських робітників на Харківському заводі транспортного машинобудування з робітників та інженерно-технічних працівників було створено комплексні творчі бригади з метою об'єднання знань спеціалістів та досвіду стахановців. Це сприяло підтягуванню до рівня передовиків не окремих людей, а всього колективу. Члени бригади доповнювали один одного, спільними зусиллями боролися за підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, освоєння нової техніки. На таких підприємствах панувала атмосфера колективного творчого пошуку, новаторства, дружби й товариської взаємодопомоги. Завдяки цьому менше ніж через рік усі карусельні верстати на заводі було переведено на швидкісні й підвищені режими різання. Якщо раніше для проведення навіть якоїсь незначної модернізації верстата доводилося звертатися в різні відділи й бюро, то тепер усі складні питання розв'язувалися спільно членами комплексної бригади. Протягом короткого часу було успішно модернізовано 16 верстатів ¹⁸.

Цей почин було підхоплено робітниками багатьох підприємств республіки. В металургійній промисловості чітку взаємодію ряду бригад і служб, від яких залежала якість виплавки сталі, було налагоджено, зокрема, на заводі «Запоріжсталь». Ініціатором комплексного соціалістичного змагання на підприємстві став прославлений сталевар, комуніст С. Якименко. Бригада, яку він очолював, виплавила понад план тисячі тонн сталі, зекономивши при цьому до 1952 р. 700 тис. крб. ¹⁹ Своім

¹⁶ Шепета М. Т. Назв. праця, с. 14.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Правда України, 1952, 7 люня.

¹⁹ Правда України, 1952, 8 янв.

досвідом бригада поділилася на зборах комуністів цеху. Парторганізація залучила до роботи за її методом шихтувальників, розливників, енергетиків цеху, а також робітників інших цехів — доменного, прокатного й копрового²⁰.

У 1953 р. в комплексному соціалістичному змаганні на «Запоріжсталі» вже брало участь 400 бригад. Вони досягли чіткої взаємодії всіх суміжних служб, пов'язаних з роботою основних агрегатів, ефективно використовували виробничі потужності, прискорили процес виробництва металу. В ході комплексного змагання зміцнювалася дисципліна, у членів бригад зростало почуття обов'язку перед товаришами по роботі, перед усім колективом.

Таким чином, у період 1952—1959 рр. організація суспільної праці у важкій промисловості набула комплексного характеру. У зв'язку з цим перед партійними організаціями постало завдання враховувати економічні, соціально-психологічні та інші аспекти господарського життя, їх органічно поєднувати. Марксизм-ленінізм вчить, що суспільне виробництво це водночас процес створення і продукту, і виробничих відносин, і самої людини²¹. Тому і організація праці при соціалізмі є не тільки засобом збільшення виробництва й зростання продуктивності праці, а й засобом розвитку політичної й громадянської самосвідомості трудящих, масового розвитку соціалістичного змагання, дедалі повнішого розкриття здібностей і обдарувань людини, забезпечення їй усіх необхідних умов для трудової діяльності та відпочинку.

У боротьбі за високу трудову дисципліну, громадський порядок і глибоко патріотичне ставлення до соціалістичного виробництва Комуністична партія надавала великого значення змаганню комсомольсько-молодіжних бригад і дільниць. До початку 1958 р. на промислових підприємствах України налічувалося 30 тис. комсомольсько-молодіжних бригад²².

Партійні організації республіки приділяли також велику увагу бригадній формі організації праці, надавали великого значення змаганню комсомольсько-молодіжних бригад і дільниць. До початку 1958 р. на промислових підприємствах України налічувалося 30 тис. комсомольсько-молодіжних бригад²². Досвід показав, що в умовах бригади складаються товариські взаємовідносини між робітниками, підвищується відповідальність кожного за колективні результати роботи, зміцнюється дисципліна праці. Виробнича бригада є досить важливою ділянкою систематичного проведення масово-політичної роботи, сприяє підвищенню ідейного і морального впливу на всіх її членів. І, нарешті, в бригаді створюється моральна й матеріальна зацікавленість усіх її учасників за доручену справу.

У розвитку й удосконаленні організації праці й виробництва винятково важливу роль відіграло змагання за перехід до колективних стахановських методів роботи бригад, цехів, заводів, шахт і будов, ініціатором якого був М. Російський — майстер московського інструментального заводу «Калібр». Ця форма змагання передбачала чітку організацію праці й виробництва в промисловості в усіх її підрозділах. Вона давала можливість розв'язувати такі важливі завдання, як підвищення продуктивності праці, раціональне використання техніки не лише окремими робітниками, а цілими колективами підприємств. На Україні першими підтримали цю ініціативу колективи механо-скла-

²⁰ Правда України, 1953, 4 сент.

²¹ Маркс К. Капітал. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 353.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 13, спр. 1800, арк. 15.

дального цеху № 2 харківського заводу «Серп і Молот» та шахти № 29 на Донбасі²³. Парторганізації очолили рух за виконання норм виробітку кожним працюючим і перехід на колективні стахановські методи роботи підприємств.

Для досягнення якомога більших успіхів у розпочатій справі взимку 1951 р. в республіці було оголошено про проведення місячника громадського огляду організації праці й використання обладнання. З цією метою на підприємствах створювалися оглядові комісії й бригади, у роботі яких взяли активну участь десятки тисяч новаторів виробництва та спеціалістів. Донецький обком профспілки вугільників, зокрема, організував 565 оглядових комісій, у яких працювали 4369 чол., Дрогобицький обком профспілки нафтовиків — 194 (625 чол.). На промислових підприємствах у Дніпропетровській області діяли 911 оглядових комісій, до яких було залучено 5439 чол.²⁴

Активну участь у громадському огляді організації праці взяли робітники промислових підприємств Львова. На місцевому інструментальному заводі, наприклад, за пропозицією оглядової комісії було здійснено раціональнішу перестановку обладнання, а також впроваджено поточне виробництво гайкорізів і плашок. Завдяки новій організації праці виробіток на одиницю виробничого обладнання на підприємстві збільшився більш як удвічі²⁵.

Оглядові комісії багато зробили для усунення недоліків в організації праці й забезпеченні ефективного використання обладнання. На їх розгляд від трудящих надійшло 22486 пропозицій, переважна більшість яких стосувалася організації праці й виробництва. Впровадження їх дало державі десятки мільйонів карбованців економії²⁶.

Партійні організації республіки надавали великого значення і такій формі участі мас у розвитку й удосконаленні виробництва, як виробничі наради. Виконуючи прийняті з цього питання рішення липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС і XX з'їзду партії профспілкові організації систематично проводили виробничі наради на підприємствах. Тільки протягом другого півріччя 1956 р. на промислових підприємствах республіки відбулося 540 тис. виробничих нарад, на яких було розглянуто і схвалено 875 тис. пропозицій робітників і спеціалістів. Всі вони стосувалися дальшого удосконалення організації виробництва²⁷.

Однак у практиці проведення виробничих нарад мали місце й недоліки. Окремі господарники не брали участі в їх роботі, нерідко не виконували їх рішень. Грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС постановив перетворити виробничі наради на підприємствах і будовах у постійно діючі, залучати до їх роботи широкі маси трудящих, представників адміністрації, партійних і комсомольських організацій. Крім того, ЦК КПРС зобов'язав профспілкові організації поліпшити керівництво діяльністю виробничих нарад, підвищити їх роль та дієвість рішень, що ними приймалися²⁸.

У відповідь на рішення грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС в Українській РСР уже в другому півріччі 1958 р. було створено 18318 постійно діючих виробничих нарад, відбулося 454367 їх засідань, у яких взяли участь 14 млн. чол. На розгляд цих нарад надійшло 930666 раціоналізаторських пропозицій, з яких 799498 було впроваджено у ви-

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 290, арк. 9.

²⁴ Там же, арк. 10.

²⁵ Там же, арк. 41.

²⁶ Там же, арк. 10–11.

²⁷ КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. К., 1975, с. 170.

²⁸ Матеріали грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС. К., 1957, с. 14.

робництво²⁹. Серед них значну питому вагу становили пропозиції з питань організації праці й виробництва, зміцнення дисципліни.

Партійні організації активно залучали робітників та інженерно-технічних працівників до участі в раціоналізаторському й винахідницькому русі. В 1958 р. на Україні налічувалося 4730 первинних організацій Товариства раціоналізаторів та винахідників, у складі яких перебувало близько 150 тис. чол.³⁰ В цій роботі парторганізації широко використовували наочну агітацію, цехові й заводські дошки показників досягнень раціоналізаторів. Широко практикувався випуск плакатів і брошур, у яких висвітлювався досвід раціоналізаторів та винахідників, влаштовувалися консультації та вечори.

Таким чином, створивши сприятливі умови для діяльності виробничих нарад, широко розгорнувши соціалістичне змагання, рух раціоналізаторів та винахідників, Комуністична партія добилася значних успіхів у розвитку всіх сторін соціалістичного виробництва, зокрема, в удосконаленні організації праці.

XXI з'їзд КПРС, який констатував вступ СРСР у нову смугу історичного розвитку, підбив яскраві підсумки розвитку країни, трудової і політичної діяльності робітничого класу, зокрема в питаннях організації праці і виробництва.

Нині, коли в СРСР уже побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, діяльність партії по залученню робітників до справи розвитку й удосконалення організації праці набуває дедалі більшого значення. В цій роботі корисним є творче використання попереднього досвіду, якому присвячено дане повідомлення. Діяльність Комуністичної партії по дальшому розвитку й удосконаленню організації праці та виробництва в умовах зрілого соціалізму — один з головних факторів підвищення ефективності і якості роботи, прискорення науково-технічного прогресу, запорука успіху економічної стратегії КПРС.

²⁹ КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України, с. 171.

³⁰ Там же, с. 183.

ЗАМІТКИ

До 1500-річчя Києва

Т. П. ДЕМЧЕНКО (Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА (1876—1914 рр.)

У другій половині XIX ст. — на початку XX ст. у Києві був утворений ряд наукових товариств, у тому числі й Київське відділення Російського технічного товариства (КВРТТ). Проте їх діяльність в історичній літературі майже не досліджена. У двотомній історії міста Києва серед

професійно-технічних закладів згадується школа десятників дорожньої і будівельної справи, заснована Київським відділенням Російського технічного товариства¹. Київське відділення випало з поля зору упорядників Української радянської енциклопедії й авторів тому «Київ» («Історія міст і сіл Української РСР»). Разом з тим наукова діяльність товариства дістала високу оцінку радянських істориків техніки². Позитивно оцінює його роль у справі професійно-технічної освіти робітників В. І. Кізченко³. Цим і вичерпується історіографія теми.

Проте архівні джерела, матеріали місцевої преси свідчать про те, що КВРТТ являло собою чисельну й авторитетну організацію інженерно-технічної інтелігенції, яка проводила значну освітню й пропагандистську роботу серед трудящих мас, чим і сприяла славі Києва, як міста, де «розумові інтереси провінціальної інтелігенції розпочинають немовби пробуджуватися», як писав у середині 80-х років відомий російський публіцист, революціонер-демократ М. В. Шелгунов⁴.

Київське відділення Російського технічного товариства було засноване у 1871 р. з ініціативи професора Київського університету П. П. Алексєєва та інженера-технолога М. О. Толпигіна. За своїм політичним спрямуванням воно належало до ліберально-буржуазного напрямку і вбачало своє завдання у вдосконаленні промислового виробництва й піднесенні освітнього рівня робітників.

Активний член Київського відділення, талановитий інженер, автор 33 спеціальних праць, надрукованих в «Записках Киевского отделения...» і «Вестнике сахарной промышленности»⁵, український етнограф, фольклорист, «один з перших дослідників побуту і духовної культури робітників на Україні»⁶, М. К. Васильєв на початку XX ст. провів опитування робітників Ходорківського рафінадного заводу з метою виявлення рівня їх освіти. З 647 опитаних 489 чол. не вміли ні читати, ні писати. У зв'язку з цим він писав, що неписьменність пе-

¹ История Киева в двух томах. К., 1963. Т. 1, с. 585, 595—596.

² Иванов С. З., Лелешкин И. П. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. М., 1955, с. 131; Научно-технические общества СССР, Исторический очерк. М., 1968, с. 72.

³ Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр. К., 1972, с. 57—59.

⁴ Шелгунов М. В. Очерки русской жизни. СПб., 1895, с. 92.

⁵ Записки по свеклосахарной промышленности, 1912. Т. 42, вып. 5, с. 7.

⁶ Українська Радянська Енциклопедія. К., 1978. Т. 2, с. 132—133.

решкоджає практичній діяльності робітників, знижує їх здатність орієнтуватися «в тих фізичних і хімічних процесах і явищах, які в сукупності становлять виробництво»⁷.

Інженер М. О. Толпигін, винахідник, упорядник «Ежегодника по сахарной промышленности» був палким прихильником поширення технічних знань шляхом заснування спеціальних шкіл різних типів. Виступаючи на урочистому засіданні з нагоди 25-річчя товариства, він закликав інженерів сприяти піднесенню технічної і сільськогосподарської освіти як найважливішого фактора будь-якого прогресу⁸.

Визначну роль у діяльності товариства відіграли професори Київського університету П. П. Алексєєв, М. А. Бунге, Г. Г. Де-Метц, І. І. Рахманінов, а також викладачі Київського політехнічного інституту В. Л. Кирпичов, Є. О. Патон та ін. Зокрема, вони проводили велику популяризаторську роботу. Наприклад, П. П. Алексєєв «читав багато публічних лекцій, в яких знайомив широкі верстви населення з новими питаннями науки і промисловості»⁹. І. І. Рахманінов, активний діяч не тільки КВРТТ, а й 4 інших наукових товариств, вважав, що «наука існує не сама по собі, але... повинна служити для освіти і розвитку суспільства», і систематично займався лекційною пропагандою у Києві¹⁰.

Своєю науковою пристрасністю, педагогічною майстерністю, авторитетом громадських діячів вчені сприяли перетворенню товариства з організації вузьких спеціалістів у значний осередок передової наукової думки в країні. Як говорив президент товариства професор М. А. Бунге¹¹, члени КВРТТ доклали чимало зусиль у справу поширення технічної освіти.

З перших днів свого існування товариство піклувалося про технічну оснащеність і технологію цукрової промисловості. Його члени поряд з науковими пошуками розгорнули широку роботу у справі професійно-технічної освіти робітників. Вони створили 3 спеціальні навчальні заклади технічного профілю. Так, у 1884 р. були відкриті технічні класи по підготовці техніків-цукроварів у містечку Смілі Київської губернії, яке В. І. Ленін розглядав як «один з найбільших» сільських центрів цукрової промисловості¹². До початку 1900 р. на утримання технічних класів КВРТТ витратило близько 20 тис. крб.¹³.

На початку XX ст. воно заснувало у Києві школу десятників дорожньої і будівельної справи та курси кочегарів¹⁴. У 1898 р. спеціальна комісія на чолі з інженером О. А. Белелюбським розробила проект статуту школи десятників, взявши за основу статут аналогічного навчального закладу у Петербурзі¹⁵. Пізніше були розроблені проект статуту і навчальні програми курсів для кочегарів.

Згідно із статутом до школи десятників без екзаменів приймали робітників, які закінчили загальноосвітню народну школу і мали 4 роки стажу на дорожніх чи будівельних роботах. В іншому випадку потрібно було складати екзамени. Всі слухачі платили за навчання 10 крб. на рік¹⁶.

⁷ Записки Киевского отделения императорского Русского технического общества (далі — Записки Киевского отделения...), 1904. Т. 34, вып. 10, с. 580—581, 584.

⁸ Киевлянин, 1896, 20 февр.

⁹ Козлов В. В. Очерки истории химических обществ СССР. М., 1958, с. 175.

¹⁰ Записки Киевского отделения..., 1898. Т. 28, вып. 3, с. 14—15.

¹¹ Киевское слово, 1896, 26 февр.

¹² Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Повне збір. творів, т. 3, с. 494.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 730, оп. 1, спр. 166, арк. 113.

¹⁴ Записки Киевского отделения..., 1901. Т. 31, протоколы, с. 4.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 730, оп. 1, спр. 237, арк. 73.

¹⁶ Записки Киевского отделения..., т. 31, протоколы, с. 64.

Поступово школа десятників здобула велику популярність серед робітників. Число бажаючих вступити до неї весь час зростало. Якщо у 1901 р. — при відкритті школи — 49 робітників претендували на 40 вакансій у 1-му класі¹⁷, то у 1913 р. на цю ж кількість подали заяви 202 чол.¹⁸ На утримання київської школи десятників відраховувалось 9 тис. крб. щорічно¹⁹. Слід зазначити, що на утримання петербурзької школи десятників держава вирішила відпускати з 1903 р. по 7 тис. крб. на рік²⁰. Одеській школі довгий час подавало мізерну допомогу Міністерство народної освіти (по 750 крб. з 1898 р.)²¹.

У київській на відміну від одеської школи викладали, крім закону божого, російської мови, історії, географії, арифметики, будівельного мистецтва, дорожньої справи, землемірства, складання кошторису, гігієни, креслення, малювання і чистописання, ще й фізику, механіку, архітектуру, пічну справу, будівельні матеріали та основи будівельної механіки і моделювання²². У 1905/06 навчальному році в учнівській бібліотеці київської школи налічувалося 830 примірників підручників²³. Викладачі самі готували посібники для учнів школи. Так, у 1905/06 навчальному році бібліотека закупила підручників з архітектури і пічної справи, авторами яких були інженери, які викладали у школі²⁴.

Проте навіть цей порівняно непогано забезпечений навчальний заклад відчував нестачу коштів. У 1909 р. керівництво школи просило раду Київського відділення порушити перед управлінням Південно-Західної залізниці клопотання про грошову допомогу. Аналогічні клопотання піднімалися перед губернськими земськими управами Курської і Чернігівської губерній²⁵.

Ще менш стійким у фінансовому відношенні було становище курсів для кочегарів, що розпочали свою роботу у грудні 1901 р. Відкриваючи їх, члени Київського товариства великі надії покладали на «матеріальне сприяння курсам» з боку місцевих капіталістів²⁶. Проте їх сподівання були марними. Заняття проводилися тут двічі на рік — взимку і навесні. Контингент слухачів був, як правило, незначний — близько 20 чол. Програма викладання включала в себе один предмет — парові котли і догляд за ними. Основну увагу викладачі звертали на практичне засвоєння матеріалу. Для цього вони водили слухачів на київські підприємства. У 1904 р., наприклад, слухачі курсів відвідали 11 фабрик і заводів Києва²⁷.

З відкриттям у грудні 1904 р. курсів для машиністів²⁸ матеріальне становище даного навчального закладу стало ще важчим. Через неможливість знайти викладача за такий малий гонорар викладання взяв на себе попечитель курсів інженер-технолог О. Ф. Термен²⁹.

КВРПТ у той час не могло подати належної матеріальної допомо-

¹⁷ Записки Киевского отделения..., 1903. Т. 33, протоколы, с. 4.

¹⁸ Записки по свеклосахарной промышленности, 1915. Т. 45, протоколы, с. 13.

¹⁹ Записки Киевского отделения..., 1900. Т. 30, протоколы, с. 5.

²⁰ Записки императорского Русского технического общества, 1904, № 7—8, с. 18.

²¹ Одеський обласний державний архів, ф. 333, оп. 1, спр. 309, арк. 9.

²² Тиц Б. Н. Краткий обзор деятельности ИРТО по образованию рабочих. — Техническое образование, 1907, № 2, с. 6.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 660, спр. 2, арк. 33.

²⁴ Там же, арк. 34.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 730, оп. 1, спр. 30, арк. 17, 18; спр. 350, арк. 132.

²⁶ Записки Киевского отделения..., т. 31, протоколы, с. 41, 68.

²⁷ Записки Киевского отделения..., 1905. Т. 35, протоколы, с. 142.

²⁸ Записки Киевского отделения..., т. 34, протоколы, с. 146.

²⁹ Записки Киевского отделения..., т. 35, протоколы, с. 145.

ги курсам кочегарів і машиністів. Останні змушені були припинити свою діяльність.

Важливими формами поширення технічних знань були читання публічних лекцій, організація виставок і екскурсій, що їх влаштовували члени товариства. Так, у 1897 р. професор Г. Г. Де-Метц прочитав широким масам населення ряд лекцій, присвячених визначним науковим відкриттям. Його повідомлення про сінематограф Люм'єра та про практичне використання рентгенівських променів викликали згідно з відгуками місцевих газет велике захоплення у слухачів³⁰. Серед членів Київського відділення професор Де-Метц був одним з найактивніших популяризаторів знань. Ще у 1894 р. він організував курс лекцій з проблем електрики як для членів відділення, так і для всіх бажаючих³¹. Очолюваний ним фотографічний відділ у 1896 р. відкрив лекційно-практичні курси з фотографічної справи, лекції на яких читали професори Київського університету³².

Керівники товариства часто організовували екскурсії на підприємства міста, щоб наочно продемонструвати робітникам дію тієї чи іншої новинки. Так, член КВРТТ, талановитий російський інженер і винахідник у галузі залізничного транспорту О. П. Бородин запросив у 1878 р. до залізничних майстерень групу київських техніків і вчених, щоб показати їм перші у місті електричні ліхтарі³³.

Члени Київського відділення брали активну участь у роботі науково-технічних з'їздів. На перший такий з'їзд, що відбувся в 1889—1890 рр. у Петербурзі, було направлено викладача смілянських технічних класів хіміка М. П. Харкевича³⁴. На третьому з'їзді (1904 р.) завідуючий смілянських технічних класів, член КВРТТ Д. І. Коченовський виступив з доповіддю на тему «Про бажаний тип навчально-освітніх установ для робітників і їх дітей»³⁵.

Важливою формою поширення досягнень техніки була організація виставок. Так, у перший рік свого існування Київське відділення взяло участь у сільськогосподарській виставці, що відкрилася у Києві³⁶. У 1873 р. КВРТТ надіслало на Віденську міжнародну виставку експонати, що давали уявлення про досягнення місцевої цукрової промисловості, і отримало бронзову медаль³⁷. На Паризькій міжнародній виставці аналогічна колекція технічного товариства завоювала золоту медаль³⁸. На Всеросійську промислово-художню виставку 1882 р. відділення надіслало вітрину з своїми друкованими виданнями та 179 зразків мінеральних і гірських порід Південно-Західного краю³⁹.

Отже, Київське відділення відіграло важливу роль у поширенні технічних і наукових знань серед трудящих мас. Організовані ним школи, курси, виставки, читання лекцій сприяли піднесенню освітнього рівня і розширенню наукового кругозору трудящих, що полегшувало сприйняття ними визвольних ідей.

³⁰ Києвлянин, 1897, 25 февр.; Киевское слово, 1897, 22 мая.

³¹ Записки Киевского отделения..., 1894. Т. 24, протоколы, с. 46.

³² Записки Киевского отделения..., 1896. Т. 26, протоколы, с. 1—2.

³³ Києвлянин, 1896, 19 февр.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 90, оп. 1, спр. 249, арк. 12, 18.

³⁵ Записки императорского Русского технического общества, 1904. № 7—8, с. 6.

³⁶ Записки Киевского отделения..., 1881. Т. 11, вып. 2, с. 63.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 730, оп. 1, спр. 4, арк. 22—23.

³⁸ Там же, спр. 16, арк. 12—13.

³⁹ Записки Киевского отделения..., 1883. Т. 13, вып. 6, с. 145—146.

Я. Є. БОРОВСЬКИЙ (Київ)

**ВІРМЕНСЬКИЙ ВАРІАНТ
ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРЕКАЗУ
ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА**

Починаючи з 1922 р., після того, як М. Я. Марр виступив із своєю працею «Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси», стало з'являтися чимало досліджень про подібність обох сказань, їх історичну основу й фантастичні нашарування. Однак М. Я. Марр лише поставив проблему, бо далі правильних зіставлень справа не пішла. Адже, виходячи з його праці, і давньоруський, і вірменський перекази беруть початок ще у скіфський чи навіть киммерійський час, що є неправдоподібним¹.

Після М. Я. Марра найбільш аргументованими були дослідження академіка Б. О. Рибаківа, на думку якого епічне сказання про Кия вже у VIII ст. досягло Вірменії, а відтак і потрапило на сторінки «Истории Тарона», давньовірменського літературного твору².

В 60-і роки були опубліковані статті, в яких вірменську легенду розглядали як безсумнівний варіант давньоруського переказу³ або обом сказанням приписувалася лише семантична схожість і стверджувалося, що вони виникли на ґрунті народного тлумачення існуючих топографічних назв⁴. Один з авторів дійшов навіть думки, що вірменське сказання є вірогідним фактом з історії стародавньої Вірменії і заснування Куара відноситься до початку IV ст. н. е.⁵

Учені, які досліджували вірменську легенду, поза увагою залишали одну важливу обставину, що може сприяти правильному вирішенню питання про походження Києва. Йдеться, насамперед, про порівняльний аналіз цієї легенди з однойменними текстами із творів відомих істориків Вірменії IV—VII ст. (наприклад, Фавстоса Бузанда, Мойсея Хоренського, Себеоса та ін.) і літописним переказом про заснування Києва («Повість временних літ»).

Як відомо, текст вірменської легенди вміщено в першій частині «Истории Тарона» Іоанна Мамиконяна, вірменського історика кінця VII — початку VIII ст., який написав свій твір⁶ для уславлення Тарона (області у Вірменії) і знатного нахарарського (феодалного) роду Мамиконянів. В основу твору було покладено відомі факти з історії Вірменії та численні народні сказання й легенди.

Іоанн Мамиконян розповідає: «Деметр і Гісане були князі індів і брати племенами. Вони замислили проти царя Динаскея змову, який, довідавшись про це, послав за ними військо (з наказом) або вбити їх, або вигнати з країни. Опинившись перед загрозою смерті, вони втекли і, досягнувши цієї країни, знайшли притулок у царя Валаршака, і він подарував їм землю Тарон з правом володіти, де вони побудували

¹ Марр Н. Я. Избранные работы. М. — Л., 1935. Т. V, с. 44—66.

² Рыбаков Б. А. Начало Русского государства. — Вестник МГУ, № 4—5, 1955, с. 15—16; его же. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963, с. 26—28.

³ Брайчевский М. Ю. К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965, с. 161—168.

⁴ Еремьян С. Т. О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, с. 154—160.

⁵ Айвазян К. В. «История Тарона» и армянская литература IV—VII вв. Ереван, 1976.

⁶ Перша частина «Истории Тарона» про боротьбу між раннім християнством і язичеством помилково приписується церковному діячеві Зенобу Глаку, сучаснику Григорія Просвітителя (Абегян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1948. Т. I, с. 345—347).

місто і назвали його Вішап. Прийшовши потім в Аштішат, вони поставили тут ідолів, тих ідолів, яких шанували в Індії. Через п'ятнадцять років цар убив їх обох, не знаю із-за чого, і володіння віддали їх сиnam — Куару, Мелтею і Хореану. І побудував Куар аван (місто. — Я. Б.) і назвав його своїм іменем Куарк, а Мелтей побудував там на рівнині аван і назвав його Мелті, а молодший — Хореан, прийшовши в гавар (область. — Я. Б.) Палуні, побудував там аван і назвав Хореанк. Через деякий час, порадившись між собою, Куар, Мелтей і Хореан піднялися на гору Каркея і знайшли там прекрасне місце, оскільки були там простір для полювання і прохолода, а також достатньо трави та дерев, і побудували вони там дастакерт (селище. — Я. Б.) й поставили там двох ідолів: одного по імені Гісане, другого по імені Деметр, і віддали їм у служіння свій рід»⁷.

Дослідники, які наводили текст цієї легенди, не приділяли ніякої уваги переказові про рід Мамиконянів на вірменській землі (в області Тарон), тобто про його головну історичну основу. Ясно, що подала потреба звернутися насамперед до тлумачення походження роду Мамиконянів найдавнішими вірменськими істориками.

Уже в «Истории Армении» Фавстоса Бузанда (перша половина V ст. н. е.) у посланні вірменського стратега Мануела Мамиконяна до царя Вараздата (391—392 рр.), між іншим, зазначається, що предки Мамиконянів були царями східної країни (тченів) і внаслідок чвар, що виникли між ними, пішли звідти й поселились у Вірменії. Сталося це за перших царів Аршакидів⁸.

Детальніше про прихід Мамиконянів у Вірменію пише Мойсей Хоренський (V ст. н. е.), батько вірменської історії, який при складанні своєї знаменитої «Истории» користувався багатьма народними переказами та деякими цінними давніми джерелами, вони й понині є єдиними для тлумачення історії Вірменії III — першої половини V ст. (до 440 р.). Цей автор називає вже і прямого родоначальника Мамиконянів — Мамгуна, молочного брата царя Арбока Тченбакура. Мамгун, обмовлений перед царем братом Бехдохом, тікає до перського царя Арташира, а після смерті останнього його син Шапур відправляє втікача до царя Трдата у Вірменію⁹.

У Себеоса (перша половина VII ст.) історія Мамиконянів подається частково за творами Мойсея Хоренського та деяких інших давніх істориків. Але основу оповідання складають відомості, які одержав автор від посла східної держави. Себеос називає імена і двох родоначальників Мамиконянів — рідних братів Мамика і Конака, вихідців із країни тченів. Після невдалого виступу проти царя Тченбакура, розповідає історик, вони втекли до парф'янського царя Артавана, який відправив їх до свого родича, аршакунського царя Вірменії — Хосрова Великого, де вони й оселилися¹⁰.

Таким чином, за найдавнішими джерелами, Мамиконяни прийшли із Сходу. Бузанд промовчує про їх імена взагалі, Хоренський називає лише одного родоначальника — Мамгуна, а Себеос знає вже двох — Мамика і Конака. Прихід Мамиконянів у Вірменію хронологічно визначається так: за Бузандом, це сталося за перших царів Аршакидів (до 224 р.), за Хоренським, — у рік смерті перського царя Арташира і воцаріння його сина Шапура у 242 р., при вірменському царі Трда-

⁷ Еремян С. Т. Указ. соч., с. 153; см. также: Марр Н. Я. Указ. соч., с. 60.

⁸ Бузанд Фавстос. История Армении. Ереван, 1953, с. 184.

⁹ Хоренский Моисей. История Армении. М., 1858, с. 146—147.

¹⁰ Себеос. История. Ереван, 1939, с. 19—20.

ті II (217—252 рр.). За Себеосом, прийшли брати у Вірменію в роки Артавана, останнього царя з династії парф'янських Аршакидів, і Хосрова Великого, царя вірмен (217—238 рр.)¹¹, тобто десь у 224 р.

Як бачимо, різниця в приході Мамиконянів у Вірменію, за повідомленням Бузанда, Хоренського і Себеоса, незначна, в межах 224—242 рр. Це був час, який передував прийняттю в 301 р. у Вірменії християнства як державної релігії. Отже, за авторитетними джерелами, Мамиконяни прийшли у Вірменію із Сходу ще до 301 р. н. е. на чолі з двома старійшинами роду — Мамиком (Мамгуном) і Конаком.

Такими є історичні факти. Але для прославляння Мамиконянів автор хроніки «Історія Тарона», крім указаних вірогідних свідчень про виникнення їх роду, вводить і додаткові дані, популярні й широко відомі в його час із сказання іншого народу.

Вже зіставлення тексту про рід Мамиконянів в «Історії Тарона» з однойменними текстами найдавніших істориків Вірменії дає можливість виділити певні частини в легенді вірменського і немісцевого характеру. Текст, що побутував у народних переказах та в писаних пам'ятках вірмен, зокрема, такий:

«Деметр і Гісане були князі і брати племенами (за Бузандом, брати були царями країни тченів; за Хоренським, Мамгун і Бехдох — молочні брати царя тченів Арбока Тченбакура; за Себеосом, Мамик і Конак — два знатні мужі, брати по матері царя Тченастану — Тченбакура). Вони замислили проти царя свого Динаскея змову, який, довідавшись про це, послав за ними військо (з наказом) або вбити їх, або вигнати з країни (за Бузандом, між братами виникли чвари; за Хоренським, Бехдох обмовив Мамгуна перед царем Арбоком Тченбакуром; за Себеосом, Мамик і Конак замислили вбити свого брата Тченбакура, оволодіти його престолом, зібравши проти нього свої війська). Опинившись перед загрозою смерті, вони втекли і, досягши цієї країни, знайшли притулок у царя Валаршака, і він подарував їм землю Тарон з правом володіти, де вони побудували місто (за Бузандом, пішли звідити, щоб уникнути кровопролиття, і аршакунський цар віддав їм Таронську землю; за Хоренським, Мамгун з усіма домочадцями тікає з країни і знаходить притулок у перського царя Арташира, син якого Шапур відправив їх до правителів Вірменії; за Себеосом, зазнавши поразки, Мамик і Конак тікають і перебувають до парф'янського царя, який відправляє їх у Вірменію, де вони оселилися в Таронській області)»¹².

На цьому, власне, закінчується вірменська легенда про прихід Мамиконянів у Вірменію (за Фавстосом Бузандом, Мойсеєм Хоренським, Себеосом та іншими істориками). Всюди, у всіх цих творах для їх предків, вихідців із країни тченів, вірменська земля протягом багатьох років була щасливим місцем проживання, і ніхто не згадує, щоб братів Мамиконянів убивав цар Вірменії, як про це сказано в «Історії Тарона».

Стародавні вірменські історики чимало розповідають і про нащадків Мамиконянів (знаменитих воєначальників і володарів Тарону), але жоден з них не говорить про наведену в «Історії Тарона» історію трьох братів і про будівництво трьох міст Мамиконянами в Таронській та Палунській землях.

¹¹ Абеґян М. Указ. соч., с. 159; Очерки истории СССР. III—IX вв. М., 1958, с. 167, 183—185.

¹² Бузанд Фавстос. Указ. соч., с. 184; Хоренский Моисей. Указ. соч., с. 147; Себеос. Указ. соч., с. 19—20.

Зауважимо, що у Вірменії з початку VIII ст. відомі лише співзвучні давньоруським міста: Куарс, або Коварк, Мелді, або Мелті (здається в ассіро-вавілонських написах як місто і країна Меліда) та містечко Хорен з області Тарон¹³. Завдяки давнім джерелам дійшли до нас дані і про такі міста, як Мелітена (столиця Малої Вірменії), Хорасана, фортеця Кіака та область Палуні на р. Менаскат, гора Карке (вище витоків р. Боглан-су)¹⁴. Однак ніякого відношення до літописного переказу про трьох братів вони не мали.

Не згадуються у старій міфологічній вірменській літературі й ідоли — Деметр і Гісане. Такі ідоли взагалі відсутні в давній язичеській релігії вірмен. Натомість бачимо в їх народній поезії та історичних працях чимало інших богів¹⁵. Та й, за вірогідним свідченням історика V ст. Агафангела (автора «Життя» Григорія Просвітителя), на місці монастиря Іоанна Предтечі насправді було капище Афродіти¹⁶, а не ідолів Деметра і Гісане, як це записано в Іоанна Мамиконяна.

Напевне, автор «Истории Тарона» свідомо переробив народні перекази та історичні свідчення про предків Мамиконянів, змінивши їх справжні імена на вигадані — Деметр і Гісане. Очевидно, для зміцнення становища Мамиконянів у Вірменії це було необхідно. Недаром позбавлений влади, стратег (воєначальник) Мануел Мамиконян у посланні до вірменського царя Варздата писав: «Ми навіть не слуги вам, а товариші вам і вище вас, бо наші предки були царями»¹⁷. Для піднесення престижу Мамиконянів серед інших князівських родів автор «Истории Тарона» намагався навіть подати божественне походження їх предків, про що вже свідчать старанно підібрані імена — Деметр і Гісане (перше співзвучне назві відомої грецької богині, друге — її епітет)¹⁸. При цьому належне місце відводилося й легенді іншого народу, що вже була відома на вірменській землі.

Отже, з розгляду легенди про Куара, Мелтея і Хореана випливає цілком законірний висновок, що ця легенда, яка була записана Іоанном Мамиконяном і штучно приєднана до опису роду Мамиконянів, не вірменського походження.

Ось ті чужорідні для переказу про історію роду Мамиконянів місця легенди, які майже абсолютно повторюють давньоруський літопис про заснування Києва: «Через п'ятнадцять років цар убив їх обох, на знаю із-за чого, і володіння їх віддали їх синам — Куару, Мелтею і Хореану. І побудував Куар місто і назвав його своїм іменем Куарк, а Мелтей побудував там на рівнині місто і назвав його Мелті, а молодший Хореан перейшов в область Палуні, побудував там місто і назвав його Хореанк. Через деякий час, порадившись між собою, Куар, Мелтей і Хореан піднялися на гору Каркея і знайшли там прекрасне місце, через те, що були там простір для полювання і прохолода, а також достатньо трави та дерев, і побудували вони там селище і поставили там двох ідолів: одного по імені Гісане і другого по імені Деметр, і віддали їм у служіння свій рід»¹⁹.

¹³ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971, с. 18; Еремян С. Т. Указ. соч., с. 156—157.

¹⁴ Адонц Н. Указ. соч., с. 18, 20, 71, 74, 81—84, 176, 350; Еремян С. Т. Указ. соч., с. 157.

¹⁵ Агафангел. История армян. — Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25557, арк. 1—65; Хоренский Моисей. Указ. соч., с. 92, 120—121; Абе-гян М. Указ. соч., с. 347—349; Капанцян Г. Историко-лингвистические работы. Ереван, 1957, с. 269—327.

¹⁶ Агафангел. Указ. соч.

¹⁷ Бузанд Фавстос. Указ. соч., с. 184.

¹⁸ Абе-гян М. Указ. соч., с. 347—349.

¹⁹ Еремян С. Т. Указ. соч., с. 153.

Наведена частина вірменської легенди повністю випадає з переказу про рід Мамиконянів і по-своєму повторює давньоруський переказ про заснування Києва, в якому говориться:

«И быша 3 братья: единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбедь. Сѣдѣше Кий на горѣ, гдѣ же ныне увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдѣше на горѣ, гдѣ же ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, от него же прозвася Хоревица. И створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киевъ. Быше около града лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяща звѣрь, бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне, от них же есть поляне в Киевѣ и до сего дне»²⁰.

Як бачимо, збіг наявний і в переліку героїв обох сказань, в їх іменах: Кий — Куар, Шек — Мелтей (сміслові значення цих імен однакове — «змій»²¹ Хорив — Хореан. І в київському переказі, й у вірменській легенді брати жили спочатку кожен на своєму місці, а через деякий час збудували на горі «град» (поселення). В обох варіантах переказу є й текстові відповідності²².

Давньоруське сказання спирається на вірогідні дані, зокрема про полян, місто Київ, Києву гору, Щекавицю і Хоревицю, чого не можна сказати про його вірменський варіант. За дослідженням радянських істориків, гора Кия у Києві — це Замкова гора (Киселівка), вигідні географічні умови якої робили городище на ній неприступним для ворога²³. Слов'янські поселення тут існували з початку нової ери²⁴.

Друга гора — Щекавиця — знаходиться між Замковою горою і Юрковицею (або Лисою горою). В часи ранньої історії Київської Русі вона входила до складу території давнього Києва²⁵. Третя гора — Хоревиця — ототожнюється із Юрковицею²⁶.

Місто, побудоване братами на честь старшого брата, «град» Київ, локалізується в районі Старокиївської гори, де розкопками було виявлено раннє городище з матеріальними пам'ятками кінця V—VII ст.²⁷

Отже, у досліджуваному літописному переказі містяться справжні історичні факти: городища, виявлені на сусідніх горах, можуть пов'язуватися з іменами засновників Києва. Відповідно й основою вірменського сказання про трьох братів, яке зв'язане з вірогідною історією Вірменії, зокрема із сказанням про рід Мамиконянів, є придніпровський, київський переказ.

Праці з історії Вірменії — Фавстоса Бузанда, Мойсея Хоренського, Себеоса та інших істориків, у яких детально розповідається про прихід Мамиконянів із Сходу, написані в V—VII ст. Остання з них — «Історія» Себеоса — обіймає час до 661 р. Деяко пізніше, вже в кінці VII — на початку VIII ст., склав свою «Історію Тарона» й Іоанн Мамиконян²⁸.

²⁰ Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Ч. 1, с. 12—13.

²¹ Марр Н. Я. Указ. соч., с. 56—59.

²² Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 26—28.

²³ Толочко П. П. Першопочатки Києва. — Наука і культура. К., 1976, с. 120; Рыбаков Б. А. Город Кия. — Вопросы истории, 1980, № 5, с. 43—46.

²⁴ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970, с. 51—53.

²⁵ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963, с. 64—65.

²⁶ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва, с. 66—69.

²⁷ Там же, с. 43—51; его же. Древний Киев. К., 1976, с. 15—16.

²⁸ Про датування «Історії Тарона» див.: Марр Н. Я. Указ. соч., с. 54; Абегян М. Указ. соч., с. 348; Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 36; Еремян С. Т. Указ. соч., с. 152; Айвазян К. В. Указ. соч., с. 386.

Таким чином, переказ про трьох братів, якого немає у творах жодного з названих істориків, які писали про Мамиконянів (також в Агафангела — V ст., Єгіше — V ст. та в інших джерелах), потрапив у стародавню Вірменію не раніше кінця VII ст. Серед вірмен побутувала лише легенда про Мамиконянів, про двох їх родоначальників — Маміка і Конака. Про Куара (Кия), Мелтея (Щека), Хореана (Хорива) такої легенди у вірменського народу до 661 р. не було. Інакше вона з'явилася б на сторінках праць названих істориків, тим більше, що вони дуже ретельно використовували всі відомості (і книжні, і фольклорні) про рід Мамиконянів. Частина легенди (про трьох братів) була штучно приєднана складачем «Истории Тарона», автором опису роду Мамиконянів, щоб звеличити і підкреслити божественне походження їх предків. Навіть відомий дослідник стародавньої вірменської літератури М. Абеґян вважав цей уривок занадто далеким від справжньої історії роду Мамиконянів²⁹.

Виходячи з вищесказаного, вважаємо, що переказ про заснування Києва потрапив у Вірменію вже після 650—661 рр. (тобто після написання «Истории» Себеоса) і став відомий Іоанну Мамиконяну десь у другій половині VII — на початку VIII ст., коли він, пишучи «Историю Тарона», широко використовував народні сказання, легенди й перекази.

Власне, цей переказ міг опинитися на Кавказі й у 737 р., коли арабський полководець Омайяд Марван проник глибоко всередину Хазарії і дійшов до слов'янської річки, де полонив 20 тис. осілих сімей і переселив їх до Кахетії, по сусідству з Вірменією. Як пише Б. О. Рибаків, «у такої маси слов'ян міг зберегтися свій епос, і вони могли передати його сусідам»³⁰.

Отже, автор «Истории Тарона» у своїй праці використав переказ про рід Мамиконянів (з країни тченів), відомий йому із творів Бузанда, Хоренського, Себеоса та народних сказань, але для уславлення свого роду об'єднав його з переказом про заснування Києва трьома братами, який потрапив на вірменську землю десь в його часи.

Вірменський запис київського переказу, безумовно, має виняткове значення: під літописне сказання про Кия і заснування міста Києва підводиться хронологічна основа, яка дає можливість віднести його до часу не пізніше початку VIII ст., коли він був записаний вірменською мовою³¹. Між іншим, Іоанн Мамиконян вмістив сказання про трьох братів перед описом подій, які припадають на роки правління візантійського імператора Маврикія (582—602 рр.), що може свідчити про існування давньоруського переказу принаймні вже у VI ст.³²

Так, перенесення київського переказу з берегів Дніпра на Кавказ і штучне приєднання до вірменського переказу про рід Мамиконянів зберегло для нас також важливі конкретні дані про заснування Києва трьома братами Києм, Щеком і Хоривом.

* * *

²⁹ Абеґян М. Указ. соч., с. 347.

³⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 28.

³¹ Там же, с. 27.

³² Абеґян М. Указ. соч., с. 346, 351—353.

А. А. СТІЛКО (Київ)
**УКРАЇНА КІНЦЯ ХVІІІ ст.
 у ЩОДЕННИКАХ
 ФРАНСІСКО ДЕ МІРАНДИ**

Одним з перших організаторів і керівників боротьби народів Латинської Америки проти колоніального гніту іспанської монархії на початку ХІХ ст. був венесуельський патріот, талановитий воєначальник Франсіс-

ко де Міранда (1750—1816 рр.). Його життя і боротьба знайшли висвітлення в радянській історичній літературі¹. Значний інтерес вітчизняних дослідників до вивчення життєвого шляху Міранди зумовлюється багатьма факторами, зокрема й тим, що Міранда був першим з відомих нам латиноамериканців, який відвідав нашу батьківщину. У 1786—1787 рр. протягом десяти місяців він проживав у Росії, причому понад сім з них — на Україні.

Здійснюючи активну підготовку до початку визвольної боротьби іспанських колоній в Америці, Міранда намагався заручитися підтримкою європейських держав, у тому числі й російського уряду.

Йому було добре відомо, що Катерина ІІ — запеклий ворог будь-яких антимонархічних рухів, однак він розраховував на успішність своєї поїздки до Росії. Добре обізнаний з розвитком подій на міжнародній арені, Міранда мав підстави сподіватися на підтримку імператриці. Саме у другій половині ХVІІІ ст. стали помітними тенденції до загострення суперечностей між Іспанією та Росією. Зокрема, маючи з Францією союзний договір, іспанський уряд виступав проти намірів правлячих кіл Росії витіснити з Європи султанську Туреччину. Отже, Міранда міг розраховувати, що російський уряд, зацікавлений у послабленні іспанської монархії, підтримає його плани організації визвольної боротьби в Латинській Америці.

Головним джерелом для вивчення його перебування в Росії, як і життя та діяльності в цілому, є опубліковане в 1929—1950 рр. у Каракасі багатотомне видання — «Архів генерала Міранди». У другому томі цього зібрання вміщено щоденники латиноамериканського патріота, у яких докладно відображено, зокрема, його перебування на Україні з 30 вересня 1786 р. по 4 травня 1787 р.²

Початковим пунктом маршруту Міранди по Україні мав бути Херсон. Саме до цього нового міста направився він у вересні 1786 р. з Константинополя, одержавши від російського посланника в столиці султанської Туреччини Я. І. Булгакова рекомендаційного листа до херсонського губернатора О. І. Вяземського³. Але до Херсона йому відразу дістатися не вдалося. 30 вересня Міранда водним шляхом прибув до Очакова — сильною на той час турецької фортеці на Чорному морі. Готуючись до нової війни з Росією, турецькі власті перетворили Очаків у неприступну цитадель. Навкруги неї було збудовано нові укріплення, викопано глибокий рів. Про це й свідчить венесуельський патріот у своєму щоденнику⁴.

Дістатися швидко до Херсона виявилось справою не простою. Тоді у турецьких володіннях лютувала епідемія чорної віспи і всі, хто прибував звідти водним шляхом до Херсона, мали відбувати 40-денний карантин поблизу міста. Під час карантину у жовтні—листопаді

¹ Див.: Григулевич І. Р. Франсиско де Миранда и борьба за независимость испанской Америки. М., 1976; Мирошевский В. Освободительные движения в американских колониях Испании от их завоевания до войны за независимость: 1492—1810 гг. М. — Л., 1946.

² Archivo del General Miranda (далі — Archivo...), Viajes. Diarios. 1785—1787. Caracas, 1929, Т. II, р. 189—320.

³ Григулевич І. Р. Указ. соч., с. 57.

⁴ Archivo..., т. II, р. 190.

1786 р. Міранді вперше довелося зіткнутися з соціально-політичною дійсністю тогочасної Росії. Приміщення, в якому розмістили іноземців, було вологим і малопродатним для проживання. Перебування в ньому стало особливо нестерпним, коли настали холодні осінні дні. Описуючи своє життя поблизу Херсона, Міранда відзначає в щоденнику: «Цікаво, чи стали б чекати місцеві короновані властители лагодження свого житла, якби воно було в такому жалюгідному стані, як наше?... Навколо багато щурів, від яких лише сморід, а також плазунів, що трапляються тут на кожному кроці...»⁵. Не випадково латиноамериканець назвав цей період своєї подорожі «ув'язненням».

9 листопада 1786 р., після завершення строку перебування в карантині, Міранда прибув, нарешті, до Херсона. На нього справило величезне враження стрімке зростання цього міста-фортеці, колиски Чорноморського флоту. Він не міг повірити, що менш як десять років тому, «тут були лише дві рибальські халупи». В щоденнику знаходимо деякі статистичні дані про Херсон того часу. Автор відзначав, що в місті багато кам'яних будинків і безліч бідняцьких халуп та солдатських бараків. З 40 тисяч жителів Херсона лише 10 тисяч цивільних, а решта — військові⁶.

Особливий інтерес у Міранди — професіонального військового викликали оборонні споруди міста, його суднобудівні верфі. В середині листопада він, оглянувши укріплення Херсона, був вражений надійністю його інженерно-фортифікаційних споруд, вдалим розміщенням гарматного озброєння. Зацікавила венесуельця й артилерійська зброя петрівських часів, про що він зробив запис у щоденнику: «Ми побачили також парк старих артилерійських гармат епохи Петра Першого..., які зараз навряд чи можна відлити так уміло і з такою майстерністю»⁷.

Відвідавши у другій половині листопада херсонські суднобудівні верфі, Міранда побачив, що там споруджувалися чотири військові кораблі: 80-гарматний, 60-гарматний і два 50-гарматних. Про це він записав у щоденнику, відзначивши, що такі кораблі «доставляються звідси з допомогою верблюдів до Глибокої Пристані, бо до неї глибина річки становить сім футів»⁸.

Під час цих відвідувань венесуелець познайомився і згодом подружився з управителем фортифікаційних споруд Херсона інженер-полковником М. І. Корсаковим та капітаном М. С. Мордвіновим, який очолював тоді місцеве адміралтейство. Обое високо оцінили глибокі знання Міранди в галузі військової справи, а він, в свою чергу, захоплювався здібностями і талантом своїх нових друзів. «Двоє цих людей могли б зробити честь найпередовішій нації на землі», — так охарактеризував Міранда М. І. Корсакова і М. С. Мордвінова⁹. У його щоденниках дано яскраву й вражаючу картину повсякденного життя російських солдатів. Міранда відзначає їх силу і витривалість, але не може не помітити суворої муштри у військах та знущання над солдатами з боку офіцерів царської армії.

Він жваво цікавився різними питаннями історії Росії. В другій половині грудня 1786 р. він почав вивчати опубліковану в 1759—1763 рр. працю видатного французького просвітителя Вольтера «Історія Російської імперії при Петрі Великому», яка була написана із залученням багатого фактичного матеріалу, прочитав мемуари К. Г. Манштейна —

⁵ Ibid., p. 196—197.

⁶ Ibid., p. 216.

⁷ Ibid., p. 201.

⁸ Ibid., p. 205.

⁹ Ibid.

генерала російської армії, німця за походженням, — в яких міститься цінне описання окремих аспектів військово-політичної історії Росії у першій половині XVIII ст.¹⁰

Вивчення цієї літератури допомогло Міранді глибше зрозуміти соціально-економічний і політичний розвиток тогочасної Росії, усвідомити загострення класових антагонізмів в країні, жорстоку кріпосницьку політику Катерини II. Характеризуючи Г. О. Потьомкіна як тирана-кріпосника, він відзначає в своєму щоденнику, що «цей сеньйор звичайно нічого не платить своїм ремісникам...»¹¹. Міранда звертає увагу на стрімке зростання податків в Росії при Катерині II і пише: «З великими труднощами мені вдалося допитатися, що теперішні податки імперії досягли 15 мільйонів карбованців, в той час як при Петрі вони становили лише 5 мільйонів»¹².

У другій половині грудня 1786 р. Міранда ретельно готувався до поїздки в Крим, щоб побачити місця, приєднання яких до Росії мало величезне пропресивне значення. Тоді ж відбулася подія, що на все життя запам'яталася йому. 28 грудня в Херсоні він зустрівся з видатним російським полководцем О. В. Суворовим, який знайомився із станом бойової підготовки військ міського гарнізону.

Наприкінці грудня 1786 р. Міранда залишив Херсон і через деякий час прибув до Сімферополя, де провів кілька днів. Там він познайомився з російським вченим-природознавцем К. І. Габлицем, наукову працю якого «Фізичний опис Таврійської області»¹³ високо цинив. Згодом відбулася зустріч Міранди з видатним вітчизняним лікарем-епідеміологом Д. С. Самойловичем, який першим з вітчизняних авторів детально вивчив перебіг чуми¹⁴. Після цієї зустрічі венесуелець записав у щоденнику: «Мені здається, що він (Д. С. Самойлович. — А. С.) дослідив це краще, ніж будь-хто до цього часу. Його мікроскопічні спостереження — мистецькі, його теорія — прекрасна, а прищеплення, які він пропонує — багатообіцяючі. Шкода тільки, що він не здійснив так бажаної поїздки до Константинополя та Єгипту для перевірки своїх дослідів»¹⁵.

На початку січня 1787 р. Міранда прибув до Севастополя і був вражений вдалим обранням місця для базування Чорноморського флоту. З цього приводу він зробив такий запис у щоденнику: «Цей порт цілком може вмістити ескадру з ста лінійних кораблів. Але в нього є ще одна перевага: добре обладнаний арсенал дозволяє такій ескадрі в разі потреби здійснити ремонт протягом одного тижня і негайно вийти в море»¹⁶. Захоплений високим рівнем бойової підготовки, а також охайним зовнішнім виглядом членів екіпажів військових кораблів, Міранда відзначив: «Матроси — люди, як правило, дуже сильні., схожі один на одного і, розповідають, такі ж надзвичайно винахідливі, як і солдати. Всі вони походять з рядової маси своїх співвітчизників»¹⁷.

Під час порівняно тривалої подорожі по півострову Міранда уважно оглянув архітектурні пам'ятники давнини Криму і детально описав античні та середньовічні залишки споруд Херсонеса, фортифікаційні

¹⁰ Манштейн К. Г. Записки о России. 1727—1744. СПб., 1875.

¹¹ Archiv., t. II, p. 205.

¹² Ibid., p. 217.

¹³ Габлиц К. И. Физическое описание Таврической области. СПб., 1785.

¹⁴ Див.: Корнеев В. М. Данило Самойлович Самойлович: Новые материалы о жизни и деятельности. — Советская медицина, 1952, № 3.

¹⁵ Archiv., t. II, p. 232.

¹⁶ Ibid., p. 231.

¹⁷ Ibid., p. 229.

споруди генуезців у Судак у Феодосії тощо. У Феодосії він був вражений гуманним ставленням росіян до місцевого татарського населення і відзначив у зв'язку з цим: «Це непоганий урок для завойовників Америки»¹⁸. 20 січня 1787 р. він заносить до свого щоденника статистичні дані про населення окремих міст Криму: Бахчисарай — 5000, Карасубазар — 2800, Феодосія — 3000, Козлов — 3500, Сімферополь — 800 чол.¹⁹

Повернувшись 21 січня до Херсона, Міранда через два дні вирушив до Кременчука. Протягом десяти днів він знайомився з життям міста, в якому, за його свідченням, тоді було близько 7 тис. жителів. Гість відвідав мануфактуру по виробництву цукру і був здивований, що там працювали каторжники з відрізними носами і таврованими позначками на чолі. 28 січня він оглянув один з батальйонів Катеринославського піхотного полку, розквартирований у Кременчуці. Супроводжував Міранду і давав йому необхідні пояснення генерал-майор М. І. Кутузов — у майбутньому видатний російський полководець. «Видно, що ця людина обізнана як у своїй професії, так і в інших речах», — писав про нього венесуелець²⁰.

У Кременчуці Міранді дуже сподобалися українські народні пісні у виконанні місцевих жителів і він відзначив: «Помітно, що у жителів України ніжні й милозвучні голоси»²¹.

5 лютого 1787 р. він залишив Кременчук і вирушив до Києва. Безрадісна картина відкрилася перед ним на шляху до міста. Ще зовсім недавно ці місцевості були об'єктом жорстоких спустошувальних набігів кримських татар. Міранда зафіксував у щоденнику: «В селах і на полях ще видніються споруди, що служили сховищем під час набігів татар, які були справді страшним сусідом. Важко повірити, що знайшлися люди, які побажали оселитися в цих місцях»²².

7 лютого на горизонті показався Київ і ще далеко справив на латиноамериканця неповторне враження. Полонений красою давньоруського міста, він записав у щоденнику: «Важко описати всю велич Києва, який відкрився переді мною... з відстані 15 верст від міста»²³.

В жодному з міст, які відвідав гість з Латинської Америки під час своєї поїздки по Росії, його зупинка не була такою тривалою, як у Києві. Поселившись в гостинному дворі Києво-Печерської лаври, він прожив тут майже три місяці. Значне місце у записках Міранди за цей період займають його враження від огляду історико-архітектурних пам'яток міста. Вже в перший день після приїзду він зробив побіжний огляд Києво-Печерської лаври і відзначив: «Так звана Печерська церква зовні схожа на собор Сан-Маркос у Венеції». В наступні дні Міранда детально ознайомився з лаврою. Незабутнє враження на нього справили знамениті підземні лабіринти — печери. В щоденнику він пише, що там похований «знаменитий стародавній російський літописець Нестор», що під час набігів татар в лабіринтах ховалися жителі Києва, що кожного року печери відвідують 40—60 тисяч паломників з різних місцевостей країни²⁴.

Великий інтерес Міранда виявив і до іншого визначного пам'ятника часів Київської Русі — Софійського собору, який він відвідав двічі—

¹⁸ Ibid., p. 240.

¹⁹ Ibid., p. 244.

²⁰ Ibid., p. 248.

²¹ Ibid.

²² Ibid., p. 253.

²³ Ibid., p. 254.

²⁴ Ibid., p. 254, 259—260.

19 лютого і 21 квітня 1787 р. «Це одна з найдавніших і найкращих церков цього міста... Тут знаходиться кілька великих склепів, де, як розповідають, поховані великі князі Русі», — записано у його щоденнику²⁵. Побував Міранда і в розташованій поблизу Софійського собору Андріївській церкві, відмітивши надзвичайно вдало вибране місце для її розташування на дніпровському березі, а також архітектурні достоїнства.

Саме в Києві обставини, що склалися, були сприятливими для здійснення головної мети Міранди у поїздці до Росії — заручитися підтримкою царського уряду в питанні про організацію антиіспанської повстанської боротьби на континенті. Якраз у той час у місті перебувала з своїми вельможами Катерина II²⁶, яка направлялася на південь для огляду щойно приєднаного до імперії Криму. В лютому — березні 1787 р. Міранді вдалося добитися кількох аудієнцій у імператриці, під час яких Катерина II і її міністри в цілому позитивно поставилися до питання про витіснення Іспанії з Латинської Америки.

Побувавши в оточенні імператриці, Міранда не міг не помітити пануючої там гнітючої атмосфери придворних інтриг, лестошів, продажності придворних чиновників. Ще 26 лютого він записав у щоденнику: «Я дедалі більше схилиюсь до рішення віддалитися від тутешнього раболопствування, щоб мати змогу знайти спокій»²⁷. Він відзначає також тяжкий гніт, якого зазнавали українські трудящі, їх нужду і темноту. «Народ — неосвічений, бо з тисячі жителів лише один вміє читати», — записав він у щоденнику 4 березня. Того ж дня венесуелець з подивом відзначає, що фаворит Катерини II Г. О. Потьомкін, маючи величезні володіння, нещодавно придбав ще 300 сіл з кількома тисячами кріпосних²⁸.

У Києві Міранда продовжував заносити до свого щоденника історичні та статистичні дані про Росію в цілому і Україну зокрема. Щоб глибше зрозуміти історію українського народу, він ще наприкінці лютого 1787 р. познайомився з книгою французького військового інженера Г. Л. Боплана «Опис України або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансільванії»²⁹. Написана ще в середині XVII ст., книга являє собою цінне джерело для вивчення історії, географії, культури, етнографії України. Особливий інтерес у Міранди викликали сторінки з життя і побуту козаків, стародавньої історії Криму³⁰.

Багато цікавих розповідей про героїзм, відвагу, мужність російських солдатів, виявлених ними у битвах з іноземними завойовниками, Міранда почув у Києві з уст знаменитого російського полководця, генерал-фельдмаршала П. О. Румянцева, який у той час був київським генерал-губернатором. Вперше вони зустрілися з ним 13 лютого 1787 р., після чого Міранда записав у щоденнику: «Цього вечора я зробив візит маршалу Румянцеву, який прийняв мене дуже привітно. Більше двох годин віч-на-віч ми жваво розмовляли про війну... він го-

²⁵ Ibid., p. 263.

²⁶ Див. докладніше: Лебединцев А. Русские государи в Киеве. 1706 — 1885 гг. К., 1896, с. 70—132.

²⁷ Archiv., t. II, p. 269.

²⁸ Ibid., p. 271—272.

²⁹ Виходячи з наведених у щоденнику фрагментів назви цієї книги, Міранда знайомився з її англійським перекладом. Повний переклад цієї праці на російську мову див. у кн.: Ляскоронский В. И. Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. К., 1901.

³⁰ Archiv., t. II, p. 269.

ворив із знанням справи, просто і без вигадок...»³¹. Пізніше П. О. Румянцев розповів Міранді про знамениту битву росіян з турками на річці Кагул 1770 р.³² Описуючи цю битву, венесуелець висловлює свій подив і захоплення військовим талантом російського полководця, героїзмом, стійкістю і витривалістю російських воїнів. Він відзначає, що 18 тис. солдатів Румянцева вщент розгромили в тій битві 150-тисячну турецьку армію, втративши лише 1200 чол. вбитими³³.

Маючи професійний інтерес до вивчення тогочасного стану збройних сил Росії, Міранда в березні заносить до свого щоденника статистичні дані про кількісний склад царської армії, згідно з якими в ній налічувалося тоді 274 821 чол., зокрема у кавалерійських частинах — 61 819 чол.³⁴ Продовжуючи вивчати життя простих російських солдатів, латиноамериканець відзначає, що на стані бойової підготовки військ негативно позначається їх використання властями на будівельних та інших цивільних роботах. Міранда пише у щоденнику, що залучення одного армійського полку на такого роду роботи дає царській казні щороку прибуток на суму від 10 до 40 тис. крб. З інших статистичних даних, наведених латиноамериканцем під час його перебування у Києві, звертають на себе увагу цифри про населення міста. Згідно з цими даними, в Києві тоді проживало близько 24 тис. цивільних жителів, у тому числі 439 монахів і 309 монахинь, а також було розквартировано майже 6 тис. військових³⁵.

В середині березня 1787 р. у Міранди з'явилася можливість відвідати Канів. 14 березня він тимчасово залишив Київ і виїхав до резиденції останнього польського короля С. Понятовського. Безрадісна картина відкрилася перед ним, коли він проїжджав через Кагарлик по спустошеному польськими магнатами Правобережжю України. «Скрізь, куди не глянь, — запущені, погано оброблені землі... Все це викликає гнітюче враження від цих місцевостей», — пише Міранда у щоденнику. Разом з тим він відмічає родючість землі, яку, як і у Венесуелі, удобрюють попелом від спаленої соломи»³⁶.

До Канева Міранда прибув 15 березня і після короткочасного перебування у місті ознайомився з навколишніми місцевостями. Зокрема, 18 березня він побував у селі Пекарі, на місці якого, за переказами, в X ст. знаходилося місто Родня, де в 975 р. відбулася битва між дружиною великого князя Ярополка та військом князя Володимира Святославовича³⁷. Хоча про причину відвідування саме цього села латиноамериканець нічого не говорить, очевидно, його поїздка туди зумовлена бажанням оглянути історичні місця.

19 березня 1787 р. Міранда повернувся до Києва і 1 травня вирушив до Москви. Ніде не затримуючись, проїхав Бровари, Козелець, Носівку і, переправившись через невелику річку Остер, 2 травня прибув до Ніжина. У щоденнику цей маршрут описаний побіжно, автор відзначає, що на шляху часто зустрічаються паломники, які прямують до Києва, що в Ніжині живе багато греків, які користуються «різними привілеями». З Ніжина Міранда направився через Комарівку та Борзну до

³¹ Ibid., p. 257.

³² Див.: Клокман Ю. Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны: 1768—1774 гг. М., 1951.

³³ Archiv., t. II, p. 313.

³⁴ Ibid., p. 272.

³⁵ Ibid., p. 313.

³⁶ Ibid., p. 279—280.

³⁷ Див.: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся, К., 1864, с. 637.

Батурина, де 3 травня оглянув місця проживання гетьманів Лівобережної України. 4 травня він проїхав Кролевець і Глухів, відзначивши, що ці міста швидко забудовуються³⁸.

Свідчення Франсіско де Міранди, що містяться у його щоденниках, являють собою цінне джерело з історії Росії в цілому і України зокрема. Вони дають змогу повніше відтворити деякі факти, події кінця XVIII ст. Що ж до самого факту перебування Міранди на Україні, то глибоко символічно, що біля джерел українсько-латиноамериканських зв'язків, які дістали значний розвиток в наші дні, стояв видатний борець за свободу і незалежність народів Латинської Америки.

³⁸ Archivo..., t. II, p. 318, 320.

Борці за щастя народу

А. П. МОТІЄНКО (Київ)

**ДО 90-річчя
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
І. Є. КЛИМЕНКА
[1891—1942]**

Іван Євдокимович Клименко — відомий радянський і партійний діяч — народився 9 вересня 1891 р. в с. Рівчаки Ніжинського повіту Чернігівської губернії в багатодітній сім'ї селянина-бідняка. З ран-

нього дитинства він розпочав трудове життя пастухом у поміщицькому маєтку, а в 1905 р. покинув рідне село і переїхав у Київ і влаштувався учнем в друкарню штабу військового округу. Серед учнів було організовано революційний гурток, в роботі якого брав участь і Іван Клименко. Згодом жандарми натрапили на слід цієї організації і лише неповноліття врятувало юнака від арешту та від роботи він був усунений.

У важкий період реакції, що настав після поразки революції 1905—1907 років, загартувався характер І. Є. Клименка, більш чіткими стали його революційні переконання. В 1912 р. він вступив до лав РСДРП.

Більшовики Києва, зберігши і зміцнивши в тяжкі роки реакції нелегальну партійну організацію, розгорнули енергійну роботу. Активну участь у ній брав і Клименко, його обрали членом Центрального страйкового комітету робітників київських друкарень. За революційну роботу на початку серпня 1912 р. він був заарештований і відправлений етапом в Ростов-на-Дону на два роки під нагляд поліції. Працюючи в одній з приватних друкарень, Клименко брав участь в організації масовок, виступав на зборах робітників. Його арештували і вислали під нагляд поліції в Полтаву. Тут він проводив революційну роботу, рішуче виступав проти ліквідаторів. Після недовгого перебування в Полтаві, Іван Євдокимович перейшов на нелегальне становище і прибув до Харкова. Там він брав активну участь в роботі новоорганізованого комітету більшовиків, що складався переважно з друкарів. Згодом, уникаючи переслідувань поліції і нового арешту, І. Є. Клименко змушений був переїхати до Києва. В липні 1914 р. відважного революціонера-підпільника знову заарештували і після семимісячного перебування у київській тюрмі вислали на три роки в Наримський край.

Ні арешти, ні заслання не зламали волі і переконань мужнього більшовика. Навесні 1916 р. він втік з заслання в Іркутськ, де став одним з організаторів страйку в місцевій друкарні. Потім підпільна робота серед робітників і солдатів у Верхнеудинську, Новомиколаївську (нині Новосибірськ).

Пролетарі Новомиколаївська після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. обрали відважного більшовика заступником голови Ради робітничих і селянських депутатів.

У травні 1917 р. Іван Євдокимович знову повернувся до Києва і зразу ж включився в роботу місцевої парторганізації, віддаючи всі свої знання, енергію і революційний ентузіазм справі мобілізації більшовиків міста на виконання історичних Квітневих тез В. І. Леніна. Через два місяці його обрали секретарем спілки друкарів, а в серпні — до складу Київської Центральної Ради фабзавкомів.

У дні січневого збройного повстання 1918 р. проти контрреволюційної Центральної ради І. Є. Клименко очолював страйковий комітет. У березні його обрали до уряду республіки і призначили народним комісаром праці.

Після підписання Брест-Литовського договору Україна була окупована кайзерівською Німеччиною. В ті тяжкі часи І. Є. Клименко працював на підпільній роботі. Після першого з'їзду КП(б)У (липень 1918 р.) він — член Харківського підпільного губкому партії, а з листопада того ж року — на підпільній роботі в Одесі: очолював нелегальний ревком, був членом редакційної колегії газети «Комуніст». Після вигнання інтервентів і виходу з підпілля І. Є. Клименко — член губкому партії і голова Одеського ревкому, а згодом — голова губвиконкому. Після зайняття міста денікінцями Іван Євдокимович — військовий комісар 45-ї дивізії Південної групи військ, а з серпня 1919 р. — голова військово-революційного комітету Житомира. З жовтня того ж року він знову військовий комісар 45-ї дивізії, брав участь у розгромі військ Юденича, звільненні українських земель від білогвардійських полчищ.

Після визволення Києва, в грудні 1919 р., Іван Євдокимович — заступник голови Київського губревкому, член губкому партії, в березні 1920 р. він очолив Одеський губревком, з січня 1921 р. працював головою Катеринославського губвиконкому.

Відgrimіла громадянська війна. Почалося мирне будівництво. І. Є. Клименко віддає всі свої сили і багатий досвід справі господарського відродження Радянської України. В 1922—1924 рр. він працював Народним комісаром землеробства України. Яскравою сторінкою в житті більшовика-ленінця була робота секретарем ЦК КП(б)У з січня 1925 р. по жовтень 1927 р., він відповідав за організаційно-партійну роботу. Іван Євдокимович проявив себе вмілим організатором і зрілим керівником. Він часто виступав на пленумах, конференціях, активах партійних організацій республіки, послідовно відстоював генеральну лінію партії, рішуче виступав проти спроб опозиціонерів зірвати соціалістичне будівництво, вів запеклу боротьбу з будь-якими проявами українського буржуазного націоналізму. Значну увагу приділяв І. Є. Клименко роботі радянських органів, профспілкових і комсомольських організацій, постійно турбувався про підготовку кадрів. Як видатного організатора, партія направляла його на найвідповідальніші ділянки соціалістичного будівництва.

В 1927 р. ЦК ВКП(б) відкликав Івана Євдокимовича з України і призначив заступником Наркомзему РРФСР. У 1929 р. він — голова Трак-

тороцентру, голова спілки сільськогосподарської кооперації і заступник Наркомзему СРСР. На початку 30-х років І. Є. Клименко працював Головою Сибірського крайвиконкому, згодом — директором Середньо-Азіатської залізниці, а з серпня 1933 р. — начальником Рязано-Уральської залізниці, в 1934 р. — у Наркомземі СРСР заступником начальника головзерна. І де б не працював Іван Євдокимович, йому завжди були притаманні простота і доступність, принциповість і вимогливість, чуйність і увага до людей.

І. Є. Клименко був делегатом I, II, III, IX, X з'їздів КП(б)У, VI, VII, VIII конференцій КП(б)У. На VIII конференції та IX, X з'їздах КП(б)У його обирали членом ЦК КП(б)У. З травня 1924 р. по жовтень 1927 р. Клименко — член Оргбюро і Політбюро ЦК КП(б)У. Був делегатом XI, XIII з'їздів РКП(б), XIV—XVI з'їздів ВКП(б). На XIV—XVI з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Неодноразово обирався членом ВЦВКу і ЦВК СРСР.

Яскраве і багатогранне життя революціонера, партійного і державного діяча Івана Євдокимовича Клименка — приклад самовідданої боротьби за торжество ідеалів комунізму.

Трибуна молодого автора

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ (Київ)

ПАРТІЙНА ПРЕСА РЕСПУБЛІКИ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

Минуть роки, а прийдешні покоління будуть з величезним інтересом вивчати літопис героїчної епопеї радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Через найтяжчі випробування пройшов наш народ до великої перемоги. Він виніс на своїх плечах головний тягар другої світової війни, відстояв свою честь, свободу, незалежність, вніс вирішальний вклад у справу врятування європейської і світової цивілізації від знищення фашистськими варварами. У роки війни з усією силою виявилася спрямовуюча роль Комуністичної партії, під керівництвом якої кувалась перемога.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що в період, коли вирішується доля країни і народу, «...ідеалом партії пролетаріату є *воююча партія*»¹, ЦК ВКП(б) виробив програму перебудови всієї діяльності партії й життя країни на воєнний лад, мобілізації всіх сил і засобів на розгром ворога. Ця програма була викладена в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. Основні положення директиви були розвинуті у виступі по радіо Голови Державного Комітету Оборони СРСР Й. В. Сталіна 3 липня 1941 р. Ці положення директиви і виступу Й. В. Сталіна були відображені в зверненні Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу, надрукованому в усіх газетах республіки 7 липня 1941 р. Воно закликала трудящих України підпорядкувати всі свої сили завданням розгрому агресора, швидко й організовано перебудувати роботу на воєнний лад.

У розробленій Комуністичною партією програмі мобілізації радянських людей на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками значне місце відводилося партійній пресі. ЦК ВКП(б) здійснив ряд заходів, спрямованих на реорганізацію всієї видавничої справи в країні і насамперед періодичної преси. Так, для подання допомоги пресі і радіо по оперативному інформуванню радянського народу, а також з метою зосередження керівництва всією роботою по висвітленню міжнародного й внутрішнього життя країни, воєнних дій на фронтах ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 24 червня 1941 р. прийняли постанову про створення Радянського Інформаційного Бюро².

Мобілізація мільйонів радянських людей у ряди Червоної Армії, посилення централізованого керівництва економічним і соціально-політичним життям країни ще більшою мірою підвищили роль центральних газет «Правда», «Известия», «Красная звезда», значно збільшився їх

¹ Ленін В. І. Партизанська війна. — Повне зібр. творів, т. 14, с. 7.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981. Т. 6, с. 14.

тираж. Редакційні колективи газет діючої армії комплектувалися з кращих журналістських кадрів, створювалась відповідна матеріальна база. Значне зростання союзної і армійської преси викликало додаткові витрати газетного паперу. На 26 червня 1941 р. в державному резерві було лише 10 620 т друкованого паперу, в тому числі в Києві 1750 т³, що було недостатньо для задоволення в ньому зростаючих потреб. З метою скорочення витрачання паперу і забезпечення безперебійного виходу центральних газет, воєнної і місцевої партійної преси ЦК ВКП(б) змушений був скоротити обсяг, тираж і періодичність галузевих та місцевих газет, а також припинити видання деяких з них. Уже в перші дні війни було зменшено формат республіканських і обласних газет, скорочено періодичність центральних галузевих, припинено випуск місцевих галузевих і комсомольських газет*. При обласних, крайових, республіканських газетах були створені відділи комсомольського життя, які повинні були висвітлювати участь комсомолу й молоді в житті країни, всемірно підтримувати ініціативу комсомольських організацій у поліпшенні роботи промисловості, транспорту, сільського господарства. В справі ідейно-політичного виховання молоді було вирішено широко залучити до участі в газетах комсомольських працівників⁴.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б)У з перших днів війни здійснив організаційну перебудову роботи періодичної преси України. Так, з 25 червня 1941 р. формат республіканських, обласних і міських газет УРСР було зменшено в два рази, а районні газети переводились на щотижневий випуск, з 20 серпня комсомольсько-молодіжні газети «Комсомолец України» і «Сталинское племя» були тимчасово злиті з партійними газетами «Комуніст» і «Советская Украина», а «Літературна газета» (орган Спілки радянських письменників України) з листопада була перетворена в газету «Література і мистецтво» (орган Спілки радянських письменників України і Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР), яка виходила два рази на місяць. Припинили випуск усі українські журнали, в тому числі «Радянська Україна», «Літературний журнал», «Літературный Донбасс». Наприкінці 1941 р. замість літературних журналів Спілка радянських письменників України розпочала в Уфі видавати новий щомісячний літературно-публіцистичний журнал «Українська література»⁵. Журналістські кадри, що вивільнилися в результаті реорганізації преси, Центральний Комітет КП(б)У направив у редакції діючих газет.

Перерозподіл газетного паперу, жорстка економія його в масштабі всієї країни дало можливість Комуністичній партії забезпечити безперебійне видання газет і журналів, направити необхідну кількість паперу для випуску новостворених воєнних газет. При політуправліннях фронтів були створені і з липня 1941 р. почали виходити газети, призначені для партизанів і населення тимчасово окупованих районів країни: при політуправліннях Західного фронту — «За Советскую Белоруссию», Південного — «За Советскую Молдавию», Північно-Західного — «За Советскую Литву», «За Советскую Латвию». Політуправління Південно-Західного фронту за участю і сприянням ЦК КП(б)У почало випускати з 31 липня газету «За Радянську Україну!», яка виходила три рази на тиждень більш ніж сотисячним тиражем і за допомо-

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 125, спр. 67, арк. 69.

* У роки війни виходили тільки дві молодіжні газети: «Комсомольская правда» і лєнійградська «Смена».

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, оп. 17, оп. 125, спр. 114, арк. 33.

⁵ Там же, спр. 264, арк. 56; Історія української літератури. К., 1971. Т. 7, с. 18.

гою авіації розкидалася на тимчасово окупованій території. Щомісяця в ці райони доставлялося в середньому 1,5—2 млн. примірників газет і листівок⁶.

Справжнім пропагандистом і організатором трудящих України в роки суворих випробувань була республіканська газета «Комуніст». Кожний з 149-и її номерів, що вийшли в перший воєнний рік більш ніж семимільйонним тиражем, був спрямований на подання дійової допомоги партійним і радянським органам у перебудові народного господарства республіки на воєнний лад, на розгортання широкого військово-патріотичного виховання трудящих, бійців і командирів Червоної Армії. З перших днів у спеціальній рубриці «На фронтах Вітчизняної війни» воєнні кореспонденти газети «Комуніст» П. Усенко, А. Сидоренко, А. Головко, Є. Ратнер та інші розповідали про комуністів і комсомольців, які були в перших рядах захисників Батьківщини.

Республіканська преса вміщувала репортажі з мітингів і зборів, що проходили в містах і селах Радянської України, публікували гнівні відгуки трудящих республіки в зв'язку з розбійницьким нападом гітлерівців. Так, 24 червня 1941 р. газета «Комуніст» надрукувала резолюцію 50-тисячного загальноміського мітингу трудящих Ворошиловграда. «Ми закликаємо всіх трудящих, — зазначалося в резолюції, — до залізної дисципліни, організованості, спокою і заявляємо, що виправдаємо почесне звання червонопрапорного Ворошиловграда — міста-бійця, овіяного славою революційних боїв і перемог». Такі документи публікували газети «Советская Украина» з київського заводу «Укркабель», київського залізничного вузла, полтавського вагоноремонтного заводу, заводу імені Петровського, колективу «Ленінської кузні» та інших підприємств та установ.

Публікація резолюцій і звернень колективів передових підприємств, ветеранів Великої Жовтневої революції і громадянської війни дозволяли редакціям газет розширити рамки організаторської і агітаційно-пропагандистської діяльності серед населення. Газети закликали робітників, службовців, інтелігенцію в найкоротші строки завершити перебудову народного господарства на воєнний лад, більше давати продукції для фронту, дбайливо ставитися до устаткування, повніше використовувати виробничі потужності, економити сировину, електроенергію, метал. «Самовідданою працею забезпечимо Червону Армію всім необхідним для перемоги над ворогом!» — під таким лозунгом 26 червня 1941 р. «Советская Украина» надрукувала підбірку матеріалів про трудові діла робітників і колгоспників. У репортажі з Одеси повідомлялося, що трудящі області працюють кожен на своїй ділянці із збільшеною у десять разів енергією. Колектив заводу «Красная гвардия» значно перевиконує план. Попереду — більшовики заводу.

Преса України в мобілізації зусиль трудящих на самовіддану працю вміло використовувала листування з фронтовиками. «Комуніст» і «Советская Украина» постійно вели рубрику «Листи з фронту». Листи піднімали дух трудящих, запалювали бійців на ратні подвиги. 9 липня «Советская Украина», наприклад, надрукувала лист колективу першої дільниці шахти № 15 тресту «Фрунзевугілля» на фронт своєму товаришеві І. Юрченку: «У своїх вибоях ми прагнемо працювати також самовіддано, як борються бійці доблесної Червоної Армії, — писали шахтарі. — За два тижні наша дільниця збільшила видобуток на 80 т вугілля в день. Товариші Сидорін, Прилипа, Корольков та інші вже зараз виробляють по дві й більше норми. Шахта в цілому після оголо-

⁶ Гутянська О. В. Через лінію фронту. К., 1980, с. 5.

шення війни видобуває понад план щоденно більше 100 тонн». Фронтівки, в свою чергу, писали про бої з німецько-фашистськими загарбниками, про мужність і героїзм вчорашніх робітників. Листування, організоване газетами, мало величезне значення в підтриманні й зміцненні високого морально-політичного стану як воїнів, так і трудівників тилу.

Під час збирання врожаю 1941 р. газети звернулись до трудівників села із закликом розгорнути битву за перший воєнний урожай. Проте становище ускладнювалося тим, що в армію пішли найпрацевязатніші трудівники села і основний тягар лягав на плечі радянських жінок. ЦК КП(б)У і уряд України, місцеві партійні і радянські організації розгорнули велику організаторську й політичну роботу, прагнучи поставити на службу фронту всі ресурси сільського господарства республіки⁷. Активним помічником партії в розгортанні масово-політичної і роз'яснювальної роботи серед сільських трудівників виступила партійно-радянська преса. Вона закликала колгоспників швидко і без втрат зібрати врожай, швидше виконати державні поставки зерна, м'яса, молока та іншої сільськогосподарської продукції.

Газети «Комуніст», «Советская Украина» на своїх сторінках підтримували і висвітлювали широкий патріотичний рух жінок — замінити на будь-яких роботах чоловіків, що пішли в армію. Так, «Советская Украина» підтримала ініціативу ланкових артілі «Червоний партизан» Сумського району Сумської області Є. Шульженко, К. Коробкіної, Н. Шевченко, І. Дерев'янка, М. Лимчанової, Г. Лапенко — «Будемо працювати — кожна за двох». 2 липня 1941 р. газета опублікувала їх лист. «Кожний, хто працює, — на бойовому посту, — зазначалося в кореспонденції. — Ми розуміємо, що перша наша допомога бійцям — зберегти і вчасно зібрати багатий колгоспний урожай. Ми будемо працювати кожна за двох. Робітники збільшують свій виробіток, колгоспники також будуть працювати більше — скільки буде потрібно для своєчасного виконання всіх сільськогосподарських робіт». Ініціатива сумчанок була підхоплена в більшості областей України. Республіканська преса тих днів писала, що кожен день збирання врожаю відзначався трудовими подвигами. Відкинувши норми мирного часу, трудівники села працювали майже весь світловий день. Так збирали хліб у Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Ворошиловградській, Кіровоградській та інших областях України.

6 липня 1941 р. Президія Верховної Ради України, РНК УРСР і Центральний Комітет КП(б)У звернулися до українського народу із закликом тісніше згуртуватися навколо ленінської партії, стійко і мужньо захищати кожний клептик радянської землі від агресора, напружити всі сили на подання всемірної допомоги Червоній Армії, наполегливо працювати на заводах і фабриках, у шахтах і рудниках, у колгоспах і радгоспах, вступати в полки народного ополчення, винищувальні батальйони й охоронні дружини, створювати партизанські загони й підпільні організації для боротьби в тилу німецько-фашистських окупантів. Наступного дня всі республіканські газети опублікували звернення і в наступних номерах уміщували відгуки на нього трудящих.

Будь-яка ініціатива, починання, спрямовані на дальше посилення бойової могутності Червоної Армії, зміцнення обороноздатності країни, знаходили найгарячішу підтримку на сторінках газет, сприяли широкому їх поширенню. Як тільки стало відомо про організацію народно-

⁷ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х томах. К., 1975. Т. 1, с. 132.

го ополчення на Україні за прикладом трудящих Москви й Ленінграда, республіканські газети зразу ж підтримали цей патріотичний рух і подавали істотну допомогу партійним організаціям у формуванні загонів народного ополчення. З номера в номер вони розповідали про масовий патріотизм трудящих України, про великий народний гнів проти ворога, закликали всіх, хто здатний носити зброю, ставати в ряди народного ополчення. 8 липня 1941 р. «Советская Украина» передрукувала передову статтю газети «Правда» — «На підтримку Червоній Армії — могутнє народне ополчення». В кореспонденції з Полтави повідомлялося про надходження численних заяв трудящих у райкоми партії про зарахування їх добровольцями в ряди бійців народного ополчення. Лише за один день поступило понад 1360 заяв.

Газети тих днів стали своєрідним літописом формування народного ополчення на Україні. В кореспонденції з Харкова «Советская Украина» 18 липня 1941 р. писала, що в 40 вузах і десятках науково-дослідних інститутів працюють тисячі радянських наукових працівників. Скрізь розгорнулося бойове навчання. Серед бійців народного ополчення — відомі вчені, письменники, артисти такі, як академік Л. А. Булаховський, народні артисти УРСР М. Крушельницький, письменники В. Владко, Н. Забіла, Ю. Шовкоплас та інші.

На сторінках газет публікувалися оповідання, нариси, документи та інші матеріали про славні бойові та революційні традиції українського народу. На цих матеріалах преса виховувала у трудівників України почуття гордості й любові до своєї соціалістичної Батьківщини, ненависть до німецько-фашистських загарбників. Так, «Советская Украина» 11 липня присвятила всю третю сторінку боротьбі молодого Радянської республіки проти німецьких імперіалістів у роки громадянської війни під загальною рубрикою — «Тих днів не померкне слава». Там було надруковано відозву В. І. Леніна до робітників і червоноармійців у зв'язку із загрозою захоплення німецькими військами Петрограда, статтю «Оборона колиски революції» — про героїчний захист Петрограда робітничим класом, про Червону Гвардію, яка розгромила 23 лютого під Псковом і Нарвою війська німецьких імперіалістів. «Нехай згадають про це фашистські недолюдки, — зазначалося в одному з матеріалів, — коли проб'є їх останній час. Ворог буде розбитий, перемога буде за нами!».

Партійно-радянська преса України, розповідаючи про битви робітничого класу, про досвід формувань народного ополчення в роки громадянської війни, подавала велику допомогу партійним організаціям у створенні майже півторамільйонної армії бійців народного ополчення⁸, у вихованні й зміцненні в них високих морально-політичних і бойових якостей.

У ті ж дні, відповідаючи на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду мобілізувати всі сили на підтримку Червоної Армії, на розгром ворога, виник добровільний патріотичний рух трудящих за створення народного фонду оборони. Республіканські і обласні газети відгукнулися на ініціативу трудящих. Газети «Комуніст», «Советская Украина» організували спеціальну рубрику «У фонд оборони», в якій щоденно повідомляли про внески, відрахування, що їх вносили колективи трудящих і окремі громадяни. Тільки за серпень 1941 р. під цією рубрикою було надруковано в газетах більш як по 50 статей, заміток, кореспонденцій. Так, 7 серпня газета «Комуніст» повідомляла, що колгоспники артіль «Червона перемога» Менського району Чернігівської

⁸ Там же, с. 93.

області здали у фонд оборони 3 т хліба, 10 т м'яса, 3 т овочів, 100 кг меду; 27 серпня — про вклад киян готівкою 358 тис. крб. і облигаціями державних позик 1300 тис. карбованців. «Советская Украина» в передовій за 5 серпня розповіла про ініціативу гірників горлівської «Кочегарки» працювати вихідний день з тим, щоб дати додаткові тисячі тонн вугілля у фонд оборони країни. Приклад гірників наслідували машинобудівники, хіміки, залізничники Донбасу. Створення народного фонду, зазначалося в статті, ще раз показує, що війна радянського народу з фашизмом є справді народною, Вітчизняною війною — справедливою і священною.

Поряд з цим республіканські газети приділяли значну увагу організації всенародної боротьби в тилу ворога*. Вони закликали населення тимчасово окупованих районів підніматися на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, створювати партизанські загони, зривати всі економічні і політичні заходи окупантів. Різними шляхами направлялися газети. В перший період війни основним засобом доставки газет була авіація. До листопада 1941 р. було закинуто на тимчасово окуповану територію більш як 21 млн. примірників газет «Комуніст», «Советская Украина», «За Радянську Україну!»⁹.

Таким чином, республіканські газети «Комуніст», «Советская Украина» завжди перебували в центрі політичного життя республіки, допомагали партійним організаціям мобілізувати трудящих України на боротьбу з ворогом. Редакційні колективи випускали «Агітаційно-сатиричні вікна», плакати, лозунги, листівки, які виходили великими тиражами і розповсюджувалися в столиці й на фронті.

Незважаючи на жорстокі бої під Києвом, ні на один день не припинялась робота редакцій газет, видавництв, друкарень. Щоденно в столиці виходили мільйони примірників центральних, республіканських і місцевих газет, брошур, плакатів та іншої літератури. В обложеному місті друкувалися з матриць, доставлених на літаках із Москви, центральні газети «Правда», «Известия», «Красная звезда», які відразу ж відправлялися на передову. Працівники київського поштамту, розуміючи величезне значення партійно-радянської преси для трудящих міст і сіл, поспішали доставити її до читачів. Тільки по місту Києву листоноші 90 відділень розносили в день понад 170 тис. примірників газет, в неокуповані області України уходило 1180 тис. примірників. Безперерійно працювали роздрібна мережа «Союздруку». Крім 60 стаціонарних кіосків, розповсюдженням преси займалися десятки рознощиків, обслуговуючи вокзал, пристань, різні організації столиці України¹⁰.

Оперативно перебудували свою роботу на воєнний лад також обласні, міські й районні газети України. Перебудова проходила в складних умовах. Якщо редакції і видавництва республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина» до 10 липня 1941 р., тобто до дня початку оборони Києва, знаходилися порівняно на далекій відстані від лінії фронту, то колективам західних обласних газет уже в перші години війни довелося брати безпосередню участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, причому не тільки пером, а й зі зброєю в руках. Але, незважаючи на це, вони працювали чітко, оперативно, подавали велику допомогу партійним організаціям у мобілізації трудящих на відсіч ворогу. Так, коли фронт був на відстані 18—20 км від

* Докладн. див.: Лозницький В. С. Партійно-радянська преса України — важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога. — МДЖ. 1980, № 5, с. 87—98.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 16, арк. 41.

¹⁰ Советская Украина, 1941, 10 авг.

м. Чернівці, фашистські провокатори і агенти уночі обстрілювали приміщення редакції обласної газети «Радянська Буковина», загрожували журналістам. Редакційний колектив швидко перебудував свою роботу: вдень майже всі працівники редакції були на фронті, а вночі — в підвальному приміщенні випускали черговий номер газети, тираж якої було навіть збільшено¹¹. Останній номер газети вийшов 2 липня 1941 р., він закликав трудящих області створювати партизанські загони, проводити активну, озброєну боротьбу проти фашистів.

У важких умовах опинилась редакція львівської обласної газети «Вільна Україна». Вже в перші дні війни німецько-фашистські загарбники розбомбили приміщення редакції і частково приміщення друкарні газети, агенти гестапо і українські буржуазні націоналісти з-за рогу стріляли в партійних і радянських працівників, журналістів, бійців і командирів Червоної Армії. Але редакційний колектив продовжував випускати газету, друкувати листівки, плакати, які закликали трудящих Львова виступати на захист рідного міста, викривали зрадницьку суть українських буржуазних націоналістів. Письменник П. Козланюк, який брав активну участь у роботі газети, 27 червня 1941 р. писав на сторінках обласної газети: «Коли ж українські буржуазні націоналісти думають, що поодинокими пострілами в плечі бійцям вони прислужаться Гітлеру, то хай знають, що гнів народу великий і нещадний». «Вільна Україна» виходила до останнього дня захисту міста. Колектив редакції, який випустив останній номер газети, привів у непридатність друкарське устаткування і разом з частинами Червоної Армії залишив Львів¹².

Оперативно перебудувала роботу на воєнний лад газета «Пролетарська правда» — орган Київського обкому КП(б)У, міськкому КП(б)У і обласної Ради депутатів трудящих. Газету, яка виходила 6 разів на тиждень, випускало лише чотири літпрацівники на чолі з відповідальним редактором В. Григоровичем. З перших днів війни вона закликала киян більше допомагати фронту, стати на захист міста. На її сторінках вміщувалися інформації про бої на Київському напрямі, а пізніше — укріпайзоні, про героїв Вітчизняної війни і трудівників тилу; висвітлювалося трудове життя міста¹³. Коли над столицею Радянської України нависла смертельна загроза, «Пролетарська правда» фактично залишалася єдиною газетою, яка до останнього дня оборони виходила в місті. З 24 червня по 18 вересня вийшло 79 номерів газети.

Про те, яке велике значення мала преса для трудящих і воїнів Червоної Армії, які обороняли Київ, свідчить лист бійців і командирів Н-ської частини, опублікований 17 вересня «Пролетарською правдою». «Щоденно читаючи газети, — писали воїни, — ми дізнаємося, що наше місто живе кипучим повнокровним життям. Скрізь тут кипить робота. Сім'ї наші оточені повсякденною любов'ю і піклуванням. Все це надає нам ще більших сил і бадьорості, запалює нас на дальшу боротьбу з ненависним ворогом до повного його розгрому».

Основним змістом одеських обласних газет «Чорноморська комуна» і «Большевистское знамя» з перших днів війни було роз'яснення трудящим справедливого характеру боротьби нашого народу у Великій Вітчизняній війні, виховання у них ненависті до гітлерівських і румунських загарбників, мобілізація всіх сил трудящих на подання допомоги фронту. Під постійними рубриками «Фронт і тил — одне ціле», «Все на допомогу фронту», «Бойові епізоди» та іншими газети

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 52.

¹² Там же, арк. 53.

¹³ Див.: Пролетарська правда, 1941, 10 липня, 3, 4, 11, 17 вер.

розповідали про героїзм воїнів, які захищали підступи до Одеси, про патріотичне і трудове піднесення трудящих області й міста, які віддавали всі свої сили для розгрому ворога. Із сторінок газет постійно звучав заклик: «Всі сили для фронту, все для перемоги над ворогом, все на захист рідного міста!».

Одеські журналісти Ф. В. Атакін, Д. Н. Лист, П. Є. Мельниченко, Г. М. Осенко, Ф. С. Равенко та інші постійно перебували у військових частинах, на промислових підприємствах, на будівництві оборонних ліній, завжди поспішали туди, де необхідне було партійне слово. В статтях, кореспонденціях, нарисах вони розповідали про нові патріотичні починання, про кращих людей, які віддавали всі сили на захист рідного міста, закликаючи інших наслідувати їх приклад. Протягом всіх 73-х днів героїчної оборони Одеси «Чорноморська комуна» і «Большевицкое знамя» завжди були з героїчними захисниками міста-героя. Їх останні номери вийшли 15 жовтня, за день до окупації міста.

Крім обласних газет, разовий тираж яких становив 70 тис. примірників, в Одесі також видавали листівки, плакати, лозунги, «Агітаційно-сатиричні вікна» та ін. Обком КП(б)У щоденно випускав блокнот «На допомогу агітатору», який був надійним помічником агітаторів і пропагандистів. Цю літературу, а також армійські газети «За Родину!», «Боец РККА», «Красный боец» допомагали випускати робітники і службовці видавництва «Чорноморська комуна»¹⁴.

Газети «Зоря» і «Днепровская правда» закликали трудящих Дніпропетровської області збільшувати випуск продукції, в найкоротші строки зібрати урожай, бути пильними, зміцнювати дисципліну, стійко захищати рідну землю. Біля редакції газети «Зоря» були організовані вітрини «На фронтах Великої Вітчизняної війни», «В останній час» і «Агітаційно-сатиричні вікна». Якщо протягом першого місяця війни ці матеріали виходили єдиними примірниками і вивішувалися на фасадах будівель редакції газет, то починаючи з 30 липня «Зоря» і «Днепровская правда» стали випускати «Агітвікна» по 5 тис. примірників і розсилати їх у міста і райони області. Редакція «Днепровской правды» організувала видання у вигляді брошури уривків з книги відомого радянського журналіста Ернеста Генрі «Гітлер проти СРСР»¹⁵.

Після евакуації із Дніпропетровська «Зоря» продовжувала виходити в кількох населених пунктах. В с. Петропавлівка, наприклад, редакція газети спільно з армійською газетою «Боевая красноармейская» випустила десятки листівок-звернень до партизанів, молоді, жінок, інтелігенції окупованих районів, закликаючи їх до нещадної помсти ворогам. Редакція газети «Днепровская правда» при наближенні ворога до міста підготувала запасну поліграфічну базу на лівому березі Дніпра в м. Новомосковську, куди вона переїхала 18 серпня, залишивши в Дніпропетровську кореспондентський пункт, який знаходився там до вступу німців. У Новомосковську, через відсутність електроенергії, працівники редакції вручну крутили друкарську машину, самі розповсюджували газету. Але незважаючи на це, вона виходила безперебійно. Після евакуації із Новомосковська газета виходила в селах Новопавлівка і Новопідгородне Межівського району. Редакція випустила масовим тиражем 50 «Вікон сатири»¹⁶. Останній номер «Днепровской правды» вийшов 11 жовтня 1941 р.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 85, арк. 5; Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1970, с. 133.

¹⁵ Днепровская правда, 1941, 31 июля.

¹⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 53.

Протягом усього періоду Великої Вітчизняної війни з незначними перервами виходили обласні газети «Соціалістична Харківщина» і «Ворошиловградская правда». Так, «Соціалістична Харківщина» після евакуації з Харкова продовжувала виходити в Куп'янську. Тут, у прифронтовому місті, через відсутність газетного паперу, доводилося видавати газету на кольоровому, причому різним форматом. Редакція випускала один раз у п'ятиденку також спеціальні листівки під назвою «Соцхарківщина» для населення тимчасово окупованих районів області¹⁷, в яких розповідалося про героїчні подвиги воїнів Червоної Армії, про боротьбу народних месників у тилу ворога, вміщувалася інформація про міжнародне і внутрішнє становище країни.

Обласна газета «Ворошиловградская правда» поряд з висвітленням бойових дій Червоної Армії приділяла велику увагу роботі промисловості і сільського господарства. Створивши позаштатний актив авторів і робітників, газета висвітлювала питання виробничого і культурного життя, пропагувала славні бойові традиції луганського пролетаріату, виховувала на них трудящих області.

Прикладом відданості журналістській справі, розуміння важливості щоденного виходу газети для радянських людей може бути міська газета «Макеевский рабочий». До останньої хвилини поки йшли бої за місто Макіївку, продовжував виходити невеликий за форматом бойовий листок, який містив зведення Радінформбюро і короткі нотатки про трудові успіхи металургів і шахтарів. Газету випускав лише її редактор І. З. Доманов. Коли ворог був на підступах до міста, Доманов передав працівникам газети Південного фронту «Во славу Родины» друкарські машинки, радіоприймач, папір і пішов на фронт. У кишені разом з партійним квитком залишив редакційну круглу печатку. Пройшовши фронтовим кореспондентом дорогами війни, у вересні 1943 р. після звільнення Донецької області І. З. Доманов був направлений на партійну роботу в рідну Макіївку. Він повернув редакції газети «Макеевский рабочий» збережену ним печатку¹⁸.

Велику допомогу партійним організаціям у мобілізації трудящих на відсіч ворога подали чернігівська газета «Більшовик», сумська — «Більшовицька зброя», а також «Зоря Полтавщини», «Червоне Запоріжжя» та інші.

Отже, в центрі уваги газет України з перших днів війни була тема захисту соціалістичної Вітчизни. Вони проводили велику роботу по ідейному озброєнню трудящих, вихованню в них волі, прагнення і готовності розгромити ворога. Змінився стиль і мова газет. Публікації мали переважно бойовий, піднесено-публіцистичний характер, добивалися міткі, яскраві рубрики: «Фронт і тил — одне ціле», «Жінки на місце чоловіків», «Батьківщина кличе на подвиг!», а також тематичні сторінки — «В тилу, як і на фронті, кується перемога над ворогом», «Всі, хто здатний носити зброю — в полки народного ополчення!» та інші.

Враховуючи, що обласні газети виходили форматом районних, форма подання матеріалів була короткою, чіткою, локанічною. Значне місце в арсеналі друкованої пропаганди належало брошурам, листівкам, плакатам, лозунгам, які швидко і оперативно випускалися видавництвами України. Так, видавництво Політичної літератури вже на кінець червня 1941 р. випустило масовим тиражем серію брошур «Німецько-фашистські криваві агресори», «Урок загарбникам», «Знищуй-

¹⁷ Там же, арк. 53, 58, 59.

¹⁸ Рад. Україна, 1965, 5 трав.

те ворожих парашутистів!», «Священий обов'язок жінок» та інші. На жовтень 1941 р. Політвидав випустив 65 брошур, Держлітвидав — 32 книги, видавництво «Радянський письменник» — 54. Переважно це були невеликі (в 1—2 друкованих аркушів) праці, зміст яких відповідав найактуальнішим вимогам і завданням воєнного часу. Видавнича діяльність розгорнулася також в областях. Так, Харківський обком КП(б)У до жовтня 1941 р. випустив 36 назв брошур загальним тиражем 300 тис. примірників. Видавалися листівки, плакати, «Бойові епізоди» і т. ін. Одеський обком партії за 2,5 місяці видав 34 млн. примірників різної літератури¹⁹.

Таким чином, партійно-радянська преса України, як і преса всієї країни, швидко і оперативно перебудувавши свою роботу на воєнний лад, відіграла велику роль у політичному вихованні мас, у мобілізації трудящих на відсіч ворогу в найважчі, перші місяці Великої Вітчизняної війни.

¹⁹ ЦД ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 85, арк. 5; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, с. 145.

О. О. СУШКО (м. Боярка Київської обл.)

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗА ВІДНОВЛЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УРСР (1943—1945 рр.)

У ході визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників Комуністична партія і Радянський уряд поряд з відбудовою промисловості й сільського господарства спрямовували зусилля трудящих на відродження роботи загальноосвітніх шкіл республіки. Налагодження їх діяльності було важливим політичним завданням, необхідною умовою нормалізації життя радянських людей і відповідало їх корінним інтересам.

Однією з найважливіших ділянок відбудовних робіт було відновлення навчально-матеріальної бази шкіл, що становило основу їх діяльності. Боротьба радянської громадськості на визволеній від ворога території республіки за відбудову шкільного господарства — процес надзвичайно складний і багатогранний.

Радянські вчені-історики приділяють значну увагу розвитку загальноосвітньої школи в досліджуваний період. Ця тема дістала певне відображення і в українській радянській історіографії¹. Проте такий аспект, як боротьба трудящих за налагодження роботи шкіл, відбудову матеріальної бази шкільного господарства, поки що досліджено недостатньо. З огляду на те, що в умовах післявоєнної розрухи, заподіяної фашистськими окупантами народному господарству республіки,

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. Т. 1. З. К., 1975; Історія Української РСР. У восьми томах десяти книг. К., 1977. Т. 7; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967). К., 1967; Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917—1957). К., 1957; Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966; Гриценко М. М. Питання історії освіти і школи на Україні. К., 1958; Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР. К., 1968.

відбудова матеріальної бази шкіл була надзвичайно складною, це питання заслуговує спеціального розгляду.

Боротьба громадськості України за відбудову шкільного господарства проходила в нелегких умовах. Окупувавши територію республіки, гітлерівці зруйнували й пограбували заклади культури, спалили й сплюндрували кращі шкільні приміщення, збудовані за роки передвоєнних п'ятирічок. «Вони хотіли знищити соціалізм. Вони хотіли стерти з географічної карти саму країну, народ якої посмів скинути гніт капіталу. Вони хотіли, щоб над усім людством на довгі часи спустилась чорна ніч бузурвіства, садизму, зухвалого солдафонського нещастя»². Так сказав про звірства фашистських окупантів Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнєв, виступаючи з нагоди відкриття меморіального комплексу в Києві.

На території Радянської України, зокрема, було знищено 8104 шкільні приміщення, з них 6914 — на селі, наполовину зруйновано й пошкоджено 10 052 міські та сільські школи³. Фашистські вандали спалили мільйони підручників та книжок із шкільних бібліотек, майже повністю знищили устаткування шкільних кабінетів, а також підприємства, що випускали навчальне приладдя в Полтаві, Києві, Дніпропетровську, Львові та Одесі, тобто всю базу Тресту навчальних приладів Наркомату освіти УРСР⁴. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами установам Народного Комісаріату освіти республіки, становила близько 10 млрд. крб.⁵

21 серпня 1943 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації», у якій, зокрема, на обкоми партії, обласні Ради депутатів трудящих та Наркомат освіти УРСР покладался обов'язок зробити все необхідне для налагодження навчального процесу в школах⁶. Яскравим виявом невтомної турботи Радянської держави про відбудову шкільного господарства було прийняття постанови РНК УРСР і ЦК ВКП(б)У від 27 лютого 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів»⁷, а також постанови РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943/1944 навчальному році на території, визволеній від німецьких окупантів»⁸.

Постанови зобов'язували обласні й районні комітети ВКП(б)У, первинні партійні організації, обласні, районні та сільські Ради депутатів трудящих, Наркомат освіти республіки, відділи народної освіти охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. Для цього необхідно було насамперед забезпечити ремонт шкільних приміщень місцевими матеріалами, залучаючи до цієї справи батьків, учителів та учнів старших класів, завезти паливо на зиму, провести облік усіх дітей шкільного віку та спланувати шкільну мережу, укомплектувати школи педагогами, затвердити керівний склад органів народної освіти та розв'язати ряд інших важливих завдань. Успішна реалізація накреслених

² Комуніст України, 1981. № 6, с. 5.

³ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967, с. 94.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9, арк. 275—276.

⁵ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966, с. 171.

⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971. Т. 6, с. 65—104.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр.: Збірник док. К., 1968. Т. 2, с. 469.

⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 2, с. 467.

партією і урядом заходів дала можливість уже в ході війни здійснити закон про загальне обов'язкове чотирирічне навчання для дітей сільської місцевості та семирічне — для молоді міст і робітничих селищ.

У тяжких умовах воєнного часу Комуністична партія зуміла налагодити живу творчу діяльність трудящих по відбудові розореного шкільного господарства. Партійні організації виступали при цьому справжніми координаційними центрами, які спрямовували роботу відомств, установ та трудових колективів. З метою посилення керівництва відбудовними роботами при ЦК і обкомах КП(б)У створювалися відділи шкіл, а при виконкомів відновили свою діяльність відділи культури та народної освіти. Питання налагодження роботи шкіл регулярно розглядалися на пленумах обкомів і міськкомів КП(б)У, на бюро обласних комітетів партії, які своїми рішеннями зобов'язували районні й міські комітети КП(б)У, виконкоми районних Рад депутатів трудящих, обласні та районні відділи народної освіти, а також відповідні обласні господарські організації забезпечити навчальний процес у школах. Так, одразу ж після визволення Харкова і окремих районів області від окупантів бюро обкому партії розглянуло питання про роботу шкіл і звернуло особливу увагу виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих та органів народної освіти на необхідність термінового налагодження роботи шкіл, забезпечення дітей одягом і взуттям, функціонування у школах буфетів⁹. Аналогічні рішення наприкінці 1943 р. були прийняті на бюро Київського, Ворошиловградського та Чернігівського обкомів партії¹⁰. Лише протягом 1944 р. відбулися засідання відділів шкіл Запорізького, Кам'янець-Подільського, Сумського, Львівського, Одеського, Тернопільського, Сталінського, Ізмайльського, Київського, Миколаївського та Дрогобицького обкомів КП(б)У, на яких розглядалися питання налагодження шкільного господарства¹¹. Відділи шкіл обласних комітетів підтримували постійний зв'язок і координували діяльність різних обласних організацій з тим, щоб виявити можливість їх допомоги школі.

Багатогранну діяльність по відбудові шкіл і охопленню всіх дітей шкільного віку навчанням проводили радянські органи, які очолили безпосередньо відбудовні роботи на місцях. Виконуючи постанови партії і уряду про школу, обласні Ради депутатів трудящих на своїх сесіях та засіданнях виконкомів систематично розглядали питання про першорядні завдання у справі відбудови шкіл. Як правило, там, де районні й сільські виконавчі комітети виявляли оперативність і діловитість, школи розпочинали свою роботу в установлені строки. Якщо в 1940/1941 навчальному році на Україні працювали 30 702 школи, в яких навчалися 6 615 147 учнів, то з визволенням усієї території республіки від ворога в 1944/1945 навчальному році відновили свою діяльність лише 26 457 шкіл, в яких навчалися 4 641 900 дітей¹².

Однією з необхідних умов діяльності шкіл було охоплення всіх наявних дитячих контингентів. Місцеві Ради депутатів трудящих робили все, щоб запобігти відсіву учнів. Чимало з них не відвідували школи через відсутність одягу та взуття. Так, тільки по Сумській, Харківській, Запорізькій та Чернігівській областях на 1 січня 1944 р. з цієї причини не

⁹ Завадська О. А., Корнілов В. В. Розвиток народної освіти на Харківщині. К., 1959, с. 17.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 77, арк. 105; Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 79, арк. 1.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 153, арк. 51, 63, 64, 69, 74, 77, 86, 97, 102, 108, 135, 140; спр. 75, арк. 9; спр. 13, арк. 62.

¹² Філіппов О. М. Розвиток радянської школи УРСР у період першої післявоєнної п'ятирічки. К., 1957, с. 20.

зміogli відвідувати школу 20 338 учнів¹³. Ще тяжчим було становище в західних областях республіки. Внаслідок цього 1 листопада 1944 р. лише в Чернігівській та Львівській областях не з'явилися до школи 31 964 учні¹⁴.

У відповідь на рішення обласних, районних партійних та радянських органів лише по 10 областях УРСР на початок 1944/1945 навчального року було відкрито 684 майстерні, в яких було відремонтовано 137 685 пар взуття, 38 653 комплектів дитячого одягу, а також виготовлено 41 297 пар нового взуття та 46 190 комплектів нового одягу¹⁵.

До справи відбудови шкіл нерідко залучалися й господарські організації. Так, після того, як виконком Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих прийняв постанову, якою зобов'язав голів районних і сільських Рад депутатів трудящих провести ремонт шкільних приміщень і підготувати школи до навчання, відбулася обласна нарада керівників промартілей та райпромкомбінатів, на якій обговорювалося питання відкриття швейних майстерень при школах та допомоги їм в організації ремонту одягу та взуття школярів¹⁶. З метою ліквідації відсіву учням видавалися талони на придбання одягу та взуття. Дітям фронтовиків ці речі виділялися безплатно. Лише в одному Ленінському районі м. Києва школярам було видано більш як 600 таких талонів, а 780 дітей, батьки яких воювали на фронті, одержували безплатно гарячі сніданки, 1,2 тис. дітей влітку оздоровлялися на спеціальних майданчиках¹⁷.

Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР зобов'язували місцеві партійні, радянські та органи народної освіти своєчасно і старанно проводити облік учнів і планувати шкільну мережу. Нерідко його доводилося здійснювати кілька разів, тому що з евакуації із східних та північних областей країни постійно прибували діти. Це дуже ускладнювало процес налагодження навчання і саму роботу шкіл. Так, лише в Запорізьку та Ворошиловградську області і до Харкова з евакуації повернулося 30 177 дітей шкільного віку, які не були враховані попереднім переписом¹⁸. Тому в багатьох школах заняття проходили в три зміни.

Значна робота в цьому напрямі проводилася партійними та радянськими органами на місцях. На бюро райкомів КП(б)У, пленумах районних Рад депутатів трудящих, на засіданнях виконкомів сільських та міських Рад депутатів трудящих постійно розглядалися результати перевірки діяльності колективу кожної школи в справі виконання закону про всеобщу. Представники партійних, радянських та господарських організацій були постійними учасниками учительських нарад, де йшлося про відбудову школи. Відділи народної освіти та учителі проводили серед населення роботу по роз'ясненню закону про загальне обов'язкове навчання дітей, постійно контролювали хід виконання директив партії і уряду на місцях¹⁹. Однак, незважаючи на вжиті заходи, на 1 січня 1944 р. у школах визволених на той час областей республіки ще не

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 175, арк. 119; спр. 12, арк. 94—95.

¹⁴ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 60, арк. 16; Львівський обласний державний архів, ф. Р-221, оп. 2, спр. 8, арк. 241.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 167, арк. 14; Хмельницький обласний державний архів, ф. Р-908, оп. 2, спр. 1, арк. 4; Харківський обласний державний архів, ф. Р-4695, оп. 1, спр. 296, арк. 25.

¹⁶ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 960, арк. 42—43.

¹⁷ История городов и сел Украинской ССР. Киев, К., 1979, с. 380.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 167, арк. 14; Харківський обласний державний архів, ф. 4695, оп. 1, спр. 169, арк. 3.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 12, арк. 94.

було охоплено навчанням 141 844 учні, що становило 9,5% по відношенню до загальної їх кількості²⁰.

Відбудовні та ремонтні роботи, що були проведені в 1944 р., не ліквідували всіх розорень, заподіяних окупантами. В багатьох школах було зроблено лише необхідний поточний ремонт. Значна частина шкіл працювала ще в мало пристосованих приміщеннях, навіть селянських хатах. Таке становище було, зокрема, в Миколаївській, Одеській, Кіровоградській, Київській, Волинській та Дніпропетровській областях²¹.

Важливе значення для розширення мережі шкіл і охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку мала постанова РНК СРСР «Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням», прийнята 5 березня 1944 р. Вона зобов'язувала партійні та радянські органи на місцях вжити негайних заходів і повернути органам народної освіти всі приміщення, зайняті різними організаціями не за призначенням²². Виконуючи постанову, Київський обласний виконавчий комітет та обласний комітет КП(б)У зобов'язали голів райвиконкомів добитися звільнення всіх шкільних приміщень, що використовувалися не за призначенням, крім госпіталів²³. Аналогічні рішення приймали партійні і радянські органи всіх областей республіки. Незважаючи на те, що з часу прийняття постанови було звільнено 345 таких приміщень, за станом на 25 липня 1945 р. по 20 областях УРСР органам народної освіти їх ще не було повернуто 427²⁴.

Особливою увагою і піклуванням були охоплені діти-сироти. На Україні залишилося без батьків багато дітей, становище яких вимагало подання їм негайної допомоги. На 1 вересня 1945 р. було виявлено загалом більш як 162 тис. дітей-сиріт і 1 млн. 166 тис. напівсиріт²⁵. Відповідно до постанови РНК СРСР від 23 січня 1942 р. «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» в областях терміново організовувалися дитячі будинки, в тому числі спеціальні будинки для дітей воїнів Червоної Армії і партизанів, пункти прийому та розподілу дітей, кімнати для бездоглядних при відділеннях міліції. Проводилася широка робота по патрунуванню дітей-сиріт у сім'ї трудящих, по влаштуванню їх на опіку та усиновлення²⁶.

При виконкоммах Рад депутатів трудящих були створені комісії по боротьбі з дитячою бездоглядністю²⁷. За проведення цього невідкладного заходу особисто відповідали голови обласних, міських, районних та сільських виконавчих комітетів²⁸.

Активну участь у боротьбі з дитячою бездоглядністю брали широкі кола громадськості. Так, лише в Київській, Ворошиловградській, Сталінській, Полтавській і Харківській областях було проведено 84 рейди по виявленню безпритульних, під час яких було затримано й передано в дитбудинки 952 бездоглядних дітей²⁹.

В республіці широко розгорнувся всенародний рух за подання матеріальної допомоги дітям-сиротам. Скрізь у визволених областях від-

²⁰ Там же, арк. 95.

²¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 170, арк. 9.

²² Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сборник док. 1917--1973 гг. М., 1974, с. 523.

²³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 520, арк. 232.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 153, арк. 272.

²⁵ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. К., 1973. Т. 1, с. 299.

²⁶ Народное образование в СССР, с. 353.

²⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 243, арк. 19.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 2, арк. 1.

²⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 177, арк. 48, 116.

бувалися багатотисячні мітинги трудящих, на яких приймалися звернення до громадськості про допомогу дітям-сиротам. «Дорогі товариші жінки, матері, сестри! — зверталися учасниці мітингу в Бердянську до всіх жінок Запорізької області. — Оточимо всенародним піклуванням, зігріємо материнською ласкою дітей, у яких фашисти забрали батьків. Організуємо збір коштів, речей і продуктів харчування, візьмемо шефство над дитячими установами, проявимо материнське піклування про дітей фронтовиків»³⁰. Загалом на березень 1944 р. для дітей-сиріт пс Чернігівській, Ворошиловградській, Полтавській та Харківській областях силами громадськості було зібрано 2 494 тис. крб. Усього по республіці 191 дитячому будинку, в яких виховувалося 16,6 тис. сиріт, а також сім'ям, що всиновили дітей або яким було доручено їх патрунування, було передано 4 203 тис. крб. грошей, 313 т продуктів, 100 тис. подарунків, а також одяг, взуття тощо³¹. Всенародний рух за подання допомоги дітям-сиротам приніс бажані результати. Огляд роботи дитячих будинків, проведений у 1945 р., дав підстави зробити висновок, що питання з влаштуванням дітей-сиріт у республіці було розв'язано. У 1946 р. на Україні вже діяв 671 дитячий будинок, де виховувалося й навчалось понад 60,5 тис. дітей, з них 20 726 дітей, батьки яких полягли в боях за Вітчизну³².

Значною перешкодою в роботі шкіл була недостатня кількість підручників, зошитів та іншого письмового приладдя. Новий 1943/1944 навчальний рік у Харківській та Ворошиловградській областях, наприклад, розпочався майже при повній відсутності «Букварів», «Книг для читання в II і III класах» та підручників. Тиражі їх ще були недостатніми, щоб повністю задовольнити потреби. Так, на 20 серпня 1944 р. було видано 18 назв підручників українською мовою із 76 необхідних та 56 російською — з 86 необхідних³³. Не вистачало паперу для їх видання. З 850 т паперу, передбаченого планом, республіканське видавництво «Радянська школа» одержало лише 356 т³⁴. Недостатня кількість транспортних засобів не давала можливості забезпечити підручниками сільські школи, віддалені від обласних центрів і залізниць.

У зв'язку з цим партійні й радянські органи вживали невідкладних заходів по масовому збиранню підручників та іншої необхідної для шкіл літератури. Так, у вересні 1943 р. бюро Харківського обкому КП(б)У зобов'язало завідуючих облвно, голів виконкомів райрад і сільських Рад депутатів трудящих організувати громадськість на збір і закупівлю підручників для шкіл³⁵.

Трудящі Радянської України палко відгукнулися на заклик Комуністичної партії допомогти школі. Тільки населення Сталінської області збило 50 тис. підручників³⁶. Студенти філологічного факультету Одеського держуніверситету виступили ініціаторами забезпечення підручниками сільських шкіл³⁷.

У 1944—1945 рр. видавництво «Радянська школа» значно збільшило випуск підручників. Це було пов'язано з визволенням від ворога

³⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. Запорожье, 1959, с. 224.

³¹ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, с. 299.

³² Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, с. 102.

³³ Зубань О. К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952). Львів, 1967, с. 44.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9, арк. 55.

³⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 616, арк. 9.

³⁶ Рад. освіта, 1945, 30 берез.

³⁷ УІЖ, 1980, № 2, с. 102.

міст Західної України (Львова, Чернівців), де були розміщені фабрики видавництва. Протягом 1943—1945 рр. школи УРСР одержали загальом близько 100 назв підручників тиражем 7,5 млн. примірників³⁸.

Виявом всебічного піклування Радянської держави про шкільне господарство було зростання асигнувань на його дальший розвиток. Якщо VI Сесія Верховної Ради УРСР, що проходила в березні 1944 р., виділила з державного бюджету на розвиток шкіл восьми визволених областей Лівобережної України 580 400 тис. крб., то через рік, у червні 1945 р., VII сесія Верховної Ради республіки асигнувала на цю справу 4 млрд. 673 млн. крб.³⁹

Матеріальною основою швидкої відбудови шкільного господарства були переваги радянського суспільного ладу, соціалістична економіка, що являла собою єдиний господарський механізм, патріотична діяльність трудящих республіки, а також братерська допомога народів інших радянських республік. Починаючи з 1943 р., з ініціативи партійних організацій розгорнулося широке шефство установ країни над школами республіки. Так, у лютому 1943 р. трудящі Іркутської області виступили ініціаторами створення спеціального фонду допомоги районам, які найбільше потерпіли від фашистської окупації⁴⁰. З кожним днем цей патріотичний рух ширився і набув всенародного характеру.

Братерська допомога трудящих подавалася в різних формах. Тисячі патріотів виявили бажання взяти на виховання дітей, у яких війна відібрала батьків і рідних. У братніх республіках проходив збір коштів, продуктів харчування, одягу та взуття для дітей. У визволених районах України відправлялося обладнання для шкіл та дитячих будинків. «Ми будемо працювати не покладаючи рук, не жаліючи сил, щоб допомогти вам, дорогі товариші, допомогти всім, чим можливо», — говорилося в телеграмі ЦК КП(б) і уряду Узбекистану, яка була направлена уряду Української РСР з нагоди визволення м. Харкова від фашистських окупантів⁴¹.

На заклик партії включитися у справу допомоги школам України активно відгукнулися працівники народної освіти РРФСР, Узбекистану, Чувашії, Туркменії та інших братніх республік. На кінець 1943 р. управління держфонду літератури Наркомату освіти РРФСР надіслало для визволених районів Ворошиловградської області 30 укомплектованих шкільних бібліотек⁴², а в цілому республіка одержала їх на той час більш як 200 комплектів⁴³. Тільки по Бухарському й Ферганському обласно для шкіл Радянської України було зібрано 360 тис. крб. грошей, 14 т зерна, 38 т продуктів харчування та обладнання для трьох середніх шкіл⁴⁴. Трудящі м. Москви, Туркменії та Чувашії надіслали у фонд допомоги дітям України 2 471 180 крб. грошей, а також продукти харчування, одяг та книжки⁴⁵. VII сесія Верховної Ради УРСР, що проходила в червні 1945 р., висловила від імені українського народу сердечну подяку всім трудящим країни за самовіддану й щедрю допомогу в справі відбудови шкільного господарства⁴⁶.

³⁸ Історія Української РСР у восьми томах десяти книгах, т. 7, с. 426.

³⁹ Рад. Україна, 1944, 11 берез.; Сьома сесія Верховної Ради УРСР: Стеногр. звіт. К., 1946, с. 15.

⁴⁰ Коваль М. В. У горнилі війни. К., 1972, с. 118.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 79, арк. 92.

⁴² Учительская газ., 1943, 22 дек.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 49, арк. 7.

⁴⁴ Правда Востока, 1943, 16 нояб.

⁴⁵ Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. К., 1980. Вып. 109, с. 38; Туркменская искра, 1944, 25 июня, 2 авг.

⁴⁶ Сьома сесія Верховної Ради УРСР, с. 160.

Широкого розмаху набув всенародний рух допомоги школі і на визволеній від ворога території Радянської України. «Здійснивши безприкладний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, радянський народ продемонстрував масовий героїзм і в мирній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл, фабрик і заводів», — відзначалося у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁴⁷. Так, після визволення Харківщини від ворога в області відбулося 1800 недільників допомоги школі, в яких узяли участь понад 80 тис. чол.⁴⁸

З остаточним визволенням республіки від окупантів широкого розмаху набув рух трудящих по відродженню шкіл методом «народної будови». Ініціаторами його виступили колгоспники с. Верхівня Вчорайшанського району на Житомирщині, які під час суботника повністю підготували школи до нового навчального року. У листі до всієї громадськості республіки вони закликали наслідувати їх приклад, щоб зберегти державні гроші, необхідні для переможного завершення війни⁴⁹. Патріотичний почин верхівнян був схвалений РНК УРСР і ЦК КП(б)У і незабаром охопив усі міста й села республіки.

Обласні комітети КП(б)У та обласні Ради депутатів трудящих популяризували цей патріотичний рух, залучаючи до справи відбудови школи широкі верстви громадськості. З великим ентузіазмом допомагали відбудовувати школу трудящі західних областей УРСР. Тут створювалися ініціативні групи та бригади з молоді, які проявляли справжній трудовий героїзм. Так, у Станіславській, Волинській та Дрогобицькій областях ще на 10 серпня 1944 р. було закінчено ремонт шкіл, виготовлено майже 3,2 тис. столів, зібрано понад 17,5 тис. підручників та іншого обладнання. При активній допомозі громадськості були добре підготовлені до нового навчального року школи Львівщини⁵⁰.

В результаті самовідданої невтомної праці тільки силами трудящих республіки протягом 1943—1945 рр. у 463 районах було відбудовано 13 365 шкіл⁵¹. У короткі строки трудящі УРСР ліквідували небачені руйнування, виявивши при цьому батьківське піклування про долю підростаючого покоління. Підтвердилися слова В. І. Леніна про те, що Радянська держава «сильна свідомістю мас»⁵².

Після визволення західних областей УРСР від гітлерівських окупантів створилися сприятливі умови для інтенсивного розвитку шкільної мережі. Радянська держава подала їм трудящим значну допомогу у цій справі. Так, тільки в другій половині 1944 р. для потреб розвитку шкіл Волинської, Тернопільської, Ровенської, Чернівецької, Дрогобицької, Ізмаїльської, Львівської та Станіславської областей було виділено близько 8 млн. крб.⁵³ Відбудовні роботи проходили тут у дуже складних умовах. Українські буржуазні націоналісти, намагаючись зірвати процес соціалістичного будівництва в краї, чинили всілякі диверсії, вбивали учителів, палили школи. Тільки протягом першого півріччя 1944/1945 навчального року у Ровенській області було розорено

⁴⁷ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 6.

⁴⁸ Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. Харьков, 1968, с. 214.

⁴⁹ Учительська газ., 1944, 12 июля.

⁵⁰ Львівський обласний державний архів, ф. Р-221, оп. 2, спр. 8, арк. 24; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 60, арк. 16.

⁵¹ Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР, с. 95.

⁵² Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р.: Заключне слово по доповіді про мир. 26 жовтня (8 листопада). — Повне збір. творів, т. 35, с. 20.

⁵³ ІІДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9, арк. 243.

і спалено 45 шкіл. Внаслідок ворожої діяльності націоналістів не змогли розпочати роботу 36 шкіл у Станіславській області⁵⁴.

Та ніщо вже не могло спинити процес утвердження Радянської влади на західноукраїнських землях. В результаті багатогранної діяльності Комуністичної партії, яка дістала палку підтримку всіх трудящих, було створено можливість здійснення в краї загальної семирічної освіти і створення широкої мережі середніх шкіл. Вже в 1945 р. тут працювало 5690 шкіл (у тому числі 310 середніх), у яких навчалися 840 тис. учнів⁵⁵, а на кінець 1945/1946 навчального року кількість загальноосвітніх шкіл збільшилася до 6240 з контингентом учнів близько мільйона⁵⁶. В школах було завершено перебудову навчально-виховного процесу відповідно до норм і вимог радянської педагогіки й системи народної освіти, впровадження якої розпочато тут у 1939 р. На міжобласній нараді вчителів та працівників народної освіти краю, що проходила в січні 1945 р. у Львові, було дано глибокий аналіз позитивним перетворенням, здійсненим у галузі народної освіти⁵⁷.

Таким чином, керовані Комуністичною партією трудящі Радянської України за короткий час ліквідували небачені в історії наслідки тимчасової фашистської окупації. Виявляючи масовий трудовий героїзм, вони в основному відновили мережу шкіл, повернули дітям право на освіту вже в умовах війни. На початок 1945/1946 навчального року в республіці діяло 30 тис. шкіл з контингентом більш як 5 млн. учнів, що становило 90% довоєнної мережі шкіл і 78% довоєнної кількості дітей⁵⁸. Успішне розв'язання радянською школою найскладніших завдань у роки війни, перебудова її діяльності відповідно до вимог часу забезпечили успішний розвиток усієї системи народної освіти в республіці в наступні роки.

⁵⁴ ЦА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, опр. 167, арк. 54.

⁵⁵ Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967, с. 222.

⁵⁶ Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях УРСР. К., 1960, с. 59.

⁵⁷ За радянську школу. Харків, 1945, с. 146.

⁵⁸ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К., 1975, с. 311.

РОЛЬ НАСТАВНИЦТВА У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ КОЛГОСПНОЇ МОЛОДІ

Д. О. ВІТКО (Тернопіль)

Комуністичне виховання молоді, розвиток її трудової й соціальної активності — одне з важливих завдань соціалістичного будівництва. В умовах науково-технічної революції раціональне використання праці молодих робітників і колгоспників має особливе значення. Нині молодь становить приблизно половину всіх працівників народного господарства країни. Майбутнє ж людства, як підкреслював К. Маркс, позитивно залежить від виховання підростаючого покоління¹.

«Молоді люди, — відзначив у своїй доповіді на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, — ...завтра становитимуть кістяк нашого сус-

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань. — Твори, т. 16, с. 193.

пільства. Сприяти формуванню покоління людей політично активних, які знають справу, люблять працю і вміють працювати, завжди готові до захисту своєї Батьківщини, — ось найважливіше, найголовніше...»².

Соціальне формування особистості в розвинутому соціалістичному суспільстві — складний і багатогранний процес, в якому беруть активну участь не лише педагоги-професіонали, а й велика кількість громадських вихователів. Серед них важлива роль належить наставникам радянської молоді.

Наставництво — це рух нашого часу, народжений соціалізмом, який увібрав у себе багаторічний досвід трудового шефства над молоддю. В ньому яскраво поєднуються нерозривний зв'язок поколінь, справжнє батьківське піклування радянського суспільства про виховання своєї зміни. Високу оцінку наставникам молоді дав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв. Він відзначив, що «наставники немовби передають естафету праці з сучасного в майбутнє... не шкодуючи сил і часу, передають свій багатий досвід, свої знання молодій зміні, що вступає у велике трудове життя»³.

Рух наставників у його сучасному вигляді орієнтується на конкретні завдання кожного колективу, спирається на ініціативу трудящих як у місті, так і на селі.

Наставництво як метод підготовки молодого покоління до трудової діяльності зародилося ще на зорі Радянської влади. Найбільш поширеною формою його в той час було шефство кадрових робітників над молоддю. У 1931 р. прийнято спеціальну постанову президії ВЦРПС «Про шефство кадрових робітників над молодими»⁴⁻⁵, яка відіграла важливу роль у цій благородній справі.

Нині серед наставників — сотні, тисячі кращих представників колгоспного селянства. Майстри своєї справи, люди з широким політичним і культурним світоглядом, високими моральними якостями добровільно взяли на себе відповідальність за долю молодого покоління — будівників комунізму. Не шкодуючи сил і часу, словом і особистим прикладом вони допомагають молодим колгоспникам досконало оволодіти секретами обраної професії.

На відміну від попередніх років наставництво в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС набуло особливо великого значення насамперед тому, що в умовах науково-технічної революції значно зросли вимоги до підготовки кадрів і передачі їм виробничого досвіду.

Нині чітко визначилися такі форми руху наставників: індивідуальна, коли знатний механізатор колгоспу передає свої знання одному або кільком новачкам, і колективна, коли функції вихователя виконує передова, досвідчена бригада, ланка. Перспективною формою наставництва є шефство бригад кадрових робітників над комсомольсько-молодіжним колективом на основі соціалістичного змагання. Спільна участь у ньому досвідчених спеціалістів і початківців, єдність їх виробничих інтересів допомагають зосередити увагу на практичному виконанні економічних завдань. Ефективною, на наш погляд, є й така форма, коли соцзобов'язання приймаються спільно наставниками й вихованцями.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 80.

³ Брежнєв Л. І. Промова на XVII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 46.

⁴⁻⁵ Див.: Социалистическое соревнование в промышленности СССР. М., 1973, с. 92.

В сільському господарстві республіки значного поширення набули школи передового досвіду, в яких молоді працівники під керівництвом новаторів виробництва, ветеранів праці оволодівають спеціальностями механізатора, тваринника тощо.

Працюючи з молоддю, її наставники завжди повинні пам'ятати ленінське положення про те, що особливості різних поколінь і взаємозв'язок між ними визначаються постійною зміною економічної, політичної і соціально-психологічної обстановки. В. І. Ленін відзначав як принципову схожість, органічний зв'язок, так і якісну відмінність поколінь трудящих на всіх етапах побудови нового суспільства⁶. Комуністична партія творчо використовує ленінські настанови, постійно враховує особливості й інтереси різних поколінь трудящих.

Виступаючи на зустрічі з вихователями молодшої зміни, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький підкреслив найважливіші, органічно пов'язані між собою завдання наставництва: «Навчити молоду людину ефективно працювати, загартувати її в ідейному і класовому відношенні і зробити з неї активного учасника громадського життя»⁷. Діяльність наставників не повинна зводитися тільки до навчання професії. Вони мають виховувати ідейно загартованих, морально стійких людей, які чітко усвідомлюють своє місце в боротьбі за комунізм, проти класових ворогів, ясно розуміють свої ідейно-політичні позиції. Все це необхідно враховувати наставникам під час визначення конкретних способів, прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється комплексне виховання нових поколінь трудящих.

У роки дев'ятої п'ятирічки рух наставників набув значного поширення і в УРСР. Ініціатором його були й нині є партійні комітети, первинні парторганізації республіки. В 1974 р. ЦК Компартії України прийняв постанову⁸, в якій підкреслювалося, що дальший розвиток цієї важливої справи залежатиме від організаторської ініціативи й відповідальності партійних, профспілкових і комсомольських організацій. В березні 1975 р. у ЦК Компартії України відбулася зустріч з вихователями молодшої робітничої зміни, на якій мова йшла про роль наставництва в комуністичному вихованні молоді. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, виступаючи на ній, відзначав: «Наставники — це неоціненні кадри нашого суспільства. Вони гідні того, щоб люди молодшого покоління наслідували їх, вчилися у них, як треба любити свою Батьківщину, працювати в ім'я її зміцнення і розвитку»⁹.

На початок 1975 р. з молоддю в республіці працювало понад 1300 Героїв Соціалістичної Праці, 313 Героїв Радянського Союзу, тисячі передовиків і новаторів виробництва, удостоєні високих урядових нагород. Кожний другий наставник — член КПРС¹⁰. Великий досвід роботи з молоддю нагромадили партійні організації Дніпропетровської, Донецької, Київської, Харківської, Ворошиловградської, Запорізької, Херсонської, Черкаської, Кіровоградської областей.

Як відомо, особливе значення у справі комплексного підходу до виховання майбутнього робітника має врахування особливостей різних

⁶ Див.: Ленін В. І. Завдання спілок молоді.—Повне зібр. творів, т. 41, с. 284—302.

⁷ Щербицький В. В. Розвивати рух наставництва. — В кн.: Наставники. К., 1975, с. 13.

⁸ Там же, с. 15.

⁹ Там же, с. 10.

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 702.

груп трудящих, зокрема сільської молоді. На Україні діють сотні шкіл передового досвіду в бригадах, ланках, на фермах, в яких новатори виробництва, ветерани колгоспів прищеплюють молоді повагу до праці хлібороба, любов до матері-землі, передають свій багатий досвід роботи на полях і фермах. Так, на базі бригади двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова в колгоспі ім. XX з'їзду КПРС (Кіровоградська область) працює обласна школа передового досвіду, яку закінчила понад 15 тис. механізаторів¹¹. Її сміливо можна назвати сільськогосподарською академією, в якій молодь знайомиться з методами роботи, вивчає багатий виробничий досвід знаменитого механізатора. Серед учнів О. В. Гіталова — Герої Соціалістичної Праці С. Чорнобай, І. Гниляк, В. Моторний, А. Щербина, В. Андріяш і багато інших хліборобів.

Передає молодим колегам свої знання й майстерність і двічі Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР кукурудзівод Ю. Ю. Пітра. З його допомогою юнаки і дівчата вивчають основи сільськогосподарського виробництва, нову техніку. Велику увагу він приділяє вихованню у молоді любові до праці, до своєї професії. Тому і не дивно, що випускники місцевої школи залишаються працювати в рідному селі, в радгоспі «За нове життя». У Ю. Ю. Пітри — чимало послідовників, які вже самі навчають молоду зміну¹².

На всю країну відома школа передового досвіду по вирощуванню високих урожаїв кукурудзи і цукрових буряків в колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС Борщівського району Тернопільської області, яку очолює двічі Герой Соціалістичної Праці ланкова Євгенія Олексіївна Долинюк. Понад 2000 хліборобів пройшли її школу й успішно працюють на полях Тернопільщини, Кубані, в Пензенській області, сонячній Туркменії і навіть у братніх соціалістичних країнах. Звертаючись до молоді, знатна ланкова пише: «Не шкодуйте, що до вашого народження встигли відкрити Америку, дослідити Північний полюс..., і вам вистачить роботи. Завжди пам'ятайте, що вона не ділиться на незвичайну і звичайну, тобто на таку, що приносить славу або ні. Хіба праця доярки менше потрібна, ніж космонавта? Чи хоч один космонавт виріс без молока? Всіляка робота однаково потрібна, якщо виконувати її з любов'ю»¹³. За високі досягнення в справі підготовки гідної зміни Є. О. Долинюк нагороджена знаком ЦК ВЛКСМ «Наставник молоді». Якщо буряководи Тернопільщини збирають по 400 ц цукрових буряків з кожного гектара, а Герої Соціалістичної Праці ланкові К. Д. Стасюк, І. М. Скоропад, Ю. В. Лендюк, М. П. Стрільчук, вирощують по 700 ц солодких коренів з гектара, — в цьому велика заслуга Є. О. Долинюк.

Про роль наставництва, вплив колективу на становлення молодих колгоспників засвідчує, наприклад, діяльність бригади механізаторів колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району Кіровоградської області, яку очолює учень О. В. Гіталова Герой Соціалістичної Праці В. І. Моторний. Усі члени її оволодівають передовими методами господарювання, ініціатори змагання за одержання 50 ц озимої пшениці і 100 ц кукурудзи з кожного гектара. Цей колектив живе в постійному трудовому ритмі, працює в атмосфері справжньої дружби.

Теоретичне обґрунтування рух наставників дістав у рішеннях XXIV і XXV з'їздів КПРС, у партійних документах, виступах і промовах Л. І. Брежнєва. Партія не лише розробляє програмні положення з цієї

¹¹ Козырин В. Наставничество. М., 1976, с. 6.

¹² Правда України, 1979, 22 февр.

¹³ Ровесник, 1979, 22 груд.

проблеми, а й високо оцінює благородну працю наставників. За активну роботу по комуністичному вихованню і професійній підготовці молоді велику групу кращих наставників Радянської України нагороджено високими урядовими нагородами, Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР. Серед них Герої Соціалістичної Праці: Г. Д. Довженко — доярка колгоспу «10-річчя Жовтня» Прилуцького району Чернігівської області, М. Г. Концевич — ланковий колгоспу «Зоря» Волочиського району Хмельницької області, М. В. Прихно — ланковий колгоспу ім. Леніна Черкаського району Черкаської області, О. І. Романюк — ланковий колгоспу «Нове життя» Скадовського району Херсонської області, І. М. Скоропад — ланкова колгоспу «Радянська Україна» Борщівського району Тернопільської області й багато інших¹⁴.

Таким чином, наставництво є важливою формою комуністичного виховання молоді. Його вплив на формування активних будівників комуністичного суспільства важко переоцінити. «...Від комуністів, — зазначав Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС, — ...залежить дуже багато. У нас — досвід, перевірена десятиріччями переконаність у правоті марксизму-ленінізму. І все це багатство треба передати молоді. В цьому — надійна запорука того, що радянська молодь завжди буде високо нести прапор комунізму!»¹⁵.

¹⁴ Рад. Україна, 1975, 27 берез.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 80—81.

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ВІДОБРАЖЕННЯ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР У ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

14 квітня 1918 р. за підписом В. І. Леніна було опубліковано декрет «Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції». Цей декрет започаткував ленінський план монументальної пропаганди, який передбачав розвиток пам'ятникового мистецтва, що мало стати могутнім засобом пропаганди соціалістичних ідей, увічнювати наступність поколінь нашого суспільства, їх величні звершення в будівництві нового світу. Принципи ленінського плану монументальної пропаганди знайшли творчий розвиток у Конституціях Союзу РСР і УРСР, Законах СРСР та Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури. В Конституції СРСР, зокрема зазначається, що держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей суспільства для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня; що турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей — обов'язок громадян СРСР¹.

У Законах говориться, що пам'ятки історії та культури, як надбання народу, є власністю держави і охороняються нею. Значну роботу в цій справі проводять громадські організації, насамперед, Товариство охорони пам'яток історії та культури. Воно покликане всебічно сприяти державним органам в охороні пам'яток історії та культури, здійснювати громадський контроль за їх станом, ремонтом і реставрацією.

У Радянському Союзі охорона і примноження історико-культурної спадщини — справа всенародна. Це означає особисту причетність кожного до історико-культурних цінностей і активну позицію щодо їх охорони та використання. Виховання такої особистості є одним з головних завдань пропаганди пам'яток історії та культури.

У преамбулі до Закону ці пам'ятки поділяються на дві групи. Перша — дожовтнева — відбиває матеріальне і духовне життя попередніх поколінь, багатозікову історію нашої країни, боротьбу народних мас за свободу і незалежність, революційний рух. Друга — післяжовтнева — уособлює основні події Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, становлення і розвиток Радянської держави, трудові звершення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, братерську дружбу народів нашої країни, героїчну боротьбу радянського народу за побудову соціалізму і комунізму. Пам'ятки, які відбивають дружбу народів нашої країни, їх пропаганда становлять одне з головних завдань Товариства. Ця дружба має свою історію. Її характер і зміст були неоднакові в умовах класового суспільства і в умовах Радянської влади і соціалізму. Однак незалежно від цього вона завжди була прогресивним явищем

¹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11, 19.

в житті народів, відповідала інтересам трудящих мас усіх націй, сприяла їх визволенню, соціальному і культурному розвитку, відіграла неоціненну роль у становленні таких рис, як взаємна повага, взаємодопомога, зближення.

Яскравим прикладом цього є, зокрема, дружба російського і українського народів, які, за визначенням В. І. Леніна, надто близькі «...і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»².

Закріпила її навіки історична Переяславська рада 1654 року. У тезах, схвалених ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією», підкреслюється, що «історичне значення рішень Переяславської ради для долі українського народу полягало, насамперед, в тому, що, з'єднавшись з Росією в рамках єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною»³.

У республіці споруджені численні пам'ятники, що прославляють дружбу радянських народів, а саме: пам'ятник Богдану Хмельницькому у Києві, монумент на честь возз'єднання України з Росією у Переяславі-Хмельницькому. Дружбу українського і російського народів увічнено в історичній, публіцистичній та художній літературі. Широко відбито боротьбу українського народу за незалежність і возз'єднання з братнім російським народом у таких творах, як «Переяславська рада» Н. Рибак, «Гомоніла Україна» П. Панча, «Богдан Хмельницький» Івана Ле, в опері «Богдан Хмельницький» К. Данкевича, п'єсах і кінофільмі «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Навіки разом» Л. Дмитерка, в художніх полотнах «Переяславська рада» М. Хмелька і «Переяславська рада» М. Дерегуса та ін.

Об'єднання двох братніх народів, не дивлячись на антинародну великодержавну політику царизму, підступні дії українських націоналістів, які намагалися порізати їх, посіяти між ними недовір'я і ворожнечу, зблизило народи Росії й України, відіграло велику роль для їх дальшого економічного, політичного і культурного розвитку. Дружба народів дедалі міцнішала і ширилася.

Ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін підкреслював, що лише «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁴. Цей висновок мав епохальне значення для двох братніх народів, насамперед, для українського. Він вказав йому магістральний шлях, на якому можливе соціальне оновлення і національне відродження України. Висновок повною мірою стосувався також усіх націй Росії, гноблених царизмом. Це блискуче підтвердила історія їх визвольної боротьби, вершиною якої стала Велика Жовтнева соціалістична революція — головна подія ХХ ст.

Жовтнева революція вперше в історії і саме в нашій країні вирішила одне з «найболючіших, найдраматичніших питань в історії людського суспільства»⁵ — національне питання. Вона розбила кайдани соціального і національного гноблення, утвердила рівноправ'я всіх націй і народностей, відкрила їм шлях до вільного розвитку. Саме наша пролетарська революція, послідовне здійснення ленінської національної політики партії забезпечили розвиток нових соціалістичних на-

² Ленін В. І. Україна. — Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

³ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954). М., 1954, с. 10—11.

⁴ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 561.

цій, їх братерську радянську дружбу на засадах пролетарського інтернаціоналізму.

Побудова в нашій країні соціалістичного суспільства і на його основі утвердження радянської дружби народів, стали найвищим здобутком процесу революційного оновлення світу, творення нової комуністичної цивілізації, втілення найгуманніших принципів буття людства.

Ленінська дружба народів, зближення всіх націй і народностей є однією з головних закономірностей і рушійною силою розвитку нашого суспільства, ознакою його морально-політичної єдності, джерелом могутності нашої держави, неocenним фактором формування нової людини, виховання радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Вона стала світоглядом і свідомістю не лише суспільства в цілому, а й кожної радянської людини.

Тому наші класові, ідейні вороги, реакційні буржуазні і буржуазно-націоналістичні політологи і соціологи всіляко намагаються заперечити ідейну єдність радянського суспільства, очорнити одну з її вирішальних підвалів — дружбу народів.

Історія Радянської Вітчизни показала і підтвердила, що немає в світі нічого могутнішого, ніж дружба народів. Немає і держави сильнішої за нашу, яка спирається на цю дружбу. Немає і більш прогресивних ідеалів, ніж ідеали братерства і дружби між народами. **«Неухильно зміцнюється братерська дружба всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, —** підкреслював на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв. — Наш курс — нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. На цьому шляху ми добилися справді історичних досягнень... Єдність радянських націй сьогодні міцна, як ніколи»⁶.

Дружба народів Союзу РСР пройшла історичні випробування в роки громадянської війни, довоєнних п'ятирічок, у роки Великої Вітчизняної війни та повоєнного відродження. Вона скроплена кров'ю синів і дочок усіх націй і народностей, загартована в ратних і трудових подвигах. Її найяскравіший вияв становить радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, а вищий здобуток — нова історична спільність людей — радянський народ.

Дальше зміцнення дружби народів СРСР, всемірне розширення процесу зближення всіх націй і народностей, є одним з найважливіших і провідних завдань ідеологічної діяльності партії. У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» наголошується на необхідність «виховувати у всіх радянських людей почуття гордості за соціалістичну Вітчизну, непорушної братерської дружби народів СРСР, повагу до національної гідності і національної культури, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму»⁷.

З приводу цього важливого питання Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС зазначив: «КПРС боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде, скажімо, антисемітизм чи сіонізм»⁸.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 66, 67.

⁷ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 7.

⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 68.

Важливу роль в ідеологічній роботі партії, в ідейному, морально-естетичному і трудовому вихованні радянських людей, зокрема молоді, відіграє пропаганда пам'яток історії та культури. Виховання на революційних, бойових і трудових традиціях становить невід'ємчу, складову частину всього процесу комуністичного виховання, основний зміст якого викладено у документах XXVI з'їзду КПРС, у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи».

Нині з усією величчю перед усім світом постають ті всесвітньо-історичні завоювання і перемоги, які здобуто нашим народом у будівництві нового суспільства. Вперше в нашій країні, а за нею і в братніх країнах соціалізму, революціонер, борець за новий світ, будівник цього суспільства, людина праці є головною постаттю шани, відображення і увічнення в мармурі і бронзі, в літературі і мистецтві.

Ми пишаємося революційними, бойовими і трудовими традиціями нашого народу, що склалися в ході боротьби за становлення нового світу. В них відображається наступність поколінь, діалектика минулого, сучасного і майбутнього. Це неоціненні загальнонаціональні скарби і водночас джерело сили і творчого натхнення мільйонів радянських людей на нові звершення.

Закликаючи розвивати і зміцнювати революційні традиції і втілювати їх у свідомість широких мас трудящих, В. І. Ленін вказував, що нам дороге бережливе ставлення до революційних традицій, а збереження і вміння використати їх для постійної пропаганди й агітації, для ознайомлення мас з умовами безпосередньої і наступальної боротьби проти старого суспільства має неоціненне значення.

Провідною темою пропаганди пам'яток монументального мистецтва є образ В. І. Леніна, продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса, геніального теоретика, організатора і вождя першої в світі держави робітників і селян. З його іменем пов'язаний початок нової ери в історії людства, йому належить теоретичне і практичне розв'язання одного з головних питань соціального прогресу — національного питання, ліквідація в нашій країні національного гніту, недовір'я між народами, національної обмеженості. З іменем Леніна пов'язане створення нової, вільної, великої сім'ї братніх народів, зцементованої ідеями соціалістичного інтернаціоналізму; обґрунтування і створення державної організації цієї дружби — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Саме в ньому утвердилась й увічнила себе дружба народів нашої Вітчизни, як одна з визначних сторін нової ери в історії людства, започаткованої Великою Жовтневою соціалістичною революцією, як небачений в історії шлях становлення братерства і співробітництва між народами, зразок втілення в життя ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Нині в республіці споруджено понад 5 тис. пам'ятників В. І. Леніну, працює 10 тисяч ленінських кімнат, два філіали Центрального музею В. І. Леніна, що увічнюють геніального вождя і вчителя трудящих мас. Величний пам'ятник Володимирі Іллічу було відкрито в Києві у 1946 р. На ньому золотими літерами викарбовано ті знаменні слова Великого Леніна, які вже наводилися вище: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови». В усіх обласних центрах України височать монументи Леніну. За роки від XXV до XXVI з'їздів партії в республіці споруджено понад 60 пам'ятників В. І. Леніну. Вони користуються особливою шаною народу, бо з його ім'ям нерозривно пов'язані всі наші завоювання, ті докорінні зміни, що відбуваються в світі, братерська дружба народів Союзу РСР, народжена Великим Жовтнем.

Революційні, бойові і трудові традиції радянського народу широко і всебічно увічнені в пам'ятках історії та культури післяжовтневого періоду. В бронзі і мармурі уособлена багатогранна революційно-перетворююча сила радянського народу і його авангарду — Комуністичної партії. Але ж пам'ятки мають більш широкий діапазон. До них належать історичні документи, твори мистецтва і літератури, експозиції історичних і краєзнавчих музеїв, а також музеїв на громадських засадах. Одним з провідних аспектів їх змісту і спрямування є «чуття єдиної родини», братньої і незламної дружби народів нашої Вітчизни. Поетичним словом і музикою воно увічнене в Державному гімні Радянського Союзу. Проникливі слова його сплели в єдиний вінок і звершення народів нашої країни, і велику Русь, яка їх згуртувала, і створений їх волею могутній Радянський Союз, і партію, під керівництвом якої вперше на земній кулі створено нову, велику і вільну сім'ю народів, Вітчизну нашу — СРСР — надійний оплот дружби народів, і кінцеву мету поступу нашого — комунізм. Мелодія гімну звучить піднесено і святково, героїчно і гордо, зворушливо і стверджуюче. Він за своїм змістом тісно пов'язаний з пролетарським гімном «Інтернаціонал», який об'єднує прагнення й волю пролетарів усіх націй земної кулі до єдиної мети. Він втілює відомі своїм епохальним значенням заключні слова Комуністичного Маніфесту К. Маркса і Ф. Енгельса «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». «Інтернаціонал» нині є гімном нашої ленінської партії.

В статті «Євген Потьє» (автор слів «Інтернаціонал», пролетар-поет, учасник Паризької Комуні, написаній до 25-річчя з дня його смерті, В. І. Ленін писав: «Ця пісня перекладена всіма європейськими і не тільки європейськими мовами. В яку б країну не попав свідомий робітник, куди б не кинула його доля, яким би чужинцем не почував він себе, без знання мови, без знайомих, далеко від батьківщини, — він може знайти собі товаришів і друзів по знайомій мелодії «Інтернаціоналу».

Робітники усіх країн підхопили пісню свого передового борця, пролетаря-поета, і зробили з цієї пісні всесвітній пролетарський гімн»⁹.

Широко увічнено в нашій республіці перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Це була перемога робітників і селян усіх націй, яких з'єднала в єдину сім'ю, в єдину армію революції Комуністична партія.

В ті буремні роки на допомогу робітникам і селянам України йшли червоногвардійські і червоноармійські загони з Пітера і Москви, Орла й Івано-Вознесенська, Тули і Брянська, сини і дочки Білорусії і Грузії, Вірменії і Прибалтики. Вони разом, в єдиному строю, зцементованому революцією, героїчно боролися, віддаючи життя за перемогу, волю і щастя українського народу. Їх подвиги увічнили безсмертно численні пам'ятники. Серед них такі: у Києві — на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції, героїчних арсенальців, які першими на Україні підняли Жовтнєве повстання, Січневого повстання 1918 р., у ході якого було скинуто контрреволюційну націоналістичну Центральну раду; у Харкові — на честь утвердження Радянської влади на Україні; борцям революції у Ворошиловграді і Дніпропетровську; борцям за владу Рад у Миколаєві, Одесі, Жданові; «Легендарна тачанка» в степах Херсонщини; Першій Кінній армії в Олеську на Львівщині; обеліск Слави героям громадянської і Великої Вітчизняної воєн у Кіровограді та ін.

⁹ Ленін В. І. Євген Потьє.— Повне зібр. творів, т. 22, с. 260.

В Українській РСР споруджено чимало пам'ятників, які увічнюють видатних революціонерів-інтернаціоналістів, соратників і учнів В. І. Леніна, активних учасників Жовтневої революції і громадянської війни, синів і дочок різних національностей: Н. К. Крупську, Я. М. Свердлова, М. І. Калініна, К. Є. Ворошилова, Ф. Е. Дзержинського, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровського, С. М. Кірова, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, Ф. А. Артема, В. П. Затонського, О. Д. Цюрупу, Е. Й. Квірінга, А. В. Іванова, П. П. Постишева, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, М. О. Руднева, І. А. Чигрина та ін.; талановитих полководців громадянської війни М. В. Фрунзе, В. К. Блюхера, О. Я. Пархоменка, П. Ю. Дибенка, Г. І. Котовського, І. Ф. Федька, В. Н. Боженка та ін. У Чернігові споруджена алея, своєрідний комплекс відомим полководцям-чернігівцям: В. О. Антонову-Овсієнку, М. І. Подвойському, В. М. Примакову, Ю. М. Коцюбинському, М. Г. Кропив'янському, М. О. Щорсу.

Увічнена пам'ять героїв громадянської війни, в тому числі С. М. Патоличева, А. Г. Железнякова, Л. Г. Мокієвської, іноземців-інтернаціоналістів — серба Олеко Дундича, французьки Жанни Лябурб, угорця Мате Залка.

Близько 30 тис. меморіальних пам'ятників, численна кількість музеїв увічнюють Перемогу радянського народу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., славних полководців Радянської Армії. Серед них Київський, Харківський, Львівський, Запорізький, Одеський, Житомирський, Шумейково Полтавської області, Черкаський, Сумський, Луцький монументи, пам'ятники і бронзові бюсти М. Ф. Ватутіну і М. П. Кирпоносу у Києві, П. К. Кошовому (на Кіровоградщині), Р. Я. Малиновському (в Одесі), І. Д. Черняхівському (в Умані), П. С. Рибалко (на Сумщині). Група пам'яток, що увічнюють Корсунь-Шевченківську битву, підпільну боротьбу комуністів, комсомольців, усіх патріотів, славний партизанський рух, в якому брали участь понад півмільйона чоловік, визначних керівників цього руху С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, С. В. Руднева, О. М. Сабурова, М. М. Попудренка та ін.

Такі міста-герої, як Москва, Ленінград, Волгоград, Мінськ, Брест, Тула, Новоросійськ і на Україні — Київ, Севастополь, Одеса та Керч становлять гордість і невмирущу славу всього радянського народу. Всі вони з особливою мистецькою майстерністю, урочистістю і широтою уособлюють героїзм радянських воїнів, дружбу народів, яка так яскраво виявилась в роки тяжких історичних випробувань і засяяла незліченними барвами та неперевершеним значенням Великої Перемоги, в якій було відстояно свободу і незалежність нашої соціалістичної Вітчизни, відвернено фашистську небезпеку, що загрожувала усьому людству.

Особливе і значне місце серед пам'яток історії та культури належить Українському державному музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., який було відкрито в день Перемоги 9 травня 1981 р. у м. Києві. Він являє собою величний меморіальний комплекс в пам'ять про Велику Вітчизняну війну радянського народу.

Його відкриття стало не лише знаменною історико-мистецькою, а й величезною громадсько-політичною подією. В ньому взяв участь і виступив з промовою Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв. «Впевнений, — підкреслив він, — що цей грандіозний пам'ятний комплекс, який виріс на дніпровських кручах, буде дорогий усім радянським людям. Він завжди

символізуватиме перемогу життя над смертю, розуму над безумством, добра над злом»¹⁰.

Говорячи про головного героя Великої Вітчизняної війни, Леонід Ілліч Брежнєв відмічав, що «цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдаване, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці — словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини»¹¹.

Цей безсмертний багатонаціональний, єдиний в своїй дружбі герой, визволив від фашистських загарбників і Радянську Україну. Вручаючи місту-герою Києву Золоту Зірку, Л. І. Брежнєв сказав: «Б'ючись в одному бойовому строю з синами інших радянських народів, потомки запорожців, спадкоємці Богдана Хмельницького і героїв боротьби за владу Рад на українській землі здійснили безприкладний подвиг, розгромили величезні сили ворога»¹².

Найголовнішою пам'яткою дружби народів, історичних звершень багатонаціонального радянського народу є зрілий соціалізм у нашій країні, в будівництві якого активну участь брали усі нації і народності. Це їх найвищий здобуток і гордість, в ньому безсмертя їх подвигу і торжество соціалістичного інтернаціоналізму. Саме побудова соціалізму стверджує й увічніює всесвітньо-історичні завоювання багатонаціонального радянського народу, здобутих під керівництвом Комуністичної партії, саме вона є прикладом того, як треба будувати новий суспільний лад.

Братерство народів СРСР яскраво і вагомо виявляється в їх спільних трудових звершеннях, які цементують його, сприяють зміцненню економічної основи процвітання нашої країни, зростанню добробуту і культури трудящих усіх національностей Радянського Союзу. Суспільство наше, як зазначив XXVI з'їзд КПРС, — це суспільство людей **праці**¹³.

Народ увічнив найбільш визначних героїв соціалістичної праці, організаторів мас і керівників боротьби за побудову соціалізму в СРСР. Сотні бронзових бюстів споруджено у містах і селах республіки.

У м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області височить бронзовий бюст видатному продовжувачеві справи В. І. Леніна, Генеральному секретарю ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР, герою війни і праці Леоніду Іллічу Брежнєву, який народився, жив і багато років працював на Україні.

Виступаючи на відкритті бюста, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький зазначив, що «ніде і ніколи в історії не виявляють такої шани і поваги до людини подвигу, як у країні Жовтня, в країні перемігшого соціалізму. В єдиному строю героїв ідуть у нас шахтар і хлібороб, будівельник і вчений, воїн і державний діяч»¹⁴.

На Дніпропетровщині у Верхньодніпровську споруджено бронзовий бюст видатному діячеві партії і держави, двічі Герою Соціалістичної Праці Володимирі Васильовичу Щербицькому.

¹⁰ Рад. Україна, 1981, 10 трав.

¹¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 132.

¹² Там же, с. 228.

¹³ Дня.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

¹⁴ Щербицький В. В. Борцу за мир, за ідеали комунізму. К., 1976.

Глибоку шану віддає український народ, як і всі народи нашої країни, своїм великим попередникам, які мріяли про братерство між народами і боролися проти гніту, зла і сваволі, за розквіт своєї Вітчизни. В Києві збудовано величний пам'ятник Олександру Пушкіну, в Москві й Алма-Аті — Тарасу Шевченку, в Сурамі — Лесі Українці, в Миргороді — Давиду Гурамішвілі, в Немирові — Миколі Некрасову, в Нальчику — Марії Марко-Вовчок та багатьом іншим.

У документальних, наукових, мистецьких і літературних пам'ятках широко увічнено історичну роль російського народу, що відіграв особливо важливе значення в долі українського народу. Протягом віків цей народ не раз опинявся в трагічній ситуації і виходив з неї переможцем завдяки підтримці братнього російського народу. Вперше це було в XVII ст., коли гострота і масштаби визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі досягли найбільшого розмаху. Як відомо, ця визвольна боротьба завершилася рятівною для України Переяславською радою і возз'єднанням України з Росією. Вдруге — в 1917—1920 рр., коли проти молодшої Радянської держави виступила контрреволюційна націоналістична Центральна рада, яку підтримали імперіалістичні країни. Вона намагалася відірвати Україну від Росії, знищити Радянську владу й встановити на Україні буржуазно-поміщицький лад. У ці важкі роки молода революційна, інтернаціональна за своїм складом Червона Армія подолати всі контрреволюційні сили, вигнала геть іноземних інтервентів і відстояла завоювання революції. І в-третє — в роки Великої Вітчизняної війни Україна була тимчасово окупована фашистськими загарбниками. Українському народові загрожувало фізичне винищення. Завдяки героїчним зусиллям Радянської Армії — дітища нашого багатонаціонального радянського народу — гітлерівців було геть вигнано з України.

Роль російського народу значна і тим, що він дав нашій Вітчизні і всьому світові великого Леніна. В середовищі російського пролетаріату зародилася партія більшовиків — розум, честь і совість нашої епохи. Робітничий клас Росії об'єднав у всеросійську революційну армію пролетарські загони всіх націй Росії, яка виступила проти старого світу. Російський пролетаріат першим пішов на штурм царизму, буржуазно-поміщицького ладу, що завершився Великим Жовтнем.

І цілком природна та любов і шана, яку виявляє український народ, всі народи нашої країни до великого російського народу, цementsуючої сили їх незламної дружби. Для прикладу наведемо одну з численних документальних пам'яток, зв'язану з визволенням столиці України м. Києва від фашистських загарбників.

27 листопада 1943 р. з нагоди цієї видатної події в Києві відбувся великий загальноміський мітинг. На ньому було прийнято листа до російського народу, в якому говорилося:

«На високих Київських горах, увінчаних Червоним прапором, стоїмо ми і дивимося на схід. Там земля великого російського народу. Звідки прийшла свобода. І у визволеному Києві, від повного серця славимо ми вічну дружбу і союз безсмертних народів — російського й українського.

Всенародно підтверджуємо: свобода і щастя України — в непопорушному союзі з російським народом і всіма радянськими народами-братами. Всенародно клянемося зміцнювати цей священний і благодіючий союз.

І клятву свою заповідаємо нашим дітям, нашим потомкам на віки вічні».

Охорона і пропаганда пам'яток історії та культури, революційних, бойових і трудових звершень нашого народу є одним з головних завдань ідеологічної, ідейно-виховної роботи партії. КПРС і Радянська держава надають цій справі великого значення.

Безпосередньо цю роботу проводить Товариство охорони пам'яток історії та культури. В лекторіях, кінолекторіях, у народних університетах (їх в республіці діє близько 600) читаються лекції, проводяться екскурсії до пам'ятників, зокрема й тих, в яких відображено дружбу народів нашої країни.

XXVI з'їзд КПРС відзначив необхідність поліпшити охорону і пропаганду пам'яток історії та культури. Це вимагає від організацій Товариства, його кадрів значних зусиль для того, щоб кожний лектор, екскурсовод змогли розкрити зміст кожного пам'ятника з тим, щоб він ожив і заговорив мовою свого часу, схвилював серця сучасних і наступних поколінь, запалив їх свідомість вогнем гордості за минуле, за батьків і дідів, за свою велику Радянську Вітчизну.

І. Д. НАЗАРЕНКО (Київ)

СПОГАДИ

СТОЯЛИ НАСМЕРТЬ

Автор цих рядків — генерал-майор запасу М. Г. Штиков у роки Великої Вітчизняної війни командував 73-м гвардійським стрілецьким полком, що входив до 25-ї гвардійської стрілецької дивізії. У своїх спогадах він розповідає про оборонні бої, які радянські війська разом з бійцями 1-го окремого чехословацького батальйону вели на південь від Харкова у другій половині лютого та в березні 1943 р.

Переслідуючи фашистів, війська Воронежського фронту 16 лютого після впертих боїв визволили Харків. Намагаючись виправити становище, німецько-фашистське командування почало зосереджувати значні резерви в районі на південний захід від міста, маючи намір не лише зупинити наступ радянських військ, а й повернути втрачені позиції.

Слід зазначити, що наступ з'єднань Воронежського фронту проходив у тяжких умовах, викликаних надзвичайно сніжною зимою, недостатньою боєприпасів, пального і продовольства, значним відставанням тилів та ін.

Під натиском переважаючих сил противника радянські частини змушені були відступити. Оборонні бої військ лівого крила Воронежського та правого крила Південно-Західного фронтів розпочалися 22 лютого і тривали майже до кінця березня 1943 р. 15 березня радянські частини залишили Харків, а 23 березня відійшли за Сіверський Донець і наприкінці місяця закріпилися на вигідних рубежах.

У тих, тепер уже далеких, надзвичайно напружених боях активну участь брала 25-а гвардійська стрілецька дивізія, яка з 40-ї армії була передана до складу 3-ї танкової. З оперативно-тактичної точки зору завдання цього улавленого військового формування, що продовжувало традиції часів громадянської війни, коли ним командував легендарний начдив В. І. Чапаєв, було надзвичайно складним. Дивізія діяла на стику двох фронтів і мала прикривати то один з них, то другий. Не випадково протягом місяця оборонних боїв під Харковом вона чотири рази передавалася до складу різних армій. Коли врахувати той факт, що удар німецько-фашистських військ, головну силу яких становили танковий корпус СС і 48-й танковий корпус, прийшовся саме на стик Воронежського і Південно-Західного фронтів, стане цілком зрозумілою та велика роль, що її відіграла дивізія в ті нелегкі дні. Командування радянських військ розуміло, що оборону стику двох фронтів має здійснювати найбільш боєздатне з'єднання. Таким у 3-й танковій армії була 25-а гвардійська стрілецька дивізія. До неї входив і 73-й гвардійський стрілецький полк, яким у ті дні мені довелося командувати.

Вранці 27 лютого 1943 р. дивізія за наказом командуючого армією генерала П. С. Рибалка виступила з населеного пункту Валки, щоб на ранок наступного дня зайняти оборону на рубежі Зміїв—Таранівка—Замостя—Зідьки. Командир дивізії генерал П. М. Шафаренко, одержавши наказ, прийняв рішення (поки що по карті) і поставив бойове завдання полкам. Як тільки розпочався марш, він тут же зібрав командирів частин, провідних офіцерів польового управління, і всі виїхали вперед для рекогносцирування місцевості, визначення ділянок оборони полків,

вогневих позицій артилерії, командного і спостережного пунктів. Як пояснив нам командир дивізії, така поспішність була викликана тим, що противник прорвав фронт. «На карту поставлено все, — сказав він, — і треба що б то не стало організувати оборону і зупинити ворога».

Рекогносцирування виявилось корисним. Ми проїхали по лівому березі річки Мжі аж до її впадіння в Сіверський Донець у районі Змієва. По дорозі не раз зупинялися, заїздили в Таранівку. На цьому рубежі наших військ не було. Стик між фронтами ніким не прикривався. Потрібно було поспішати. Зима того року на Харківщині була м'якою. Морози весь час змінювалися відлигою, що дуже ускладнювало будівництво оборонних об'єктів.

Місцевість диктувала свої умови, і не рахуватися з ними при створенні оборони було неможливо. Дві дороги з твердим покриттям вели до Харкова з півдня і південного заходу. Було тут також кілька ґрунтових польових шляхів з легкими мостами. В ряді місць вони виявилися труднопрохідними навіть для піхоти, не кажучи вже про важку техніку. Скільки-небудь значні сили рухатися по них не могли.

Мені, як й іншим командирам полків, не терпілося швидше дізнатися, яким буде остаточне рішення командира дивізії. Адже тільки воно могло визначити місце і роль кожної частини в бойовому порядку, встановити, які потрібні сили і засоби на тій чи іншій ділянці. Одна справа, коли готуєшся оборонятися лише своїми наявними силами, зовсім інша — коли разом з танкістами, артилеристами, саперами. На головному напрямі ділянка оборони завжди вузла і, навпаки, на другорядних — набагато ширша. Головному напрямові більше уваги приділяють командування дивізії, штаб, а то й командування армії, що значно допомагає в роботі, майже виключає помилки. До речі, в полку і батальйонах ми також визначали головні напрями і на них зосереджували всі свої зусилля. І це правильно, оскільки від утримання основних, ключових позицій залежить міцність усієї оборони. Тут, як правило, і розгортаються найважливіші події бою, часто набираючи особливо впертого і кровопролитного характеру...

Під час рекогносцирування в районі Таранівки командир дивізії раптом запитав:

— Ну, товариші командири полків, де противник буде завдавати головний удар?

Всі ми відповіли однозначно: тут, в районі Таранівки.

— А як будемо оборонятися? Штиков, ваша думка?

— Все буде залежати від ділянки оборони. На головному напрямі слід створити суцільну систему окопів, траншей, ходів сполучення, різних загороджень. На другорядних ділянках доведеться, очевидно, будувати оборону за системою ротних опорних пунктів, — відповів я.

Свою думку доповіли також інші командири полків, начальник штабу дивізії підполковник М. М. Петренко, командуючий артилерією полковник М. Ф. Гусельников та інші офіцери штабу дивізії.

Генерал Шафаренко пильно оглянув усіх присутніх, затримавши погляд на командирах полків, ніби зважуючи, хто на що здатний, і оголосив остаточне рішення: у районі Таранівки займав оборону 78-й гвардійський стрілецький полк, яким командував полковник К. В. Білютін, у Змієві — 81-й гвардійський стрілецький полк майора О. П. Мелентьева, а на ділянці Замостя—Зідьки — наш 73-й гвардійський стрілецький полк. 179-а танкова бригада під командуванням полковника Н. Ф. Рудкіна (24 танки), яка підтримувала дивізію, посилювала 78-й полк.

З третього березня дивізії на правах окремої частини підпорядковувався 1-й чехословацький батальйон під командуванням полковника

Людвіка Свободи. А поки що сусідів у дивізії ні справа, ні зліва не було, тому генерал Шафаренко неодноразово нагадував нам про необхідність звернути особливу увагу на фланги, насамперед посилити тут розвідку.

За три доби при відсутності боїв з ворогом в полку вдалося створити досить сильну оборону. І бійці, і командири багато зробили для того, щоб якнайкраще її зміцнити. Працювали вдень і вночі. Ротні райони оборони були обладнані системою траншей і ходів сполучення, артилерійсько-мінометними позиціями. Загалом ми збудували 4 доти, 21 дзот, багато перекритих ділянок траншей і окопів, на найважливіших ділянках перед переднім краєм встановили мінні поля. Населені пункти Зідьки, Замостя, Чемужівка були перетворені в опорні пункти. Їх оперезували траншеї, пересікали ходи сполучення. В цілому це був потужний вузол опору, взяти який було не так просто.

В процесі підготовки оборони до нас у полк часто приїздили командир і офіцери штабу дивізії. Своїми порадами вони допомогли краще організувати систему вогню, налагодити управління та взаємодію між підрозділами і частинами. На картах, а здебільшого на місцевості, ми аналізували і випробовували найрізноманітніші варіанти оборонного бою, допускаючи можливість найкритичнішої ситуації і намагаючись знайти з неї вихід. На одному з таких тренувань у полку був присутній начальник штабу дивізії. Знаючи слабкі сторони нашої оборони, він запропонував продумати такий варіант: противник обійшов фланги і ударив з тилу, а потім змусив нас висунути частину сил і вирити окопи для ведення стрільби лежачи і з коліна. Це була оборона з перевернутим фронтом, якій ми не приділяли належної уваги, але з допомогою підполковника Петренка врахували й таку можливість.

Так у напружених буднях пролетіли три дні. Вислана вперед дивізійна і полкова розвідка тримала нас у курсі подій на фронті, а головне — інформувала, на якому рубежі йдуть бої і з якими силами ворога.

Настав ранок 2 березня 1943 р. Гудіння канонади невмолимо наближалось до наших оборонних рубежів. О 10-й годині розпочалися тяжкі кровопролитні бої. У повітрі безперервно висіла ворожа авіація. Наших літаків, на жаль, ще було мало. Гітлерівці намагалися з ходу захопити Таранівку, Зміїв і вийти до Сіверського Дінця. Вони нехтували маскуванням, очевидно, розраховували на легку перемогу, але, зазнавши значних втрат, змушені були відступити.

На ділянці нашого 73-го гвардійського стрілецького полку першим відзначився зенітний взвод лейтенанта М. В. Сенченка, який прикривав командний пункт. Пам'ятаю, як налетіла група ворожих літаків і почала нас бомбити, а потім відкрила кулеметний вогонь. Особливо багато шкоди завдав нам один з фашистських яструбів. Він, набираючи висоту, заходив у піке і вів прицільний вогонь. Видно було, що за штурзалом — досвідчений ас. Я не витримав і наказав командирові взводу збити його.

— Зосередьте по ньому вогонь усіх чотирьох кулеметів, але не тоді, коли він пікірує, а коли виходить із піке. Котрийсь і влучить, — сказав я.

Лейтенант Сенченко зрозумів мене правильно і швидко віддав потрібні команди. І от, коли цей літак вийшов з піке і, зробивши крутий віраж, знову кинувся в атаку, по ньому відкрили вогонь зенітні кулемети. Цього разу відплата настала негайно. Навідник кулемета рядовий Матвєєв влучною чергою прошив фашистську машину наскрізь. Літак загорівся і на очах майже всього полку рухнув на землю. Ба-

чили це й інші фашистські льотчики, які тут же полетіли геть. А рядовому Матвєєву прямо на вогневій позиції було вручено медаль «За відвагу».

В середині дня командири батальйонів доповіли, що невеликі групи ворожої піхоти силою від взводу до роти кілька разів намагалися проникнути в глибину нашої оборони, але були успішно відбиті. Гітлерівці втратили кілька десятків чоловік убитими й пораненими і відійшли назад. Я попередив комбатів, що це, очевидно, розвідка боєм і потрібно бути напоготові.

Головний удар, як ми й думали, противник спрямував на Таранівку, де оборонявся полк Білютіна. Кровопробитні бої, що розгорнулися там, тривали майже без перерви п'ять діб. Ми уважно стежили за ходом бойових дій, підтримували тісний зв'язок з командиром полку. Були моменти, коли нашу полкову артилерію і міномети доводилося перекидати на допомогу 78-у полку. Його гвардійці бились героїськи. Так, легендарний подвиг здійснили в ті дні воїни стрілецького взводу під командуванням Петра Широніна, які поклялися не пропустити фашистів через свою позицію і слова дотримали.

Бойові дії, що розпочалися 2 березня, розширюючись по фронту, незабаром охопили всю 25-у дивізію, якій довелося прийняти на себе удар кількох дивізій 48-го танкового корпусу гітлерівців і дивізій танкового корпусу СС, що рвалися до Харкова і Сіверського Дінця, намагаючись перерізати шлях нашим військам, які виходили з напівоточення.

Березневі бої 1943 р. на південь від Харкова були винятково напруженими, тяжкими і кровопролитними. В них підрозділи, частини й дивізії в цілому виявили масовий героїзм і непорушну бойову дружбу. За своїм характером це були динамічні і маневрені дії, в яких особливо чітко визначилися тісний взаємозв'язок між нашими військами та гнучке управління ними. Вони ще раз підтвердили перевагу радянського воєнного мистецтва над шаблонною тактикою фашистів.

6 березня розвідники нашого 73-го гвардійського полку, якими керував начальник розвідки капітан В. О. Поліщук, спільно з розвідниками чехословацького батальйону, очолюваними підпоручиком А. Сохором, виявили пересування великих колон противника у напрямі на с. Соколів. Наступного дня вони ж захопили в полон кількох гітлерівців із 44-ї німецької піхотної дивізії, які підтвердили, що свій другий удар фашисти вирішили завдати в напрямі Соколова. Тут і далі вздовж р. Мжі ще 3 березня зайняли оборону підрозділи чехословацького батальйону. Лінія його оборони безпосередньо примикала до нашого флангу. Тепер не було підстав турбуватися про відкритий фланг, який противник міг обійти. Його надійно прикрили чехословацькі добровольці, серед яких було багато комуністів. Ми встановили з чехословацькими воїнами тісну взаємодію: на стику наших частин було створено два ротні опорні пункти. У Соколові оборонялася 1-а чехословацька рота під командуванням надпоручика Отакара Яроша, а поряд, на висоті 162,3, — 1-а гвардійська стрілецька рота лейтенанта М. Г. Бекшина. Тут же розташовувався наш протитанковий резерв. Між нашими і чехословацькими солдатами відразу встановилася міцна фронтова дружба. Дещо пізніше в Соколів висунулася і стала на пряму наводку протитанкова батарея під командуванням Н. А. Мутле. Вогневі позиції радянські артилеристи влаштували безпосередньо в бойових порядках чехословацьких підрозділів.

Ранком 8 березня фашисти зробили спробу атакувати наші позиції в районі Таранівки. Однак гвардійці 78-го полку зустріли їх організованим рушнично-кулеметним і артилерійсько-мінометним вогнем. Втра-

тивши близько роти піхоти і кілька танків, ворог відійшов на вихідні позиції. В середині дня гітлерівці перейшли в наступ відразу в двох напрямках — на Таранівку і на Соколів.

З мого спостережного пункту було добре видно всю панораму бою. У свою першу атаку фашисти кинули порівняно невеликі сили: на висоту 162,3 наступав взвод солдатів, а на Соколів — близько роти піхоти і кілька танків. Відчувалося, що гітлерівці не знають нашої оборони. Вони, очевидно, вважали, що тут знаходяться лише незначні сили прикриття. Фашисти йшли на весь зріст, цепом, щось викрикували і вели з автоматів неприцільну, короткими чергами, стрілянину. Роти Векшина і Яроша підпустили їх ближче, а потім одночасно відкрили ураганний вогонь. Протягом лічених хвилин майже всі гітлерівці були знищені.

Через деякий час по висоті і по Соколову вдарила ворожа артилерія, до неї приєдналися міномети, а потім ще й авіація. Протягом 30 хвилин бушував шалений вогонь, сіючи навколо смерть і розруху. Після цього розпочалася атака значних сил противника: на Соколів рухалося близько 60 танків та штурмових гармат і більше двох батальйонів піхоти, а на висоту 162,3 — 16 танків та бронетранспортерів і більш як дві роти піхоти.

Це був винятково жорстокий і кровопролитний бій. Він тривав до пізнього вечора. Я бачив, як кілька разів гітлерівці вривалися на висоту, як у траншеях і окопах закипали штикові бої і як стрімкими контратаками гвардійці раз за разом змушували ворога відступати. На підступах до висоти горіли два фашистські танки і три бронетранспортери, валялося кілька десятків убитих фашистів. Але й рота Бекшина стікала кров'ю. Відчувалося, що чергову, п'яту атаку ворога відбивати вже буде нікому.

Ми негайно створили зведену роту у складі трьох взводів — стрілецького (командир — лейтенант А. І. Бабець), протитанкових рушниць (командир — лейтенант М. А. Анкудінов) і саперного (командир — лейтенант А. Д. Брюханов). Загальне керівництво нею було покладено на молодого комуніста лейтенанта Бабця. По ходу сполучення цей підрозділ кинувся до висоти. Тим часом гітлерівці знову перейшли в атаку на роту Бекшина. Вони відкрили вогонь з автоматів і кулеметів. Наші солдати відповідали поодинокими пострілами, в хід пішли ручні гранати... І от, коли фашисти повірили, що їх перемога близька, і вони вже кричали «Рус, сдавайся!», з-за висоти вискочила рота лейтенанта Бабця і стрімко рушила в контратаку. Її голосне «Ура!» надало нових сил бійцям, що обороняли висоту, і вони посилили вогонь. В лавах гітлерівців виникло замішання. Не витримавши натиску, фашисти кинулись тікати. До настання темряви гвардійці відбили ще дві ворожі атаки. Активно підтримували наших бійців на висоті 162,3 полкові артилеристи і мінометники.

У цей же час ішов бій і в Соколові. Те, що я бачив сам і про що дізнавався з інформації штабу батальйону Свободи (як дві взаємодіючі частини ми тримали прямий зв'язок), свідчило про його надзвичайно впертий і жорстокий характер. Побачивши перед собою чехословацьких воїнів, гітлерівці вирішили перевірити їх стійкість, довести свою перевагу над ними і билися з якимсь осатанінням. Вони лізли напролом, не рахуючись із втратами.

Картина цього бою була приблизно така ж, як і за висоту 162,3. Слід, однак, зазначити, що на Соколів наступали значно більші сили противника, але й чехословацька рота Яроша, посилена артилерією і танками, була міцнішою за будь-який наш батальйон. У ній налічува-

лося 350 солдатів і офіцерів, 10 гармат (з урахуванням придатних). Роту підтримували артилерійський дивізіон і танки 179-ї танкової бригади. Чехословацькі воїни билися винятково хоробро і стійко. Незважаючи на те, що це був їх перший бій, до того ж з переважаючим у кілька разів противником, вони вистояли і виявили беззавітну мужність і відвагу. Пізно ввечері, відбиваючи чергову атаку ворога, смертю хоробрих загинув командир роти надпоручик Отакар Ярош. Йому першому серед іноземців, які боролися проти фашистських загарбників на радянській землі, було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Неймовірно, але факт: дві посилені стрілецькі роти протягом цілого дня вели нерівний бій з двома фашистськими полками — танковим і піхотним — і не пропустили їх через свої позиції. Радянські і чехословацькі воїни виявили масовий героїзм, здійснили колективний подвиг. Своєю кров'ю вони навічно скріпили непорушну дружбу двох наших армій і народів.

Та продовжимо нашу розповідь про хід бойових дій. Сталося так, що тяжкі бої трючилися одночасно і в Таранівці і на ділянці, яку займав батальйон Л. Свободи. Командир дивізії вирішив допомогти чехословацьким товаришам. У зв'язку з цим наш полк одержав завдання: вранці 9 березня спільно з 81-м полком атакувати противника, що вклинився в районі Соколова. Та коли наші передові підрозділи от-от мали вже розгорнутися в бойовий порядок, розвідка доповіла, що вихідний район для атаки — с. Вилівка — захоплено ворогом. Слід було діяти швидко і рішуче. негайно приймаю рішення — відбити Вилівку.

Несподіваний удар, завданий бійцями стрілецьких рот під командуванням лейтенантів В. А. Ісаєва та Б. Г. Бойченка, — і вихідний район знову наш. Все було готово для того, щоб, як і планувалося, розпочати контратаку на Соколів о 10-й ранку. Однак у цей час обстановка різко змінилася. Над Таранівкою знову нависла небезпека. На неї повели наступ майже полк ворожої піхоти із складу 44-ї піхотної дивізії та близько 60 танків. Полк Білютіна відійшов на східну околицю села. Командир дивізії наказав нам змінити напрям удару і наступати не на Соколів, а на Таранівку.

Тиснучи підрозділи Білютіна, ворожі танки просувалися назустріч нашому 73-у полку. Назрівав зустрічний бій. На землі і в повітрі було справжнє пекло: вибухи бомб і артилерійських снарядів, рушнично-кулеметний вогонь, ревіння авіаційних моторів... Все змішалося і переплуталося... В таких умовах і розгортався наш полк, разом з приданим йому 1208-м легкоартилерійським полком, у бойовий порядок для атаки.

Незабаром передові підрозділи батальйону під командуванням О. Я. Обухова зайняли дорогу, що зв'язувала Таранівку з селищем Мерєфа, а батальйон М. С. Никифорцева закріпився на північній околиці Вилівки. Тоді ворог завдав удару в районі стику цих батальйонів. На позиції гвардійців рушили танки і піхота гітлерівців. Становище наших бійців здавалося безнадійним. На щастя, їх виручила артилерійська батарея, якою командував І. О. Локацинін, — єдиний резерв, що на той час ще залишався в розпорядженні полку. Свій бойовий рахунок артилеристи поповнили ще чотирма знищеними танками та кількома бронетранспортерами. Перебуваючи поблизу, я бачив, як холоднокровно керував боєм Локацинін, як самовіддано бився з ворогом командир вогневого взводу Г. П. Пшеничников. Та особливо мені запам'ятався подвиг командира гарматної обслуги комуніста І. С. Бондаренка. Його бойову техніку було виведено з ладу вибухом фашистського снаряда.

В цей час він помітив, як з-за будинку повільно виповзла ворожа гармата. «Не інакше як міняють позицію», — подумав сержант. Разом із бойовими друзями Бондаренко непомітно підкрався до німецької вогневої точки. У короткому бою гвардійці знищили ворожу артобслугу, а потім, розвернувши гармату, підбили сім автомобілів і кілька бронетранспортерів противника.

На кінець дня 9 березня 73-й і 78-й полки оволоділи північною та південною околицями Таранівки і протягом ночі та наступного дня, 10 березня, вели бій з фашистами, які весь час контратакували. О 18 годині 10 березня ворог кинув у бій близько полку піхоти та майже 40 танків, але й цього разу наші частини утримали село.

В середині дня розпочав наступ на південно-східну околицю Соколова 81-й гвардійський стрілецький полк під командуванням майора А. П. Мелентьєва. До настання темряви він підійшов до села і однією ротою увірвався в нього. Однак під натиском 13 танків ворога наші бійці, зазнавши втрат, відійшли. Були контратаковані й головні сили полку, які зосереджувалися в районі висот на південь від Соколова. Гвардійці 81-го полку відбили кілька ворожих атак. Разом з ними стійко билася з фашистами чехословацька рота під командуванням підпоручика Яна Кудлича. Однак і тут сили були не рівні. Гітлерівці й на цьому напрямі вийшли до р. Мжі, але далі так і не просунулися.

А тим часом у Таранівці тривав нічний бій. Для нашого полку він розпочався з оволодіння старою церквою, що височіла в центрі села в тилу противника. Ще до початку наступу в церкву проникли три гвардійці — старший сержант Корній Шемонаєв і рядові Іван Кравченко та Семен Рєпников. Старший сержант встановив кулемет на дзвіниці, а його бойові друзі зайняли вогневі позиції у вікнах верхнього поверху. Пізніше на допомогу своїм товаришам сюди пробилися старшина Ф. Д. Єгоров, рядові Н. Г. Окацев, І. А. Сухрев, Н. С. Рожков із взводу лейтенанта Макогона, а ще згодом і весь взвод. Загалом у церкві знаходилися 18 наших бійців. Більше доби відбивали вони шалені атаки ворога. Понад сто гітлерівців заслали своїми трупами площу перед церквою. 18 сміливців стійко трималися у своїй фортеці доти, поки батальйон під командуванням О. Я. Обухова не відкинув фашистів. Відзначаючи успіхи підрозділів нашого полку, політвідділ дивізії у своєму доношенні в армію писав: «У боях за села Таранівку і Соколів мужньо билася бійці і командири 73-го гвардійського полку»¹.

Все ж під тиском переважаючих сил противника Таранівку, за наказом командира дивізії, довелося залишити.

У середині березня головні події у смузі оборони дивізії розгорнулися в районі Змієва. Як не тяжко було радянським і чехословацьким підрозділам у Таранівці і Соколові, але бої на річці Мжі стали кульмінаційними. Питання стояло так: чи вистоять наші частини і батальйон Людвіка Свободи, чи відкотяться на схід, остаточно оголивши південні підступи до Харкова. В ті дні особливо дісталася нашому полку, що опинився в районі напряму головного удару противника.

Лінія фронту на р. Мжі пульсувала подібно до діючого вулкану — хвилинне затишшя змінювалося новими поштовхами, що стрясали землею. В ніч з 13 на 14 березня гітлерівці великими силами атакували наш полк. Радянські воїни зустріли ворожу лаву влучним вогнем. Інженер полку Миткальов, уміло використовуючи рухомий резерв мін, влаштував протитанкові загородження. Під ранок з дивізійного арtpолку нам на допомогу прибула батарея старшого лейтенанта З. А. Дьомоч-

¹ Центральний архів МО СРСР, ф. 25 гв. с. д., спр. 23, арк. 512.

ка, яка вже неодноразово виручала нас. І цього разу її бійці хоробро вступили в бій з ворожими танками.

В результаті вжитих заходів та завдяки мужності і стійкості наших воїнів нічна атака противника була зірвана. Однак після проведеного вранці 14 березня перегруповання гітлерівці організували нову атаку. На полк наступали два батальйони фашистських автоматників, яких підтримували 25 танків. Бій був тяжким, але в основному успішним для нас. Протягом доби полк знищив 17 танків і самохідних гармат, кілька броньовиків, бронетранспортерів та близько 300 солдатів і офіцерів ворога².

Свого найвищого напруження бої на р. Мжі досягли 14 і 15 березня. Гітлерівці в котрий уже раз кинули проти нашої 25-ї гвардійської близько 60—80 танків із складу танкової дивізії СС «Мертва голова», велику кількість піхоти. Ворог намагався якнайшвидше знищити частини, що прикривали підступи до Сіверського Дінця, і таким чином оточити радянські війська в районі Харкова. Однак зробити цього йому не вдалося.

У бойовому донесенні згадуються імена багатьох героїв — воїнів 73-го полку, що відзначилися в ті дні. Це — старший сержант Караулов і навідник Пошебякін, які 14—15 березня знищили близько 75 гітлерівців і 5 ворожих кулеметів, молодший лейтенант Голубєв і сержант Майоров, гарматні обслуги яких підбили по два танки, бійці обслуги під командуванням Шпанькіна, які вивели з ладу один танк, 13 гармат і 12 кулеметів, та багато інших³.

У ніч на 16 березня частини дивізії були змушені у важких умовах пробиватися до Сіверського Дінця. Наш полк відходив останнім. При цьому його воїнам вдалося підбити ще 7 ворожих танків. Ранком полк дістався західного берега Сіверського Дінця в районі населеного пункту Мохначі, що знаходиться на півдорозі між Змієвом і Чугуєвом. Командир дивізії наказав взяти Мохначі. В ротах залишалося по 15—20 чоловік. Ворога не довелося довго чекати. Незважаючи на втрати, він пробивався до Чугуєва.

Після артпідготовки на наші позиції рушили ворожі танки. Кілька з них підійшло до першої траншеї. На їх шляху стали стрілецька рота старшого лейтенанта Б. Ф. Соколова, стрілецький взвод молодшого лейтенанта І. В. Качуганова та взвод протитанкових рушниць лейтенанта М. А. Анкудінова. Вони не дали гітлерівцям просунутися ні на крок.

Жорстока боротьба за Мохначі йшла з перемінним успіхом. Наприкінці березня дивізія, а з нею й наш полк, відійшла за Сіверський Донець. Ці кілька десятків кілометрів фашисти долали майже цілий місяць. Вони не наступали, а повзли по трупах своїх солдатів, захищаючись у власній крові. Знесилений, вимотаний, знекровлений ворог змушений був на тривалий час перейти до оборони.

Так навесні 1943 р. на південь від Харкова билися за свободу і щастя нашої любимі Батьківщини сини і дочки багатьох народів Країни Рад, а також представники братньої Чехословаччини. Багато наших солдатів і офіцерів не повернулися з тих боїв. Вони навечно залишилися лежати в землі Харківщини. Нехай же ці скромні рядки будуть даниною вічній і незабутній пам'яті про них.

М. Г. ШТИКОВ (Москва)

² Там же, оп. 1, спр. 13, арк. 488.

³ Там же, оп. 9136, спр. 83, арк. 470.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МЕДИЦИНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVIII ст.

В архівосховищах Києва, Москви та Ленінграда зберігається велика кількість документів про розвиток медичної справи на Лівобережній Україні у XVIII ст., які ще не ввійшли до наукового обігу. З них можна довідатися про організацію медичної допомоги населенню, перших міських лікарів, аптечну мережу, стан та розвиток медичної освіти. У багатьох архівних документах розповідається про масові епідемії інфекційних хвороб, що завдавали величезної економічної шкоди, порушували торговельні зв'язки, значно зменшували боєздатність військ, негативно впливали на демографічні показники, тобто гальмували соціально-економічний розвиток суспільства.

На початку XVIII ст. медичними справами Російської імперії керувала Медична канцелярія, а з 1763 р. по 1804 р. — Державна медична колегія. Тому цілком зрозуміло, що найбільша кількість документів з історії медицини Лівобережної України сконцентрована у Центральному державному архіві стародавніх актів СРСР, у фондах Медичної канцелярії та колегії (ф. 346, 344).

У Центральному військово-історичному архіві СРСР зберігаються деякі відомості про мережу госпіталів на Україні, діяльність Єлисаветградської медичної школи, медичні кадри Слобідської України та інші документи. Багато таких матеріалів є в особовому фонді Г. Потьомкіна (ф. 52).

Необхідний матеріал з історії медицини знайде дослідник у Центральному державному історичному архіві СРСР у фондах Медичної ради Міністерства внутрішніх справ (ф. 1294) та Медичного департаменту того ж міністерства (ф. 1297). Хронологічно ці матеріали відносяться до XIX ст., але тут є також важливі документи, що характеризують стан медичної допомоги і медичної науки в другій половині XVIII ст. Привертають увагу величезні фоліанти з формулярними списками лікарів і докторів медицини, трудова діяльність яких починалася в другій половині XVIII ст. Ці списки — майже єдине джерело для уточнення біографій медиків XVIII ст. (рік закінчення медичного закладу, посада, трудовий шлях, дата смерті та ін.). Великий недолік цих списків — відсутність даних про дату і місце народження та походження медиків. Частково він компенсується формулярними списками лікарів окремих губерній, що їх систематично збирав Медичний департамент для видання довідника «Российский медицинский список». У ф. 1294 зберігається ряд неопублікованих наукових праць медиків XVIII ст., у тому числі й тих, що працювали на Україні.

Відомості про будівництво і функціонування госпіталів у Херсоні та Миколаєві (Вітовці), про діяльність відомого українського вченого Д. С. Самойловича знаходяться в Центральному державному архіві військово-морського флоту СРСР.

У XVIII ст. на Україні не було єдиного органу керівництва медичними справами, і тому документи з історії медицини зберігаються в різних фондах, зокрема у фондах Генеральної військової канцелярії, Першої і Другої малоросійських колегій, Київської губернської канцелярії, Коша Нової Запорізької Січі, канцелярії гетьмана К. Розумовського, намісницьких правлінь тощо. Слід мати на увазі, що значна частина архівних документів України у різний час загинула, а деякі справи складаються з уривків документів. Інколи назва справи не відповідає її змісту. Так, у фонді Харківського намісницького правління (ф. 1709, оп. 2, спр. 1232, арк. 14) зберігається «Список учнів Харківського казенного училища», датований 30 вересня 1787 р. Це один з дуже важливих документів Харківської казенної палати про асигнування коштів на відправку в супроводі ад'ютанта Г. Потьомкіна 14 студентів Хар-

ківського колегіуму (а не казенного училища) в Кременчук для навчання медицини. Він свідчить про те, що Єлисаветградська медико-хірургічна школа для підготовки лікарів була заснована 1 жовтня 1787 р., а не 1788 р., як помилково стверджується в історико-медичних працях¹.

Фонди Київської лікарської управи і Приказу громадської опіки, які зберігаються в Київському обласному державному архіві, характеризують стан медичної допомоги переважно в Київській губернії. Тут є цінні відомості про медичний персонал, лікарняну та аптечну мережі Києва та Київщини кінця XVIII — початку XIX ст.

Важливими є документальні матеріали відділів рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна. Вони значно доповнюють і уточнюють документи архівів.

Усі виявлені документи з історії медицини на Україні можна умовно поділити на 4 групи: матеріали про медичні кадри, аптечну справу, медичну освіту, боротьбу із спустошливими епідеміями та карантинну службу.

На початку XVIII ст. медичну допомогу населенню України подавали переважно цирульники (целурики), які прирівнювалися до середнього медичного персоналу. Кваліфікацію цирульника можна було здобути шляхом індивідуального учнівства в спеціальних цехах (школах) цирульників Києва, Львова, Луцька, Кам'янця та Ніжина. Курс навчання тривав у середньому 6 років. У 1722 р. у кожному полку* працював один цирульник, у Полтаві їх було два. Тільки в Лубенському полку медичну допомогу подавав лікар². Як свідчать документи, сільське населення користувалося переважно допомогою знахарок, бабок-повитух та костоправів.

У травні 1737 р. був виданий Сенатський указ, який передбачав утримання у «знатних» містах за рахунок місцевих магістратів (ратуш) спеціальних міських лікарів³. Таких «знатних» міст у Російській імперії на той час було 56, у тому числі 15 (полкових адміністративних центрів) — на Україні. Першим міським лікарем став Й. Вінклер, який був призначений на цю посаду Медичною канцелярією 19 червня 1739 р. у м. Харків. Протягом 1740—1766 рр. міські лікарі були призначені у Лубнах, Гадячі, Сумах, Чернігові, Острогжську, Охтирці, Полтаві, Переяславі, Києві⁴.

У 1764 р. при Другій Малоросійській колегії було організовано своєрідний медичний відділ, який не лише подавав медичну допомогу працівникам колегії, а й розв'язував питання організації медичної допомоги населенню, обліку й розподілу медичного персоналу на Україні, боротьби з поширеними хворобами, збільшення аптечної мережі, забезпечення населення ліками переважно вітчизняного виробництва. Медична колегія погоджувала питання комплектації штатних посад лікарів на Україні з головним медиком Малоросійської колегії П. Паульсоном⁵.

У XVIII ст. зародилася фабрично-заводська медицина. В тогочасних документах є відомості про призначення лікарів на Шосткинський завод, Кременчуцький збройовий завод та катеринославські суконні фабрики. При луганських казенних ливарних заводах медичну службу очолював, наприклад, доктор медицини І. Даль, батько відомого укладача «Толкового словаря русского языка» В. І. Даля⁶.

У 1782 р. на Лівобережній Україні було проведено адміністративну реформу, за якою замість 10 полків створюється 3 намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Кожне намісництво складалося з 11 повітів. Новим штатним розкладом передбачалося утримувати в кожному повіті 1 доктора медицини, 1 лікаря та

¹ Докладніше про це див. у статті: Бородий Н. К. К истории Елисаветградской медико-хирургической школы. — Советское здравоохранение. 1979. № 7, с. 61—63.

* Полк — військова і адміністративно-територіальна одиниця на Лівобережній Україні у XVIII ст.

² Бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 159, спр. 1831—1833, 4966, 4967, 4938.

³ Полное собрание законов Российской империи, т. X, № 7245.

⁴ ЦДАСА СРСР, ф. 346, оп. 1, спр. 72, 73, 98, 99, 244; ф. 248, оп. 7, спр. 423; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 16 667; ф. 54, оп. 3, спр. 277, 1035, 14 700.

⁵ ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 7; ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 784.

⁶ ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 160, 210, 442, 520, 543, 548, 573, 628.

2 помічників або лікарських учнів. Медичних працівників приймали на роботу за індивідуальними контрактами (договорами) з правителями намісництва без направлення з Медичної колегії. У той час значно збільшилася кількість випускників медичних шкіл. Лікарів на Україні було більше, ніж штатних посад, тому деяким з них доводилося займатися приватною практикою у Києві, Ніжині, Полтаві та інших містах. Лікар, який хотів одержати звання штаб-лікаря, мусив написати наукову працю, переважно на місцевому матеріалі. Чимало таких рукописних наукових праць зберігається в архівах. Значна їх частина, що знаходиться у фондах ЦДАСА СРСР та ЦДІА СРСР, описана професором Б. М. Палкіним⁷. Наукові ж рукописи, що зберігаються в ЦДІА УРСР у м. Києві, досі ніким не вивчалися.

У 1797 р. було проведено чергову реформу управління медичними справами. В кожному губерніському центрі було створено лікарську управу, до складу якої входили лікар-інспектор (крісник управи), оператор та акушер. Лікарські управи, крім організаційно-лікувальних функцій, вперше почали планомірно займатися питаннями санітарного благоустрою міст (стежили за санітарним станом базарів та магазинів). Так почала створюватися санітарна служба. Управи також постачали повітових лікарів медикаментами та медичними інструментами, розподіляли й продавали літературу.

Численні архівні документи розповідають про розвиток аптечної справи на Україні. У першій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні діяли 2 державні (у Києві та Лубнах) та 3 приватні аптеки (Київ, Глухів і Ніжин). Лубенська польова аптека, заснована в 1720 р., вважалася найбільшим аптечним закладом України. Протягом XVIII ст. вона заготовляла величезну кількість ліків, переважно рослинного походження, для аптек України, а також Москви і Петербурга. У 1738 р. при Лубенській аптеці було створено майстерню для виготовлення та ремонту медичних інструментів⁸.

У 1715 р. було засновано Київський аптечний магазин. Він забезпечував медикаментами переважно військові частини та Київський військовий госпіталь. Тут продавалися ліки і для населення, але в першу чергу обслуговувалися чиновники губерніської канцелярії⁹.

Документи свідчать, що приватні аптеки були відкриті у Києві в 1727 р. та 1799 р.¹⁰, у Ніжині — 1740¹¹, Глухові — 1743¹², Полтаві — 1758¹³, Кременчуці — 1764, Олександрівську (Запоріжжі) — 1770, Харкові — 1778, Новгороді-Сіверському — 1791, Чернігові — 1793, в Одесі — в 1797 р. В цілому аптечна мережа збільшилася з 4-х аптек на початку XVIII ст. до 50 — на його кінець¹⁴.

Майже всі документи з історії медичної освіти і підготовки вітчизняних лікарів XVIII ст. знаходяться у фондах Медичної канцелярії та колегії ЦДАСА СРСР (ф. 346, оп. 1, кн. 53—297; ф. 344, оп. 1, кн. 1—562). Тут зберігаються особисті справи слухачів чотирьох госпітальних шкіл Москви, Петербурга та Кронштадта. Як правило, така особиста справа складається з 5 аркушів:

1) чолобитна (прохання) про зарахування до школи, в якій зазначено вік, соціальний стан батьків, місце народження та назву навчального закладу, в якому раніше навчався вступник;

⁷ Палкин Б. И. Русские госпитальные школы XVIII ст. М., 1969.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 1, спр. 961, 1305, 2177; ф. 54, оп. 2, спр. 192; ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 4, 11, 12, 603; ф. 346, оп. 1, кн. 73, 175, 226, 245.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 6929; ЦДАСА СРСР, ф. 344, кн. 55.

¹⁰ ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 55, 177, 423, 585; ф. 346, оп. 1, кн. 15, 72, 212; КОДА, ф. 13, оп. 1, спр. 358.

¹¹ ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 319, 377, 385, 391, 422, 427, 467, 485; ф. 346, оп. 1, кн. 72.

¹² Там же, ф. 346, оп. 1, кн. 122, 199, 404; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 7749, 8716, 8734, 9842, 10 165.

¹³ ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 118, 162, 231, 503; ЦДІА УРСР, ф. 209, оп. 2, спр. 642; ЦДІА СРСР, ф. 1297, оп. 1, кн. 4.

¹⁴ ЦДАСА СРСР, ф. 16, спр. 1001; ф. 344, оп. 1, кн. 4, 34, 44, 64, 65, 100, 188, 269, 331, 460, 496, 533, 588, 601, 611, 622, 623; КОДА, ф. 13, оп. 1, спр. 16, 22, 41.

- 2) атестат про освіту;
- 3) екзаменаційний лист з відміткою про вміння читати, писати та розмовляти латинською мовою;
- 4) присяга (клятва);
- 5) указ Медичної канцелярії чи колегії про зарахування лікарським учнем до тієї чи іншої медичної школи.

На жаль, особисті справи слухачів Московської госпітальної медичної школи загинули під час пожежі в 1812 р. Однак в архівних фондах Медичної канцелярії і колегії збереглися рапорти Московської медичної контори, в яких згадуються прізвища вступників Московської медичної школи та назви навчальних закладів, де вони здобули загальноосвітню підготовку. Для уточнення місця народження та походження вступників використані списки студентів Київської академії, які зберігаються у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, формулярні списки лікарів з фондів ЦДІА СРСР. У ЦДІА УРСР у м. Києві зберігається невелика кількість документів, що стосуються історії розвитку медичної освіти у XVIII ст. Це — архівні справи Київської губернської канцелярії, канцелярії гетьмана К. Розумовського та Малоросійської колегії про видачу студентам Київської академії, Чернігівського та Переяславського колегіумів паспортів для навчання в Московській і Петербурзькій медичних школах. У фонді Харківського колегіуму є списки студентів, які бажали вивчати медицину в Москві та в Петербурзі, а також списки студентів, які вступили до Єлисаветградської школи¹⁵.

Як свідчать документи, протягом 1754—1800 рр. у медичних школах Москви, Петербурга, Кронштадта та на медичному факультеті Московського університету навчалися 1266 вихідців з України, в тому числі з Київської академії — 701 студент. Чернігівського колегіуму — 249, Харківського — 135. Переяславського колегіуму — 86, Новгород-Сіверської семінарії — 65 та Катерининської (Полтавської) семінарії — 27 осіб. Крім того, невелику групу слухачів медичних шкіл (48 осіб) становили українці, які загальноосвітню підготовку пройшли вдома, або навчалися в Московській Слов'яно-греко-латинській академії, Олександрівській. Троїце-Сергіївській та інших семінаріях.

Серед лікарів, колишніх вихованців українських навчальних закладів, 66 осіб (або кожний 20-й лікар) стали докторами медицини. Майже до кінця XVIII ст. захищати дисертацію можна було лише в закордонних університетах, тому значна частина згаданих лікарів після відповідного стажування в Страсбурзькому, Лейденському, Кільському, Лондонському, Геттінгенському, Единбурзькому, Кенігсберзькому та Лейпцигському університетах успішно захищали дисертації й одержували дипломи докторів медицини.

Велику роль у справі підготовки вітчизняних лікарів у XVIII ст. відіграла Єлисаветградська медико-хірургічна школа або Єлисаветградський медичний факультет, як її називали в перші роки існування. За 10 років (1787—1797 рр.) тут було підготовлено 250 лікарів і підлікарів.

Велика кількість документів містить відомості про боротьбу тогочасної медицини з тяжкими хворобами і насамперед з чумою, яка заносилась на Україну з Туреччини та підвладних їй земель. Протягом XVIII ст. було зареєстровано 15 епідемій чуми.

Найбільше матеріалів, що розповідають про боротьбу з цією страшною хворобою, зберігається в ЦДІА УРСР у м. Києві (понад 700 справ). Як правило, це рапорти сотенних і полкових канцелярій про виявлення нових випадків чуми в різних населених пунктах та про організацію боротьби з нею. Чимало документів належать лікарям, які обстежували територію, уражену чумою. Частина документів містить відомості про організацію лазаретів та карантинів. Цікаво, що всі ці матеріали за санітарними правилами того періоду обліті оцтом та проколоті шилом з метою зне-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 1, спр. 1449, 1476, 1527, 1647; ф. 54, оп. 3, спр. 4949, 4994, 7650; ф. 59, оп. 1, спр. 2939, 3588, 4922, 5859, 7277; ф. 269, оп. 1, спр. 3573, 4538; ф. 1793, оп. 1, спр. 1666, 2036, 2184, 2266.

шкодження чумної зарази. У фондах ЦДАСА СРСР і КОДА є також архівні документи, що доповнюють (іноді дублюють) історію боротьби з чумою.

Дуже мало документів збереглося в архівах про перші чотири епідемії¹⁶. Епідемія чуми 1738—1739 рр. розпочалася в Очакові на початку травня і, поступово поширившись угору по Дніпру, охопила Запорізьку Січ: Піщану Самару, Усть-Самару, а також Малишевський, Причинний та Кам'яний острови.

Більш важким і небезпечним був перебіг чуми на території Слобідської України. В 1738 р. від неї загинула половина населення Харкова, в Куп'янську померли 1720 жителів, в Ізюмі — 910, у Змієві — 406 чол.

Сенат і Генеральна військова канцелярія розсилали грізні укази і вимагали від місцевої адміністрації «наижесточайше придтвердить всем иметь зело крепкую предосторожность от морового поветрия». Укази вимагали суворо дотримуватись губерна-торської інструкції по боротьбі з чумою.

Взимку 1739 р. масових випадків захворювання на чуму вже не спостерігалось. Однак спеціальні команди продовжували слідкувати за раніше ураженими населеними пунктами. Заборонялося вільне пересування населення. Навесні епідемія відновила. Невеликі спалахи чуми було зареєстровано в Кременчуці, Новоселиці, Бахмуті, Тополях Белгородської губернії, Старій Самарі, на Пісчаному острові і в Борисоглібській фортеці. Остаточно епідемія припинилася в грудні 1739 р.¹⁷

Восени 1749 р. з Правобережної України, що знаходилася під владою Польщі, надійшло повідомлення, що чумою хворіють жителі Шаргорода, Могильова-на-Дністрі і Тьєрова. У травні 1750 р. хвороба відновила в межириччі Буга і Дністра. Від неї загинуло багато жителів Могильова, Лучинця, Заміхова, Попелюх і Тиманівки¹⁸.

Чергова епідемія чуми спалахнула на Правобережній Україні в 1755—1756 рр. У вересні 1755 р. страшна хвороба уразила населення Очакова, Шаргорода, Немирова, Липовця, Вінниці та Житомира. У 1756 р. епідемія відновила і поширилася на Палієве Озеро, Ліпці, Тульчин, Крути, Бендери, Хотин та навколишні села. Піддані Туреччини і Польщі могли переходити кордон тільки після 6-тижневого карантину. Ця заборона та суворі карантинні заходи в прикордонних районах дали можливість запобігти занесенню небезпечної хвороби в межі Російської імперії¹⁹.

Небувалої сили чума лютувала на Україні в 1770—1774 рр. За величиною ураженої території, тривалістю епідемії та кількістю жертв це була найстрашніша за весь розглянутий період епідемія. Розпочалася вона, як і раніше, з Туреччини, точніше на російсько-турецькому фронті, і поступово розповсюджувалася по досить по-жвавлених шляхах, що з'єднували фронт з внутрішніми районами Російської імперії. У вересні 1770 р. чума досягла Києва. Епідемія швидко охопила все місто, а потім більшість населених пунктів Київського, Переяславського, Ніжинського та Чернігівського полків і сягнула Москви. Цього разу чума на Україні тривала до 1775 р.

Велика епідемія чуми охопила територію України в 1783—1784 рр. Навесні 1783 р. вона спалахнула в Криму, а потім у Кілії, Ізмаїлі, Бендерах, Акермані та Очакові. Особливо сприятливі умови для розвитку небезпечної хвороби були в Херсоні, де за наказом Г. Потьомкіна для будівництва міста і порту були зібрані тисячі мобілізованих і колодників (арештантів), які жили переважно в землянках. Неймовірна скупченість людей, антисанітарні житлові умови сприяли швидкому розповсюдженню хвороби. З рапорту херсонського правителя видно, що тільки з червня 1783 р. до квітня 1784 р. у Херсоні від чуми і «звичайних» хвороб загинуло 6520 осіб.

Як свідчать документи, у серпні-вересні 1784 р. невеликі спалахи чуми були зареєстровані в селах Пирятинського повіту. Хворих на чуму було виявлено також у с. Мамаєвці Прилуцького повіту, а 6 жовтня почалася епідемія в Прилуках, яка про-

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 921, 926; ф. 128, оп. 1, спр. 15, 49.

¹⁷ ЦДАСА СРСР, ф. 16, оп. 1, спр. 228; ф. 344, оп. 1, кн. 24; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 7535; ф. 51, оп. 3, спр. 7539, 18 733, 19 497, 19 500, 19 890.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 10 034, 10 036, 10 232, 10 263, 10 918, 18 844; ф. 108, оп. 2, спр. 1178; ф. 229, оп. 1, спр. 68, 86.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 19 088; ф. 59, оп. 1, спр. 2888-А; Бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 159, спр. 5934.

довжувалася до 10 листопада. Протягом місяця в Прилуках від чуми загинуло 46 чол. Після закінчення майже подвійного карантину у березні 1785 р. губернатор П. О. Румянцев оголосив про остаточну ліквідацію чуми в Катеринославському намісництві і дозволив вільне пересування населення²⁰.

Останній у XVIII ст. спалах чуми було зареєстровано в 1799 р. у Феодосії. На купецькому судні, що прибуло сюди з Константинополя, карантинний лікар В. Червінський виявив 7 хворих, з яких 6 загинуло. Вогнище страшною хвороби вдалося тоді порівняно швидко ліквідувати²¹.

Часті спустошливі епідемії чуми та постійна загроза її занесення в міжепідемічний період змусили царський уряд та Медичну канцелярію створити постійну медичну прикордонну карантинну службу. Її завданням було здійснення постійного нагляду за людьми, які переїжджали кордон Російської імперії, та товарами, що вони перевозили з собою.

На Україні центром прикордонної карантинної служби став м. Васильків, де в 1740 р. було побудовано перший карантинний будинок. У 1743 р. до Василькова прибув доктор медицини Й. Фабрі, який очолив медичну карантинну службу України. Поступово кількість карантинних будинків та прикордонних карантинних лікарів збільшувалася. Філіалами головного Васильківського карантину були прикордонні карантини у Переяславі, Кременчуці, Переволочні, Микитському перевозі, Бахмуті та Царичанці. Протягом останнього десятиріччя XVIII ст. на півдні України існувала самостійна карантинна мережа, якою керував Д. С. Самойлович²².

Незважаючи на недосконалість і недостатні знання лікарями того часу причин чуми, її збудника та механізму розвитку хвороби, карантинна служба України відіграла позитивну роль в обмеженні вогнищ чуми і запобіганні занесення збудника на територію Росії. Досить нагадати, що з 15 епідемій чуми, що лютувала у XVIII ст. на Україні, тільки 2 поширилися далеко на північ: в 1738 р. — до Курська, а в 1770 р. — до Москви.

Названий комплекс архівних джерел становить значний інтерес для дослідників історії вітчизняної медицини. Глибокий і всебічний аналіз документів, що зберігаються у фондах перелічених в описі архівів, дасть змогу простежити основні напрями у розвитку медицини того періоду, дозволить констатувати певні успіхи у боротьбі із спустошливими епідеміями та тяжкими хворобами.

М. К. БОРОДІЙ (м. Боярка Київської обл.)

²⁰ ЦДАСА СРСР, ф. 16, оп. 1, спр. 649; ф. 344, оп. 1, кн. 252, 269, 353, 432; ЦДВІА СРСР, ф. 52, оп. 1/194, спр. 313; ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 104; ф. 204, оп. 2, спр. 111; ф. 204, оп. 5, спр. 1041, 1136, 1270; ф. 1709, оп. 2, спр. 393; КОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 19, 36; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. IX, спр. 15 414—15 552.

²¹ КОДА, ф. 13, оп. 1, спр. 21, 24; ф. 13, оп. 2, спр. 3; ЦДАСА СРСР, ф. 344, оп. 1, кн. 533.

²² ЦДАСА СРСР, ф. 16, оп. 1, спр. 228; ф. 344, оп. 1, кн. 109; ф. 346, оп. 1, кн. 212, 283; ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 761-А, 5001, 7017, 7018, 8831; ф. 118, оп. 1, спр. 3, 12; ф. 128, оп. 1 (загальні справи), спр. 412; ф. 193, оп. 1, спр. 2262.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Веков Ангел.
ЛЕНИН І БЪЛГАРИЯ.
БИОХРОНИКА.—

София: Наука и изкуство, 1980, 150 с.

Рецензована праця належить перу відомого дослідника болгаро-російських революційних зв'язків А. Векова. Вона — результат систематизації автором матеріалів, що стосуються теми «В. І. Ленін і болгарський революційний рух». У біохроніці вміщено 165 документів, що доповнюють картину багатогранного впливу В. І. Леніна на становлення і розвиток болгарського соціал-демократичного й комуністичного руху в 1900—1924 рр.

Наведені автором документи свідчать, що вже напередодні та у період першої російської революції багато болгарських революціонерів, які перебували в Західній Європі і особисто зустрічалися з В. І. Леніним, відіграли важливу роль у поширенні ідей революційного марксизму в Болгарії.

Дослідження розповідають про тісні зв'язки В. І. Леніна з відомим болгарським інтернаціоналістом Р. Аврамовим. Член женецької, а згодом берлінської більшовицьких груп сприяння партії, секретар Комітету Закордонної організації РСДРП «Р. Аврамов був одним з головних інформаторів Леніна про соціалістичний рух у Болгарії, про боротьбу Благоева і його соратників проти болгарського і міжнародного опортунізму» (с. 42). Він також виконував відповідальні доручення В. І. Леніна як зв'язковий між закордонним більшовицьким центром і керівництвом німецької й австрійської соціал-демократії.

У книзі вперше наводиться текст листа Р. Аврамова до В. І. Леніна, в якому болгарський інтернаціоналіст детально розповідає про свою зустріч з В. Адлером (с. 47—48). Автор підкреслює, що Р. Аврамов був одним з тих болгар, які в час гострої боротьби проти меншовицької опозиції в РСДРП робили все можливе для ознайомлення болгарських соціал-демократів з ленінськими ідеями.

В книзі розповідається про зустрічі В. І. Леніна у дожовтневий період з болгарами. Сотні болгар, переважно студентів, які навчалися за кордоном, мали можливість слухати Володимира Ілліча під час його виступів в емігрантських колоніях.

Значну увагу автор приділяє висвітленню питання про значення для БРСДП (т. с.) зустрічей її представників з В. І. Леніним у Міжнародному соціалістичному

біро, на конгресах II Інтернаціоналу. Перша така зустріч відбулася на Штутгартському конгресі в 1907 р. Тісні контакти з В. І. Леніним болгарська делегація встановила на Копенгагенському конгресі у 1910 р. Представники партії тісняків Д. Благоев і Г. Кирков взяли участь у роботі наради, організованої за ініціативою В. І. Леніна, на якій обговорювалися питання боротьби з опортунізмом. Кілька сторінок (с. 93—97) А. Веков присвячує зустрічі з В. І. Леніним В. Коларова на міжпартидній конференції соціалістів у Циммервальді.

Як зазначає автор, важливу роль у болгарському соціал-демократичному русі відіграли соратники В. І. Леніна, які жили і працювали у Болгарії. Це члени транспортної групи по доставці в Росію газети «Искры», а в роки і після революції 1905—1907 рр. більшовики-емігранти І. П. Хонявко, С. Г. Буачідзе.

Зв'язки болгарських революціонерів з В. І. Леніним ще більш зміцнили після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наведені в дослідженні документи свідчать, що В. І. Ленін надавав великого значення майбутньому І з'їзду БКП. Це питання порушувалося під час бесід В. І. Леніна з болгарськими інтернаціоналістами. В грудні 1918 р. пише автор рецензованої праці. І. Дечев передав Д. Благоеву лист В. І. Леніна з приводу підготовки установчого конгресу III Комуністичного Інтернаціоналу. Посилаючись на дослідження П. Панайотова¹, А. Веков наводить зміст бесіди В. І. Леніна з І. Дечевим, в ході якої останній і отримав завдання передати лист Д. Благоеву. Автор розповідає про бесіди В. І. Леніна з керівниками молодого БКП під час роботи II і III конгресів Комінтерну, про зустріч Володимира Ілліча в лютому 1921 р. з Г. Дмитровим.

На сторінках біохроніки знаходимо прізвища болгарських революціонерів, які вперше зустрілися з В. І. Леніним після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ці зустрічі залишили в їх житті глибокий слід. А. Веков зібрав значний матеріал, який дозволяє стверджувати, що в 1921—1923 рр. особливо тісні контакти з В. І. Леніним мав болгарський інтернаціоналіст Б. Стомяков — торговий уповноважений Радянської країни у Берліні. Про це свідчить активне листування В. І. Леніна і Б. Стомякова,

¹ Панайотов П. Приносът на българин за победата на Октомврийската революция. (1917—1920 гг.). София, 1967.

їх неодноразові зустрічі, в ході яких обговорювалося чимало проблем, зокрема питання про монополію зовнішньої торгівлі.

Важливе місце в книзі займає вступна стаття автора (с. 5—25), в якій аналізується проблема впливу В. І. Леніна, його ідей на розвиток революційного руху в Болгарії, наводяться дані про видання творів В. І. Леніна у Болгарії в 1918—1923 рр. (с. 20).

У праці використано чимало матеріалів радянських та болгарських партійних і

державних архівів, у тому числі ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС та ЦПА при ЦК БКП. Частина документів до наукового обігу вводиться вперше.

Книга виконана на високому ідейно-політичному і науковому рівні, добре ілюстрована, має іменний покажчик. Вона, безумовно, буде корисна як широкому колу дослідників, так і масовому читачу.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
В. М. МОРОКО (Запоріжжя)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В БОРІТБІ ЗА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ XXV З'ЇЗДУ КПРС.

Авт. колектив: В. І. Полурез (керівник),
В. Ю. Білан, Я. С. Калакура,
В. П. Шевчук, П. М. Шморгун.—

К.: Політвидав України, 1980.— 152 с.

Проблема розвитку робітничого класу з умов зрілого соціалізму висвітлювалася досі в літературі переважно в загальнотеоретичному плані. Недостатньо приділялося уваги суб'єктивним аспектам у розвитку КПРС, стилю партійної роботи.

Ці прогалини певною мірою виправлені в рецензованій праці, підготовленій колективом авторів з кафедри історії КПРС інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті.

Дослідження охоплює період розвинутого соціалізму. Однак для ґрунтовнішого аналізу окремих аспектів діяльності робітничого класу УРСР по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС автори звертаються до документів більш раннього часу. Праця складається з вступу і шести розділів, в яких висвітлюються такі проблеми: партійне керівництво робітничим класом, ростання його суспільно-політичної активності, провідна роль робітників у створенні матеріально-технічної бази комунізму, підвищення їх культурно-технічного рівня, зростання матеріального добробуту рудящих, роль робітничого класу в зміцненні пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів. Автори розкрили керівну роль КПРС в усіх сферах суспільного розвитку, показали те нове, що ввійшло в практику партійної роботи. В праці праведливо підкреслюється, що «комуністична партія — частина робітничого класу, його авангард, який вітлює в сої високу свідомість, організованість, заїзну волю робітничого класу, спирається на революційну теорію і на її основі ерує його діяльність. Водночас партія не отожна робітничому класу. Вона може ути його авангардом, політичним вожд-

дем лише в тому разі, коли не зливається механічно з масою, а керує масою, веде її за собою...» (с. 8).

Заслугою авторів є показ участі робітників у діяльності партійних і радянських органів, де вони виступають організаторами виконання директив партії та уряду на місцях, разом з усіма класами і соціальними групами радянського суспільства безпосередньо керують країною.

У праці показано галерею громадських і партійних діячів, які пройшли героїчну школу робітничого гарту. Саме таким представником свого класу й народу, підкреслюють автори, є Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. Виходець з робітничої сім'ї, він розпочав свою трудову діяльність у колективі металургів Дніпродзержинська. Токар київського заводу «Арсенал» В. П. Щербина обраний заступником Голови Президії Верховної Ради УРСР. Славний шлях від шахтаря до секретаря Антрацитівського міськкому партії Ворошиловградської області пройшов Г. Л. Шелест (с. 18—19).

У праці вміщено цікавий матеріал про залучення робітників до управління виробництвом, що яскраво свідчить про велику життєву силу ленінського принципу демократичного централізму.

Обґрунтованим є висновок авторів про те, що робітничий клас, який збільшує економічний потенціал усіх галузей народного господарства, вносить великий вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Значна увага в книзі приділяється підвищенню культурно-технічного рівня робітників. Автори наголошують, що в Радянському Союзі створені всі необхідні умови для підвищення загальноосвітнього рівня трудящих, що в країні відбулися разючі зміни в їх освіті. Так, частка робітничої молоді промислових підприємств у роки дев'ятої п'ятирічки, яка мала вищу, середню і неповну середню освіту, становила 94% (с. 101). Неухильно зростає питома вага робітників, зайнятих розумовою працею, тобто відбувається процес їх зближення з інтелігенцією.

На сторінках праці висвітлюються заходи партії, спрямовані на підвищення добробуту трудящих. Перед читачем постає яскрава картина матеріального становища трудівника, якому Конституцією гарантовано широкі можливості для творчої праці, всебічного гармонійного розвитку.

В книзі досить повно показано, по яких напрямках розвивається процес зміцнення дружніх зв'язків між братніми народами Радянського Союзу. Автори підкреслюють, що в роботі по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих КПРС спирається на робітничий клас — найбільш передовий клас радянського суспільства. Вони, зокрема, розповідають, як під керівництвом партії робітники України через Товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, Комітет захисту миру, парламентську групу Верховної Ради УРСР, профспілки та інші громадські організації роблять усе можливе для зміцнення дружби і співробітництва з трудящими інших країн світу.

В. Ф. Шевченко.

АВАНГАРД ТРУДІВНИКІВ СЕЛА.

К.: Політвидав України, 1980.— 168 с.

XXVI з'їзд КПРС визначив величну програму комуністичного будівництва. У розв'язанні його різноманітних завдань першорядна роль належить первинним партійним організаціям. Серед трудівників сільського господарства вони виступають організаторами політики КПРС, перетворення колгоспно-радгоспного виробництва у високорозвинутий сектор соціалістичної економіки.

Узагальненню форм і методів діяльності колгоспних і радгоспних партійних організацій України по виконанню завдань розвитку сільського господарства в умовах зрілого соціалізму присвячена рецензована монографія. В ній широко використані твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС, архівні матеріали, дані практичного досвіду партійних організацій України по керівництву розвитком сільськогосподарського виробництва.

Структура книги дозволила автору в рамках невеликої за обсягом публікації охопити й висвітлити найбільш важливі питання партійного будівництва на селі у семидесятих роках. На основі всебічного аналізу рішень і документів XXIII—XXV з'їздів партії, пленумів Центрального Комітету, постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР в монографії розкрито основні напрями сучасної аграрної політики.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовану працю, слід відзначити, що вона не позбавлена й окремих недоліків. Ряд аспектів теми слід було розкрити більш повно. Так, висвітлюючи питання про підвищення матеріального рівня трудящих, автори обмежилися лише показом зростання добробуту робітників Донецької області. Варто було б розширити географію прикладів, які ілюструють цей важливий процес. Нічого не говориться і про участь робітників республіки в фізкультурному й спортивному русі. На нашу думку, читачеві було б цікаво дізнатися про традиційне економічне співробітництво трудових колективів України і братніх республік Прибалтики. Окремі сторінки книги перевантажені цифровим матеріалом, трапляються також редакційні огріхи.

В цілому ж рецензована праця — корисне дослідження, яке вносить певний вклад у дальше вивчення історії робітничого класу Української РСР.

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ (Київ)

У діалектичному зв'язку з цим висвітлюється роль місцевих партійних органів і первинних парторганізацій у виконанні завдань розвитку всіх галузей сільського господарства.

В книзі на основі узагальнення і глибокого аналізу значного статистичного матеріалу розкрито основні джерела поповнення колгоспних та радгоспних партійних організацій за рахунок провідних категорій працівників — механізаторів, тваринників. Наведені в книзі дані свідчать про неухильне зростання загальноосвітнього і культурно-технічного рівня сільських комуністів.

Вдосконалення структури колгоспних і радгоспних парторганізацій зумовлено, вказує автор, зростанням числа крупних парторганізацій, кращою розстановкою комуністів у сфері матеріального виробництва. Особливо підкреслено позитивне значення створення і діяльності партійних комітетів, цехових парторганізацій, партгруп. Вдосконалення структури партійних організацій пов'язано також з поглибленням спеціалізації та концентрації сільського господарства на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Значна увага приділяється висвітленню форм і методів внутріпартійної, організаторської та ідеологічної роботи.

Насиченням фактичним матеріалом, глибоким за характером узагальнень є розділ «Розвиток активності сільських комуністів на основі принципів демократичного централізму». Головною умовою підвищення активності комуністів, пише ав-

тор, є додержання ними принципу демократичного централізму, який поєднує послідовний розвиток внутріпартійної демократії з міцною дисципліною. Дбаючи про найбільш повне здійснення цього принципу, КПРС забезпечує всебічний розвиток виборних засад у діяльності сільських парторганізацій, як вияв колективності керівництва, що сприяє підвищенню активності комуністів, є невідмінною умовою прийняття найбільш вірних рішень по складних проблемах (с. 56, 57). У книзі вміщено матеріал про склад керівних органів, роботу комісій контролю діяльності адміністрації, участь комуністів у підготовці та проведенні зборів тощо.

Важливим аспектом рецензованої праці є розвиток ролі обласних та районних комітетів партії у здійсненні сучасної аграрної політики КПРС. У книзі розповідається про досвід багатогранної діяльності Полтавського і Вінницького обкомів партії, Глобінського (Полтавська область), Нікопольського (Дніпропетровська область), Іршавського (Закарпатська область) та інших райкомів партії.

Однією з умов підвищення рівня, ефективності, дійовості партійного керівництва є вдосконалення добору, розстановки і виховання кадрів сільських парторганізацій. У праці наводяться дані про зростання загальної та політичної освіти секретарів міськкомів та райкомів партії, секретарів колгоспних і радгоспних парторганізацій. На початок 1979 р. партійно-політичну освіту мали близько 46% усіх секретарів міськкомів і райкомів партії, в тому числі 52% перших секретарів, 22% завідуючих відділами міськкомів і райкомів партії (с. 109). Усі секретарі колгоспних і радгоспних парторганізацій рес-

публіки, 34,9% секретарів цехових парторганізацій, 13,8% партгрупоргів колгоспів і радгоспів республіки мали вищу і середню освіту (с. 110—111). Все це сприяло підвищенню рівня організаторської і масово-політичної роботи в колективах.

Два розділи книги присвячені питанням ідеологічної роботи сільських парторганізацій. В них узагальнено форми і методи марксистсько-ленінської освіти комуністів, всебічно проаналізовано, зокрема, стан економічної освіти, розкрито її роль у впровадженні наукових принципів господарювання. Спеціально розглядається питання про піднесення ролі масово-політичної роботи в ідеологічному забезпеченні соціалістичного змагання на селі. Воно висвітлено з урахуванням комплексного підходу в організації і проведенні комуністичного виховання хліборобів.

Книга В. Ф. Шевченка не позбавлена і недоліків. Недостатньо приділено уваги висвітленню питання про сучасну аграрну політику КПРС і підвищення ролі сільських первинних партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму. Не досить чітко розкриті фактори, які зумовлюють це підвищення. Недостатньо показано як готуються і проводяться партійні збори, як партійні комітети дбають, щоб усі комуністи активно виконували партійні доручення. В ряді місць наводиться загато багато цифрового матеріалу, який не завжди аналізується. Такого роду недоліки не знижують позитивної оцінки рецензованої праці, яка є значним вкладом у розробку актуальних питань партійного будівництва на селі.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ),
К. Ю. БУБНОВ (Київ)

В. Ф. Остафійчук.
У БОРОТБІ
ЗА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС
(З ДОСВІДУ РОБОТИ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ЗДІЙСНЕННЮ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ
ПОЛІТИКИ КПРС В УМОВАХ
РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ).
К.: Видавництво політичної
літератури України, 1980, 205 с.

Одним з актуальних завдань, від успішного вирішення яких значною мірою залежить даліший розвиток радянського суспільства, КПРС вважає прискорення на-

уково-технічного прогресу. Як зазначалося на XXVI з'їзді партії, будівництво комунізму неможливе без розвитку науки і техніки¹.

Дедалі зростаюча роль і значення науково-технічного прогресу в умовах зрілого соціалізму привертають увагу дослідників до вивчення багатогранного досвіду КПРС, місцевих партійних організацій по керівництву його розвитком. У зв'язку з цим значний науковий і практичний інтерес становить рецензована праця.

Характерними рисами дослідження є його широка джерельна база, чітка і логічна структура. Автор поставив собі за мету висвітлити ряд питань, пов'язаних

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 55.

з діяльністю партійних організацій України по перетворенню науки в безпосередньо продуктивну силу суспільства, проаналізувати, як реалізується політика КПРС у галузі технічного прогресу, в справі підвищення наукових і економічних знань працівників промисловості.

Через усю працю червоною ниткою проходить думка про те, що в сучасних умовах невідмінно зростає роль керівництва науково-технічною політикою з боку Комуністичної партії. Під цим кутом зору В. Ф. Остафійчук у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, нових документів партії та Радянського уряду, положень і висновків, що містяться в промовах і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, реалізує завдання свого дослідження.

Книга розпочинається аналізом роботи парторганізацій республіки по втіленню в життя політики КПРС у галузі науки. Змістовно, на конкретних прикладах узагальнюється нагромаджений досвід Компартії України по підвищенню ефективності й якості наукових досліджень, впровадженню їх результатів у практику, зміцненню творчих зв'язків наукових та виробничих колективів. Підкреслюється, що Комуністична партія постійно вдосконалює загальнодержавну систему координації науки та планомірного управління нею. Завдяки цьому забезпечується ефективне і комплексне планування розвитку науки і техніки, узгодження діяльності науково-дослідних установ і виробничих підприємств.

Дедалі вагоміший вклад у прискорення науково-технічного прогресу, розв'язання завдань комуністичного будівництва вносять наукові та науково-педагогічні кадри. Тому не випадково значне місце в книзі відводиться питанням підвищення кваліфікації педагогічної та лекторської майстерності науковців, непереконливо показано кількісне й якісне зростання цих кадрів. На кінець 1975 р. в Українській РСР налічувалося 171,5 тис. наукових працівників (у 1,8 раза більше, ніж у 1965 р.), у тому числі — 51,5 тис. докторів і кандидатів наук (с. 21). Автор слушно зауважує, що в умовах розвинутого соціалістичного суспільства партійні організації республіки значно розширили форми підготовки й виховання молодого покоління науковців через аспірантуру. З цією метою почали ширше використовуватися також теоретичні та методологічні семінари, наукові конференції, консультативні пункти.

Наука Радянської України робить дедалі ширші кроки, набирає все більшого розмаху в своєму розвитку. Якщо в 1967 р. у системі АН УРСР було 222 академіки і члени-кореспонденти, майже 500 докторів і 3 тис. кандидатів наук, то в 1979 р., відповідно, — 329 академіків і членів-кореспондентів, близько тисячі докторів і 6,5 тис. кандидатів наук (с. 23).

Це вагомий результат політики партії, спрямованої на нескінченне прискорення науково-технічного прогресу.

Автор також розповідає про діяльність парторганізацій по зміцненню творчих зв'язків наукових і виробничих колективів, про різноманітні форми цієї співдружності. Зокрема, аналізує такі важливі форми зв'язку науки з виробництвом, як комісії та ради сприяння науково-технічному прогресу, творчі комплексні плани, господарські договори, що укладаються між підприємствами, науково-дослідними інститутами і вузами. Автор зазначає, що питання підвищення ефективності й якості наукових досліджень, впровадження їх результатів у виробництво систематично обговорювалися на партійних зборах, семінарах секретарів парторганізацій, спільних засіданнях парткомів, учених рад інститутів і технічних рад підприємств.

В книзі підкреслюється, що якісно новим етапом у розвитку й зміцненні зв'язків науки з практикою стали науково-виробничі об'єднання, які поступово стають основною господарською ланкою суспільного виробництва. Автору вдалося показати, яку велику й різноманітну роботу розгорнули партійні організації по створенню об'єднань, щоб повніше використати можливості цієї форми господарювання й управління для підвищення ефективності виробництва на основі його концентрації та спеціалізації, прискорення науково-технічного прогресу.

У праці ґрунтовно розглянуто питання діяльності партійних організацій республіки по здійсненню науково-технічної політики партії. Автор простежує хід виконання постанов і рішень ЦК КПРС та ЦК Компартії України, присвячених цим питанням, висвітлює роботу комісій партійного контролю по виконанню планів впровадження нової техніки, механізації та автоматизації виробничих процесів, роботу технічних конференцій і комісій, узагальнює передовий досвід промислових підприємств України, які виступили ініціаторами змагання за якнайшвидше здійснення модернізації діючого устаткування, оновлення техніки тощо.

Значну увагу В. Ф. Остафійчук приділив розвитку технічної творчості робітничого класу. Він розкрив керівну роль партії в розгортанні руху винахідників та раціоналізаторів, інші форми й напрями технічної творчості мас, організаторську та ідейно-виховну роботу парторганізацій в цьому плані, розглянув, зокрема, діяльність комплексних творчих бригад, громадських конструкторських бюро, рад новаторів та бюро економічного аналізу.

На сторінках книги всебічно розкрито також результати роботи партійних організацій по підвищенню науково-технічних знань працівників промисловості, показано економічне навчання робітників та інженерно-технічних кадрів. Автор спинається на розробці єдиних комплексних пла-

нів соціального розвитку трудових колективів, підвищенні кваліфікації та ідейно-політичного рівня інженерно-технічних працівників, усіх трудящих у системі партійної освіти, в школах комуністичної праці та передового досвіду, університетах економічних знань і технічного прогресу. Позитивним є те, що дослідник з марксистсько-ленінських позицій аналізує й деякі недоліки, що мали місце в роботі партійних та господарських організацій по втіленню в життя науково-технічної політики КПРС, пропонує конкретні шляхи їх усунення.

В цілому монографія В. Ф. Остафійчука написана на високому ідейно-теоретичному та науковому рівні. В ній зроблені важливі висновки, подані практичні рекомендації. Проте книга, на нашу думку, значно б виграла, якби автор ширше узагальнив практику роботи партійних організацій України по розвитку соці-

лістичного змагання, прискоренню науково-технічного прогресу, показав форми морального й матеріального заохочення тих, хто змагається. Варто було б і ґрунтовніше висвітлити партійне керівництво зміцненням творчої співдружності вчених УРСР з науковими й виробничими колективами інших радянських республік, а також ширше показати роботу парторганізацій по впровадженню в життя досягнень науково-технічного прогресу.

Ці зауваження, звичайно, не впливають на загальну позитивну оцінку праці, яка досліджує важливу й актуальну проблему. Книга буде корисна не лише науковцям, викладачам вузів, а й широкому колу передовиків виробництва, працівників ідеологічних установ.

М. Д. ОЛІЙНИЧЕНКО (Київ),
В. П. САМОХВАЛОВ (Київ)

Б. І. Білик.
ЛЕНІНСЬКЕ
БРАТЕРСТВО НАРОДІВ:
ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
ПО ДАЛЬШОМУ ЗМІЦНЕННЮ
ДРУЖБИ І СПІВРОБІТНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
З БРАТНІМИ НАРОДАМИ СРСР:
1946—1961 рр.

Київ: Вид-во при Київському держ. ун-ті
видавничого об'єднання «Вища школа»,
1980. 120 с.

Монографія Б. І. Білика присвячена висвітленню дружби і співробітництва братніх народів СРСР у роки післявоєнної відбудови народного господарства країни, дальшого зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства. В ній ґрунтовно розкрито вирішальний вплив діяльності партії на зближення націй і народностей нашої країни в економічному, соціально-політичному і духовному житті, на справу виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, братерської дружби та інтернаціональної єдності.

Спираючись на ідейно-теоретичну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, на документи партійних з'їздів і Пленумів ЦК КПРС, праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товарища Л. І. Брежнєва, автор показав вирішальну роль Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення Союзу РСР у становленні ленінської дружби народів Країни Рад. У книзі підкреслюється, що саме перемога Великого Жовтня стала головною по-

літичною передумовою, висхідним рубежем у налагодженні братерської співдружності народів колишньої царської Росії. Завдяки Жовтневій революції трудящі всіх націй і народностей країни здобули єдину соціалістичну Вітчизну, єдиний уклад в економіці, єдину наукову ідеологію нашого суспільства — марксизм-ленізм. Утворення СРСР, наголошується в монографії, знаменувало початок нового, вищого етапу в розвитку всебічного співробітництва народів на основі партійного керівництва, загальносоюзної політики Радянської держави, що мало вирішальне значення для створення єдиного народно-господарського комплексу СРСР, соціально-політичної й духовної єдності нашого суспільства.

Книга написана на великому фактичному матеріалі, значну частину якого становлять уперше введені до наукового обігу документи багатьох партійних і державних архівів.

Провідною в монографії є ідея дружби і співробітництва братніх народів СРСР як об'єктивної закономірності побудови соціалізму й комунізму.

В центрі уваги автора — партійне керівництво економічним співробітництвом братніх народів у процесі відбудови й дальшого розвитку народного господарства Української РСР — складової частини єдиного народногосподарського комплексу СРСР в 1946—1961 рр. Дослідник відзначає такі характерні для післявоєнного розвитку радянської економіки особливості, як раціональне розміщення продуктивних сил, планомірна спеціалізація і комплексний розвиток народного господарства, що є однією з найважливіших умов створення матеріально-технічної бази комунізму.

Окремий розділ монографії присвячено зміцненню соціально-політичних основ дружби народів СРСР. У ньому показано дальший розвиток соціалістичної демократії, вдосконалення національної державності народів Радянського Союзу, піклування партії про всебічний розвиток громадських організацій, що, як справедливо відзначається в праці, відіграло величезну роль у зміцненні морально-політичної єдності всіх націй і народностей країни у досліджуваний період.

Чільне місце в монографії відводиться питанням розвитку культури. Зокрема, досліджується характерна особливість цього процесу — взаємопроникнення, взаємовплив і взаємозбагачення братніх культур і формування в них спільних рис, шляхи створення єдиної соціалістичної культури. Великого поширення у післявоєнні роки, наголошується в книзі, набрала російська мова, добровільно обрана всіма народами нашої країни як засіб міжнародного спілкування. Автор правильно відзначає, що першоосновою єднання культур братніх соціалістичних націй і народностей є марксистсько-ленінське вчення.

У монографії переконливо показано, як партійні організації послідовно й цілеспрямовано здійснювали конкретні заходи по посиленню патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Ці заходи передбачали використання всіх засобів і форм ідеологічного впливу, насамперед системи партійної освіти, преси,

радіо і телебачення, культурно-освітніх установ. Вагомим підсумком цієї роботи стало перетворення інтернаціоналізму в глибокі переконання і норму поведінки мільйонів радянських людей різних національностей.

Важливо, що автор викриває наклепницькі вигадки буржуазних націоналістів і сучасних зарубіжних «радянологів», які, грубо перекручуючи факти, зображують національні відносини в Радянському Союзі начебто як «зіткнення» інтересів російського народу з інтересами інших націй і народностей СРСР.

Разом з тим, у книзі є й певні недоліки. Зокрема, у висвітленні процесів співробітництва народів автором не завжди вдалося витримати дослідження в історико-партійних рамках. У праці не вистачає узагальнюючих даних з розглядуваних питань, хоч, треба відзначити, в архівах їх також дуже мало. Однак це можна було певною мірою компенсувати відповідними авторськими підрахунками. Книга значно виграла б, коли б у ній були використані не тільки архіви Української РСР, а й інших республік.

В цілому ж, рецензоване дослідження є важливим кроком у науковій розробці актуальної проблеми. Воно відіграє певну роль в удосконаленні пропаганди ідей дружби народів, сприятиме активізації роботи по вихованню трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА (Київ).

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ.

Київ: Наук. думка, 1980, Вип. 6. 107 с.

Важливою рисою радянського суспільства є всебічна інтернаціоналізація його соціально-економічного, політичного і духовного життя. Поглиблення і розвиток соціалістичного інтернаціоналізму нерозривно зв'язані з цілеспрямованою, науково обґрунтованою політикою КПРС у галузі національних і суспільних відносин. Тому вивчення і узагальнення історичного досвіду КПРС і Радянської держави у справі зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу на всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва має велике наукове і практичне значення.

В цьому зв'язку безсумнівний інтерес становить шостий випуск республіканського міжвідомчого збірника «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», підготовлений колективом науковців Інституту історії АН УРСР і присвячений проблемам соціалістичного інтернаціоналізму.

У матеріалах збірника висвітлюються різноманітні аспекти інтернаціонального

виховання трудящих. Так, у статті С. В. Кульчицького «Зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу в ході соціалістичного змагання» на багатому фактичному матеріалі показано творчі зв'язки і трудове суперництво виробничих колективів Української РСР із своїми колегами по праці з Російської Федерації, Молдавії, республік Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії.

Проаналізувавши та узагальнивши широке коло джерел, автор дійшов висновку, що традиції інтернаціоналізму і дружби народів найбільш успішно розвиваються в тих колективах, які беруть участь у міжреспубліканському соціалістичному змаганні. В ході трудового суперництва з особливою силою виявлялися і виявляються взаємовплив і взаємодопомога націй і народностей нашої країни на шляху становлення й розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей. Силу впливу міжреспубліканського змагання на зміцнення інтернаціональної єдності трудящих автор вбачає, насамперед, в широкому діапазоні зв'язків, їх різнобічності і багатогранності. З цих позицій С. В. Кульчицький і розглядає соціалістичне змаган-

ня як фактор зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу.

Близька за проблематикою до вищезгаданої статті Т. О. Комаренко «Соціалістичне змагання як фактор братерського єднання російського і українського народів. 1971—1975 роки (На матеріалах Москви, Києва, Московської і Київської областей)». На прикладах різних загонів робітничого класу зазначених регіонів автор показала спільні риси і особливості цілого ряду форм соціалістичного змагання. В статті, зокрема, наголошується, що обмін передовим виробничим і науково-технічним досвідом став важливою галуззю творчого співробітництва, активно сприяє взаємобагаченню братніх народів. Позитивним у статті Т. О. Комаренко є й те, що в ній вміщено історіографічний огляд літератури. Це дає змогу визначити ступінь дослідженості проблеми в історичній літературі.

Питанням історії трудового і бойового співробітництва народів нашої країни присвячені статті Н. І. Ткач і Є. П. Шаталіної («Економічне співробітництво української і Білоруської РСР у 1926—1941 роках»), Г. С. Брега («Співробітництво учених братніх республік в соціалістичній реконструкції народного господарства»), А. М. Зеніної («Бойова співдружність трудящих України, Білорусії і Молдавії у партизанському русі в 1943—1944 рр.»).

Н. І. Ткач і Є. П. Шаталіна дослідили всебічні зв'язки між Україною і Білорусією в роки довоєнних п'ятирічок. Вони показали, як спільність корінних інтересів УРСР, БРСР та інших братніх республік, що визначається єдністю економічного розвитку всієї країни, зумовила їх тісне співробітництво у сфері матеріального виробництва. При цьому автори приділяють особливу увагу розкриттю специфіки кожного історичного етапу цього співробітництва, висвітленню насамперед найважливіших для певного періоду питань. У статті переконливо доведено, що завдяки взаємодопомозі УРСР і БРСР в цих республіках успішно створювався фундамент соціалістичної економіки.

Г. С. Брег зазначає, що в період соціалістичної реконструкції народного господарства значно підвищилася роль науки. Зросли потреби у використанні природних ресурсів, необхідність глибокого наукового аналізу різних проблем, зокрема пов'язаних з економічним розвитком окремих районів країни та розробкою ефективних методів господарювання, прискорили процес реорганізації діючих та створення нових наукових установ, сприяли зміцненню зв'язку науки з виробництвом, удосконаленню форм і методів дослідної роботи.

Важливу роль у розвитку науки і техніки в досліджуваній автором статті період відігравало співробітництво вчених, наукових установ, академій наук брат-

ніх республік, завдяки чому зміцнювався науковий потенціал кожної з них. Г. С. Брег детально проаналізувала в цьому плані діяльність Академії наук СРСР та академій наук УРСР і БРСР, показала форми їх взаємозв'язку і взаємодопомоги.

У статті А. М. Зеніної досліджено деякі питання бойового співробітництва партизанів України, Молдавії і Білорусії в період з весни 1943 до літа 1944 р., тобто тоді, коли формувалися і діяли молдавські підрозділи народних месників. Автор систематизувала і узагальнила значний матеріал про партизанів Молдавії, які боролися з фашистськими окупантами на території сусідніх республік, зокрема про рейди молдавських партизанських формувань по Білорусії та Україні, про їх спільні дії з народними месниками УРСР і БРСР. У статті використані документи, що показують тісну взаємодію Центрального штабу партизанського руху і Українського штабу партизанського руху та його Молдавського відділу, ЦК КП(б) України і ЦК КП(б) Молдавії, підпільних партійних органів, а також широких мас трудящих. «Бойова співдружність представників різних народів Радянського Союзу у партизанському русі — один з вирішальних факторів нашої Перемоги», — наголошує автор. (с. 78).

Н. В. Комаренко у статті «Дружба і співробітництво українського і білоруського народів у радянській історіографії» за проблемно-хронологічним принципом висвітлює процес розвитку історичних знань про соціально-економічні, політичні і культурні зв'язки України і Білорусії. Вона проаналізувала різні групи історіографічних джерел, визначила їх місце в дослідженні проблеми. Зокрема, автор приділяє велику увагу розглядові літератури про дружбу і співробітництво українського і білоруського народів, починаючи з перших днів Радянської влади, на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва. При цьому вона дає оцінку фактичному матеріалові, введеному дослідниками до наукового обігу вперше. Цей матеріал, зазначається у статті, є яскравим свідченням тієї великої ролі, яку відіграють дружба і взаємодопомога білоруського і українського народів у розвитку обох братніх республік. Н. В. Комаренко зазначає, що в цілому в радянській історіографії досить ґрунтовно досліджено різні аспекти історичних зв'язків між Україною і Білорусією. Однак зроблено в цьому напрямі ще не все. Враховуючи багатогранність проблеми, автор звертає увагу на необхідність проведення таких комплексних досліджень, у яких брали б участь представники всіх суспільних наук, на потребу дальшого вдосконалення періодизації розвитку дружби народів СРСР — приведення її у відповідність з визнаною періодизацією історичного розвитку нашої країни.

Увагу дослідників постійно привертала і привертає героїка громадянської війни. До наукового обігу вводяться нові групи джерел, визначається їх місце у джерельній базі проблеми. Значний інтерес щодо цього становить вивчення пам'ятників, меморіалів та пам'ятних місць революційної слави. Серед них є немало й таких, які свідчать про тісні міжнародні зв'язки українського народу з великим російським та іншими народами нашої багатонаціональної Батьківщини, а також з трудящими зарубіжних країн, які боролися за встановлення влади Рад. Саме це й становить основний зміст статті В. Г. Шмельова «Історико-революційні пам'ятники України як джерело вивчення міжнародної єдності трудящих в боротьбі за перемогу соціалістичної революції в захисті завоювань Великого Жовтня (1917—1920 рр.)». Автор узагальнив багатий матеріал про монументальну пропаганду, висвітлив різноманітність

форм творів монументального мистецтва, на конкретних прикладах розкрив їх значення як джерел з історії революції і громадянської війни, міжнародної солідарності трудящих у боротьбі за владу Рад, показав їх роль у вихованні трудящих, насамперед підрастаючого покоління на революційних традиціях радянського народу.

При всіх позитивних якостях рецензованого збірника він водночас не позбавлений і певних недоліків. Окремі статті перевантажені цифровим матеріалом, що ускладнює осмислення розглядуваних проблем. Та в цілому авторам вдалося яскраво відобразити процеси зміцнення міжнародної єдності радянського народу, показати їх роль і місце у розв'язанні завдань соціалістичного й комуністичного будівництва.

С. І. ПОЛЯКОВ (Дніпропетровськ),
П. І. ПРОЦЕНКО (Дніпропетровськ)

И. А. Анцупов.

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА ЮГЕ БЕССАРАБИИ (1812—1870 гг.).

Кишинев: Штиинца, 1978, 234 с.

Автор рецензованої монографії на основі марксистсько-ленінської методології досліджує аграрні відносини дореформеного періоду на півдні Бессарабії, де на казенних землях було оселено державних селян, іноземних колоністів і козаків Дунайського козацького війська. У праці використано широке коло архівних матеріалів.

І. А. Анцупов відзначає загальні риси у становленні різних розрядів селянства досліджуваного регіону: незалежність від місцевих феодалів — кріпосників, більш вільне у порівнянні з іншими селянами торгове підприємництво, можливість придбати землю в особисту власність та ін. У той же час він розглядає специфічні особливості в їх соціально-правовому устрої.

У книзі досліджується система селянського землекористування, а також проблеми приватного землеволодіння і арендування землі. Автор переконливо показує, що всі форми землекористування, які панували у ті часи на півдні Бессарабії, були спрямовані на те, щоб не допустити обезземелення й розшарування селянства. Проте капіталістичні елементи прокладали собі шлях і в економіці, й у соціальних відносинах, що викликало швидкий розвиток різноманітних і складних арендних

відносин, зростання торгового землеробства і тваринництва, концентрацію надільного фонду в руках заможних верств. Цікавий матеріал присвячений міжгалузевій еволюції. Автор досліджує процес перетворення тваринно-землеробської системи господарства на півдні Бессарабії в землеробсько-тваринницьку. На великому статистичному матеріалі він показує, що до середини 40-х XIX ст. у господарстві державних селян, колоністів і козаків тваринництво переважало над землеробством. Кількісні зміни у землеробстві, швидкий розвиток його інтенсивних галузей — виноградарства і садівництва — викликали якісні зміни у тваринництві, в якому з кінця 30-х років відбувається збільшення поголів'я рогатої худоби. Падіння ринкових цін на продукти тваринництва у 40-і—50-і роки привело до його малоприбутковості для селян, що у свою чергу стало однією з причин зменшення поголів'я торгової худоби, і особливо вівчарства.

Аналізуючи сільськогосподарське виробництво, автор відзначає, що у досліджуваній період спеціалізація на півдні Бессарабії не досягла рівня монокультурності, інтенсифікація у тваринництві відбулася головним чином у заможних господарствах, а у землеробстві — у виноградарстві й у садівництві. В цілому ж господарство розвивалося на екстенсивній основі. Отже, капіталістична аграрна еволюція не завершилася (с. 148).

Найбільший інтерес викликає розгляд класового розшарування селянства. Автор робить важливий висновок про те, що у дореформений період для державних се-

лян, колоністів і козаків існувала можливість лише прусської тенденції капіталістичного розвитку (с. 150).

У книзі відзначаються особливості процесу соціального розшарування селянства на півдні Бессарабії, а саме: хронологічний збіг заселення краю і посилення феодального гноблення з формуванням капіталістичного укладу, залученням цього регіону до європейського торгового ринку, зростанням цін на сільськогосподарські продукти і землю.

З трьох соціальних прошарків автор докладно досліджує дві крайні: бідну, яка пролетаризувалася, і заможну, куркульську. Він показує, що заможна селянська верхівка складалася на ґрунті поєднання землеробства з торгівлею, відкупом повинностей, ремісничо-промислових занять, експлуатації односельчан-бідняків, оренди вільних казенних земель і поміщицьких володінь тощо.

Наведені у книзі дані допоможуть дослідникам у вивченні такої важливої

проблеми, як класова боротьба державних селян, колоністів, козаків проти феодально-кріпосницьких порядків.

Хотілось би вказати на деякі недоліки монографії. По-перше, на наш погляд, назва книги ширше її змісту. Автор не досліджує антифеодальну боротьбу селян півдня Бессарабії, питання про знаряддя праці селян, хоч відомо, що рівень забезпеченості селян інвентарем суттєво позначався як на швидкості міжгалузевої еволюції, так і на ступені соціального розшарування селянства. Висновки, які робить автор у розділі «Міжгалузева еволюція», стосуються в основному спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Книга І. А. Анцупова, незважаючи на вказані недоліки, стане у пригоді історикам-аграрникам, всім тим, хто цікавиться історією селянства Молдавії.

І. Ф. ГРЕК (Кишинів)

С. З. Заремба.

КУЛИКОВСЬКА БИТВА ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.

Київ: Наукова думка, 1980, 103 с.

Відзначення в 1980 р. 600-річчя Куликовської битви — події, яка стала переломним моментом в історії трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, пожвавило інтерес науковців до її вивчення. У зв'язку з ювілеєм вийшов ряд монографій і брошур¹, опубліковано збірник статей², з'явилося чимало документальних публікацій³ та наукових розвідок⁴.

Історики нашої республіки також відгук-

нулися на ювілей. Зокрема, цій знаменній даті був присвячений спеціальний номер «Українського історичного журналу» (№ 9, 1980). З нагоди 600-річчя битви на Куликовому полі вийшла в світ і рецензована книжка С. З. Заремби.

Написана з позицій марксистсько-ленінської методології, на солідній джерельній базі, вона досить повно відтворює одну з яскравих сторінок історії Русі. Виклад подій автор цілком слушно починає з другої половини XIII — першої половини XIV ст., тобто з періоду, що передував піднесенню збройної боротьби руського народу проти ординських поневолювачів. При цьому він прагне розкривати закономірності історичних процесів, які відбувалися в зазначені часи. Особливо наголошується в праці на спільності визвольної боротьби проти іноземних поневолювачів російської, української та білоруської народностей, які в XIV—XV ст. інтенсивно формувалися, на взаємозв'язках і взаємовпливах, що мали місце в процесі цієї боротьби.

Виходячи з марксистських позицій про прогресивність утворення централізованих національних держав, С. З. Заремба значну увагу приділив політичним подіям, що виражали процеси централізації в Північно-Східній Русі та зумовили роль у цих процесах Москви як національного центру. Автор зазначає, що з 60—70-х років XIV ст. в історії боротьби народу Русі проти ординського гніту під впливом політичного піднесення Москви розпочався новий етап. Руські війська вступили у відкриту збройну боротьбу проти Орди. Битва на р. Вожі, яку високо оцінив К. Маркс, показала, що вже на 70-ті роки XIV ст. руські війська

¹ Прохоров Г. М. Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Л., 1978; Каргалов В. В. Куликовская битва. М., 1980; Мавродин В. В. Куликовская битва. М., 1980.

² Куликовская битва: Сб. статей. М., 1980.

³ Поле Куликово: сказания о битве на Дону. М., 1980; Повести и сказания о Куликовской битве. М., 1980; Куликовская битва и подъем национального самосознания. — Труды Отдела древнерусской литературы. т. XXXIV, Л., 1979; На поле Куликовом: Рассказы русских летописей и воинские повести XIII—XV веков. М., 1980.

⁴ Наровчатова С. «И бысть сеча велика...». — Коммунист, 1980, № 12; Кучкин В. А. Победа на Куликовом поле. — Вопр. истории, 1980, № 8; Пашуто В. Т. «И вьские земля Руськая...». — История СССР, 1980, № 4 та ін.

мали перевагу над ординськими як у тактиці, так і в озброєнні. Перемога на р. Вожі викликала нове піднесення патріотичних настроїв на Русі. Звітку про неї з надією зустріли на поєволені Литвою і Польщею українських і білоруських земель. Ця битва свідчила про назрівання рішучого зіткнення Русі з Золотою Ордою.

Широко висвітлюючи політичні події, що сприяли консолідації визвольних сил напередодні Куликовської битви, автор дещо менше уваги приділив соціально-економічним процесам, зокрема ролі народних мас у відбудові господарства країни, зруйнованого ординськими завойовниками, трудовому подвигу народу, який у неймовірно тяжких умовах усобиць, щорічного збору «большого виходу» ординськими ханами, наїздів ординських баскаків зумів забезпечити розвиток землеробства, відновлення ремесла. Адже та зброя, якою воїни князя Дмитрія Івановича били на полі Куликовому ординців, була зроблена руськими ремісниками. Та й утримання такої кількості війська стало можливим лише в результаті досить високого рівня продуктивних сил, досягнутого на Русі на другу половину XIV ст. Замість ґрунтового розкриття цієї теми автор, по суті, обмежився посиланням на працю Б. О. Рибаківа (с. 76).

Готуючись вступити у відкриту боротьбу із Золотою Ордою, Московське князівство мало рахуватися з позицією своїх сусідів, насамперед Великого князівства Литовського. Давньолитовська держава утворилася на корінній аукшайсько-жемайтській основі, а тому не варто, як це робить автор рецензованої праці, повертатися до застарілої думки про її нібито «руську» сутність і відроджувати термін дореволюційного історика М. К. Любавського — «Литовсько-Руска держава»*. Подібний підхід може породити хибні уявлення про те, що ця держава, поряд з Московським князівством, виступала як рівнозначний потенціальний центр об'єднання руських земель. Литовський панівний клас феодалів завжди займав ворожу позицію щодо політичного посилення Русі. Тому з піднесенням Московського великого князівства населення підвладних Литві російських, українських і білоруських земель дедалі більше орієнтувалося на єдинокровну Москву, як, зокрема, знайшло свій вияв у переїздах («отъездах») з Литовської держави багатьох руських феодалів із заганами до великого князя Московського і, зрештою, — у спільній

збройній боротьбі з ординцями на Куликовому полі.

Основним у рецензованій праці є розділ, присвячений самій Куликовській битві, яка описана широко і яскраво на основі пам'яток Куликовського циклу. «Русь Великая одолеша Мамая на полъ Куликовъ», — цими словами автор «Задонщини» підкреслює, що в Куликовській битві проти злого ворога вийшли об'єднані полки мало не з усіх східнослов'янських земель, що це перемога не лише великого князя Московського князівства, а всієї («великой») Русі. Таку ж ідею вдало проводить і автор монографії. Але в книзі С. З. Заремби читає не знайде відповіді на питання про конкретну участь українського і білоруського народів у Куликовській битві (склад загонів, їх чисельність, характер тощо). У праці підтверджується лише достовірність участі в битві загонів з Чернігово-Сіверщини, Волині, Полоцька» (с. 58). Одним із сподвижників князя Дмитрія Івановича був виходець з України Дмитро Боброк-Волинський. На жаль, відомості про нього подано в монографії не зовсім чітко: з одного боку, він — «волинський князь» (?) (с. 57). (Очевидно, це слід розуміти так, що Дмитро Боброк тримав уділ на Волині. Адже відомо, що Боброк був сином Коріата Гедіміновича і міг одержати в уділ якусь полость на Волині). Однак, з другого боку, автор говорить, що своє прізвище князь узяв від назви містечка Бібрка, яке знаходилося в Галицькій землі.

Перемога на полі Куликовому була прийнята нашим народом як велике торжество історичної справедливості. Вона остаточно закріпила роль Москви як єдиного центру об'єднання всіх руських земель, а державність Росії одержала могутній поштовх до свого дальшого зміцнення і розвитку. Отже, всесвітньо-історичне значення Куликовської битви зумовлюється насамперед її величезним впливом на долю всіх трьох братніх народностей — російської, української, білоруської, які розвинулися з єдиного кореня — Давньоруської держави. Після Куликовської битви Золота Орда назавжди втратила свою могутність. Намагання спадкоємців Мамая у союзі з литовськими князями відновити панівну роль Орди у Східній Європі зазнали невдачі. Описана С. З. Зарембою битва на Ворсклі 1399 р. являла собою спробу Вітовта допомогти Тохтамышу утвердитися в Орді з тим, щоб потім при його підтримці поширити владу литовських феодалів на всю Русь (Північно-Східну в тому числі). Тому поразку Вітовта на Ворсклі слід оцінювати саме з цієї історичної перспективи.

На закінчення хотілося б зробити таке зауваження. У книзі широко наведені давньоруські тексти. Читаючи їх, ніби відчуваєш подих епохи, її колорит. Але уривки з літописів, сказань тощо відтворені, на жаль, не на рівні наукового видання (це закид не лише авторів, а й видавництва).

* У сучасній радянській історичній літературі як рівнозначні вживаються терміни «Литовська держава» і «Велике князівство Литовське» (Див.: Пашуту В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959; Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв. М., 1969; История СССР с древнейших времен..., М., 1966, Т. II.).

Іх передано то давньоруською мовою, то сучасною. В багатьох випадках замість літери «ѣ» (ять) чомусь вжито «ъ» (твердий знак) або навпаки, а це призводить до спотворень текстів. Наприклад, на с. 89 надруковано «Русь великая одолѣша Мамая на полѣ Куликовѣ» замість «Русь, великая одолѣша Мамая на полѣ Куликовѣ» (до речі, в епіграфі на с. 3 це речення передано правильно). Відому фразу із «Слова о жити и преставлении великого князя Дмитрия Ивановича» на с. 20 (епіграф) передали так: «И въскипе земля Руская», на с. 50:

«И въскипе земля Руская», а потрібно: «И въскипе земля Руськая»⁵. Таких огріхів у праці немало.

Звичайно, ці недоліки дещо знижують науковий рівень тексту книги, але не позначаються на її загальній позитивній оцінці як цікавого дослідження видатної події вітчизняної історії.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

⁵ Полное собрание русских летописей. Л., 1925. Т. IV, ч. 1, вып. 2, с. 357.

М. І. Павленко.
«БІЖЕНЦІ» І «ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ»
В ПОЛІТИЦІ
ІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ
(1945—1949 рр.).

К., Наук. думка, 1979, 124 с.

У дослідженні М. І. Павленка висвітлюється одне з важливих міжнародних питань післявоєнного часу — питання про «біженців» та «переміщених осіб». Політична й наукова актуальність теми зумовлюється необхідністю виявлення причин виникнення цієї проблеми. Відомо, що під час війни мільйони людей різних країн Європи опинилися на території Німеччини та Австрії. Після розгрому фашизму значна частина з них була репатрійована, а з тих, хто залишився, імперіалістичні кола почали активно вербувати агентуру для здійснення ідеологічних диверсій проти світової системи соціалізму і насамперед проти Радянського Союзу.

При написанні книги автор широко використав архівні матеріали, наявну історичну літературу з даної проблеми та періодичну пресу.

Значний інтерес викликають сюжети про ідейну боротьбу навколо проблеми «біженців» і «переміщених осіб», про хід розв'язання її в ООН, позицію уряду Радянського Союзу в цьому питанні.

М. І. Павленко цілком закономірно починає розгляд теми з викриття антилюдської суті фашистської політики вигнання радянських людей у рабство, в результаті якої значна кількість радянських громадян і представників східноєвропейських країн опинилися в таборах для «переміщених осіб». Саме це й було «однією з головних причин виникнення проблеми «біженців» та «переміщених осіб» після закінчення війни» (с. 29). У монографії детально проаналізовано поняття «біженці» і «переміщені особи», показано відмінності між ними, які з політичних міркувань ігнорувалися керівниками таборів для «переміщених осіб» у Німеччині, Австрії, Італії (див. § 2, розділ 1).

У книзі викривається антирадянська діяльність таких організацій, як Адміні-

страція допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (ЮНРРА) та Міжнародна організація в справах «біженців» (ІРО). Прикриваючись їх вивіскою, правлячі кола імперіалістичних держав, насамперед США і Великобританії, власне «узаконювали» прова розпоряджатися сотнями тисяч людей у своїх інтересах (с. 80). Це беззаконня, як правильно показано у монографії, зводилося до вербування серед мешканців таборів дешевої робочої сили та злочинних елементів, яких вони використовували для антикомуністичної пропаганди і для придушення визвольних рухів. Щоправда, здається зайвим у такому контексті детальне порівняння діяльності ЮНРРА й ІРО (с. 70—72). Головне полягає не у визначенні переваг однієї організації над іншою, а в показі намагання реакційних кіл використати їх у власних інтересах, і авторові вдалося це зробити.

У монографії міститься багатий матеріал про наполегливу боротьбу СРСР, прогресивних сил світу за якнайшвидше розв'язання проблеми «біженців» і «переміщених осіб». На нашу думку, матеріал, в якому аналізується боротьба Радянського Союзу за справедливе вирішення досліджуваної проблеми, доцільно було б виділити в окремий параграф.

Оцінюючи книгу М. І. Павленка в цілому позитивно, слід відзначити деякі її недоліки. Не можна повністю погодитися з висновком автора про те, що ООН перетворилася «у своєрідний філіал держдепартаменту (мається на увазі США. — В. Г., В. Е.) і стала знаряддям його агресивної політики» (с. 86). Тут правильно було б сказати про те, що англо-американські правлячі кола намагалися використати ООН як знаряддя у здійсненні своїх планів щодо «біженців» і «переміщених осіб».

Рецензована праця — перше фундаментальне дослідження, присвячене проблемі «біженців» та «переміщених осіб». Вона зацікавить науковців, лекторів, пропагандистів, викладачів вузів і шкіл.

В. Н. ГУЛЕВИЧ (Київ),
В. Б. ЄВТУХ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА СЕСІЯ «XXVI З'ІЗД КПРС І ЗАВДАННЯ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ НАУК, ЗМІЦНЕННЯ ЇХ ЗВ'ЯЗКУ З ПРАКТИКОЮ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА»

Завданням дальшого розвитку суспільних наук у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, зміцненню їх зв'язків з практикою комуністичного будівництва та підвищенню ролі у розв'язанні актуальних проблем сучасності була присвячена спільна наукова сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР, що проходила в м. Києві 30 червня — 1 липня 1981 р.

Вступним словом її відкрив президент АН УРСР, акад. Б. Є. Патон. Він підкреслює, що сесія проходить у знаменний час, коли в усіх партійних організаціях, виробничих трудових колективах країни розгорнулася інтенсивна творча робота по вивченню та втіленню в життя історичних рішень XXVI з'їзду КПРС. Зазначивши, яке величезне теоретичне й практичне значення мають матеріали цього найвищого партійного форуму для усвідомлення складних суспільних процесів сучасності, акад. Б. Є. Патон вказав на необхідність дальшого зміцнення і розвитку природничих та суспільних наук, комплексного розв'язання сучасних проблем в інтересах прискорення науково-технічного і суспільного прогресу, формування гармонійно розвинутої особистості.

З доповіддю про кардинальні проблеми економічного, соціального й духовного розвитку радянського суспільства і завдання вчених по їх вивченню виступив віцепрезидент АН СРСР акад. П. М. Федосєєв. Розглядаючи економічні аспекти життя нашої країни на сучасному етапі, доповідач проаналізував співвідношення між рівнями розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, підкреслив необхідність постійного вдосконалення останніх і приведення їх у відповідність з досягнутим рівнем продуктивних сил. Він детально спинився на нагрітих питаннях політекономії соціалізму, до яких насамперед належить стимулювання науково-технічного прогресу і розвиток теорії соціалістичного відтворення. Важливою сферою досліджень суспільствознавців, наголошувалося в доповіді, є також коло питань, пов'язаних із становленням соціальної однорідності радянського суспільства, дальшим розвитком національних відносин, удосконаленням політичної системи розвинутого соціалізму, духовним життям суспільства, зокрема су-

часними процесами, що відбуваються в мові, літературі та мистецтві під впливом НТР. Акад. П. М. Федосєєв глибоко і всебічно висвітлює завдання суспільствознавців, що випливають з рішень XXVI з'їзду КПРС, звернувши при цьому особливу увагу на посилення практичної функції суспільних наук, підвищення їх ролі в комуністичному будівництві.

У доповіді віцепрезидента АН УРСР акад. АН УРСР І. І. Лукінова «Розробка актуальних проблем сучасного суспільствознавства в Українській РСР» детально проаналізовано роботу істориків, археологів, філософів, економістів, правознавців, літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців та етнографів республіки, всебічно висвітлено досягнення і перспективи розвитку суспільних наук на Україні.

Актуальні проблеми історичної науки були розглянуті в доповіді в. о. акад.-секретаря Відділення історії АН СРСР акад. Б. Б. Піотровського. Важливим напрямом історичних досліджень, зазначив доповідач, залишається розробка теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, загальної концепції всесвітньої та вітчизняної історії. Це насамперед — питання про закономірності історичного розвитку суспільства і зміни суспільно-економічних формацій, становлення яких відбувається за найрізноманітніших умов, у найрізноманітніших формах. У доповіді наголошувалося на необхідності більш детального і поглибленого вивчення форм спільності, що зумовлюються певними суспільно-економічними формаціями, насамперед нової історичної спільності людей — радянського народу, яка об'єднує в собі різні етнічні групи. Дедалі більшої актуальності набувають вивчення ролі ідеологічних та соціально-психологічних факторів в історичному розвитку, поглиблене дослідження багатьох проблем історичного матеріалізму, уніфікація понятійного і термінологічного апарату. Історична наука в СРСР, зазначив акад. Б. Б. Піотровський, досягла вже такого рівня розвитку, що дає всі підстави порушити питання про екликання в 1982 р. Всесоюзної наради радянських істориків.

Завданням історико-партійної науки в узагальненні досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС присвятив своє

повідомлення директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Він, зокрема, детально висвітлив видатний вклад XXVI з'їзду КПРС в розробку цілого ряду ленінських теоретико-методологічних положень, в узагальнення і пропаганду історичного досвіду нашої партії, розповів про досягнення вчених УРСР в галузі історії КПРС і партійного будівництва в роки десятиї п'ятирічки. В 1976—1980 рр. з історико-партійної проблематики в республіці опубліковано понад 700 монографій, збірників статей і брошур, тобто майже в 2 рази більше, ніж за попередні п'ять років. Великі завдання стоять перед істориками партії і в одинадцятій п'ятирічці. Як зазначив В. І. Юрчук, з урахуванням вимог XXVI з'їзду КПРС в республіці складено план найважливіших досліджень у галузі історії КПРС і партійного будівництва на 1981—1985 роки та план наукових досліджень з питань теорії, методів та ефективності ідеологічної роботи, які загалом включають більш, як 200 наукових позицій.

Деяким питанням стану та розвитку досліджень з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в СРСР присвятив свій виступ голова Наукової ради з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» акад. І. І. Мінц.

Економічним проблемам розвинутого соціалізму були присвячені доповідь директора Центрального економіко-математичного інституту АН СРСР акад. М. П. Федоренка, який розглянув кардинальні питання взаємозв'язку між економічною наукою і господарською практикою, та повідомлення директора Інституту економіки АН СРСР чл.-кор. АН СРСР Є. І. Капустіна, присвячене актуальним проблемам політекономії зрілого соціалізму.

З доповіддю «Актуальні проблеми філософських досліджень та зміцнення їх зв'язку з практикою комуністичного будів-

ництва» виступив директор Інституту філософії АН УРСР акад. АН УРСР В. І. Шинкарук. Він детально охарактеризував основні напрями філософських досліджень, що потребують дальшого поглиблення і розширення в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС.

Різноманітні аспекти ідеологічної боротьби на сучасному етапі розглядалися у виступах директора Інституту наукової інформації з суспільних наук АН СРСР чл.-кор. АН СРСР В. О. Виноградова і директора Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепакова.

Питання про роль державно-правової науки в політичному розвитку суспільства порушив у своєму повідомленні директор Інституту держави і права АН СРСР чл.-кор. АН СРСР В. М. Кудрявцев.

Ідейно-естетичне багатство сучасної художньої культури, розвиток мовних процесів та проблеми їх вивчення стали предметом повідомлень директора Інституту мовознавства АН СРСР чл.-кор. АН СРСР Г. В. Степанова і академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР чл.-кор. АН УРСР В. М. Русанівського.

В усіх доповідях і виступах відзначалося, що вчені-суспільствознавці країни сприйняли рішення XXVI з'їзду КПРС, положення і висновки Звітної доповіді Центрального Комітету, з якою виступив на з'їзді Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, як бойову програму дій.

В роботі сесії взяли участь заст. зав. Відділом науки і учбових закладів ЦК КПРС Р. Г. Яновський, зав. Відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, заст. Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик.

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ),
В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ).

ХІІ ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ СРСР І ЧССР

8—13 червня 1981 р. у м. Фрунзе відбулося ХІІ засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР. В його роботі взяли участь делегація радянських істориків у складі 15 чол., яку очолював голова радянської частини Комісії акад. АН УРСР П. Т. Тронько, і чехословацька делегація у складі 18 чол. на чолі із заст. голови чехословацької частини Комісії д-ром істор. наук Й. Грозієнчиком. На засіданні були присутні зав. відділом науки і учбо-

вих закладів ЦК Компартії Киргизії чл.-кор. АН Кирг. РСР А. К. Карипкулов, член Президії АН Кирг. РСР, відомі вчені-суспільствознавці, співробітники наукових установ і студенти вузів м. Фрунзе.

До учасників засідання з привітанням звернувся президент АН Кирг. РСР акад. АН Кирг. РСР М. І. Іманалієв, який підкреслив значення інтернаціонального співробітництва радянського і чехословацького народів, розповів про успіхи Ра-

дяньської Киргизії на шляху соціалістичного й комуністичного будівництва, про діяльність Академії наук Киргизької РСР.

Вступним словом засідання відкрив акад. АН УРСР П. Т. Гронько, який розповів про діяльність Комісії істориків СРСР та ЧССР, вклад суспільствознавців у розвиток і зміцнення братніх зв'язків між обома народами, про завдання, поставлені перед суспільними науками XXVI з'їздом КПРС і XVI з'їздом КПЧ. Д-р істор. наук Й. Грозієнчик зачитав вітально-го листа голови чехословацької частини Комісії віце-президента ЧСАН акад. З. Снітіла.

9 і 10 червня учасники засідання обговорювали проблему «Роль революційної робітничої партії у здійсненні історичної місії робітничого класу (до 60-річчя утворення КПЧ)». Вони заслухали доповіді акад. ЧСАН З. Снітіла «Роль революційної партії у здійсненні історичної місії робітничого класу» (її зачитав д-р істор. наук І. Кремпа), проф. Ф. Гейла «Історична роль робітничого класу в революційній національно-визвольній боротьбі 1939—1945 рр.», докторів істор. наук Ю. В. Дербінова «Зростання керівної ролі Комуністичної партії — закономірність розвитку соціалістичного суспільства» і Ф. І. Фірсова «Солідарність лєнінської партії більшовиків і революційного пролетарського руху в Чехословаччині в період виникнення КПЧ». Актуальні питання діяльності КПЧ, зростання ролі робітничого класу ЧССР у будівництві соціалістичного суспільства висвітлили чехословацькі вчені член-кор. ЧСАН і САН С. Цамбел, доктори істор. наук І. Кремпа, В. Пеша, Л. Пржікріл, канд. істор. наук К. Лацина. У виступах радянських учених розглядалися питання стратегії комуністичних і робітничих партій у будівництві нового суспільства (канд. істор. наук Я. Б. Шмераль), діяльності першої організації чеських і словацьких комуністів — чехословацької групи РКП(б) (д-р істор. наук О. Х. Клеванський), бойової співдружності СРСР і ЧССР (канд. істор. наук В. П. Морозов) та ін.

Засідання, яке відбулося 12 червня, було присвячене проблемі «Інтернаціональна допомога трудящим світу будівництву соціалізму в СРСР». З основними доповідями виступили чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова — «Втілення принципів пролетарського інтернаціоналізму в будівництві соціалізму в СРСР», чл.-кор. АН СРСР О. М. Самсонов і канд. істор. наук Г. Я. Тарле — «Інтернаціональна допомога трудящим світу будівництву соціалізму в СРСР». Про значення чехосло-

вацько-киргизьких інтернаціональних відносин, зокрема про роль інтернаціонального кооперативу «Інтергельпо» у зміцненні солідарності трудящих, розповіли чехословацькі вчені доктори історичних наук Ч. Аморт, Й. Грозієнчик і радянські історики проф. А. К. Каніметов, кандидати історичних наук Є. Д. Воробйова, І. С. Болджурова і С. С. Даніяров.

З повідомленням про документи і матеріали Державного архіву Киргизії, що відображають історію дружніх відносин між народами Чехословаччини і Киргизії, виступив начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів Киргизької РСР А. Джамаңкулов.

Було прийнято рішення про опублікування матеріалів XII засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР, а також підтримано пропозицію Інституту історії АН Киргизької РСР та Інституту історії європейських соціалістичних країн САН про підготовку спільної публікації матеріалів, присвячених історії розвитку взаємовідносин чехословацького і киргизького народів.

На заключному пленарному засіданні, що відбулося 12 червня, з доповіддю про розвиток суспільних наук у Киргизії виступив віце-президент АН Киргизької РСР чл.-кор. АН Кирг. РСР С. Т. Табишалиєв. Вчений секретар Національного комітету істориків СРСР канд. істор. наук В. С. Шилов ознайомив учасників засідання з основними напрямками діяльності цього комітету, а Й. Гарна за дорученням акад. ЧСАН Я. Пурша проінформував їх про результати роботи XV Міжнародного конгресу істориків. Наступне, XIII засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР намічено провести у рамках спільного засідання Комісій СРСР і УНР, СРСР і ЧССР, УНР і ЧССР восени 1982 р. у Будапешті, де планується розглянути актуальні завдання розвитку історичної науки у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, XVI з'їзду КПЧ і XII з'їзду УРСР.

9 червня учасників засідання прийняв перший секретар ЦК Компартії Киргизії товариш Т. У. Усубалієв. Для них були організовані екскурсії по пам'ятних місцях м. Фрунзе, на ВДНГ Киргизької РСР та ін. Крім того, вони були присутні на масовому мітингу, присвяченому закладанню пам'ятника видатному діячу чехословацького комуністичного руху, журналісту і письменнику Ю. Фучіку, який неодноразово бував у Киргизії.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ),
Л. В. ШЕВЧЕНКО (Київ).

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КОЛГОСПУ «УКРАЇНА» ГОРОДОЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ордену Леніна колгосп «Україна» є одним з передових господарств нашої країни. Протягом багатьох років тут добиваються значних успіхів у рослинництві і тваринництві, впроваджують у виробництво новітні досягнення науки, передовий досвід. Понад двадцять років колгосп є постійним учасником ВДНГ СРСР¹. Він представляв сільське господарство нашої Вітчизни на виставках у США, Індії, НДР, УНР². Понад 35 років очолює це господарство депутат Верховної Ради СРСР, член ЦК Компартії України, двічі Герой Соціалістичної Праці Г. І. Ткачук. Вся історія колгоспу є одним з прикладів втілення в життя ленінського кооперативного плану, глибоко наукової аграрної політики Комуністичної партії.

Простежити історію сіл Лісоводи і Кременіще, які входять до колгоспу, становлення і розвиток колективного господарства дають можливість експонати музею історії ордена Леніна колгоспу «Україна». Музей було відкрито при Лісоводській середній школі у 1961 р., а у 1979 р. його було переведено у спеціальне приміщення. В створенні музею активну участь брали ветерани колгоспу, вчителі, науковці, широкі кола громадськості.

Експонати, розміщені у п'яти залах загальною площею 450 м², яскраво відображають розвиток краю, величезні зміни, які сталися за роки Радянської влади. Нині в музеї 1760 експонатів, з них 850 — оригінальних. Завідує ним на громадських засадах ентузіаст своєї справи вчитель-пенсіонер О. Л. Ведмідьора. Координує роботу рада музею в складі 15 осіб, серед яких голова колгоспу Г. І. Ткачук, секретар парткому Ю. В. Стельмах, агроном М. А. Очкур, голова сільської Ради В. Г. Орлов, художник В. І. Гоголь.

Перший зал музею висвітлює історію села від давніх часів до завершення колективізації. Тут представлено документальні й етнографічні матеріали, які розповідають про побут села, місцеві промисли, про злиденне життя селян у дореволюційні часи та їх участь у боротьбі проти царизму.

Велика Жовтнева соціалістична революція, ленінські декрети про мир і землю відкрили трудівникам села шлях до нового життя. У квітні 1928 р. в Лісоводах було організовано ТСОЗ «Нове життя», яке об'єднало десяток бідняцьких і дві середняцькі сім'ї. В перший рік своєї діяльності товариство мало 40 десятин землі, дві па-

ри коней, два вози, два плуги, чотири борони. Партійному осередку, сільським активістам доводилося переборювати великі труднощі у боротьбі за здійснення завдань соціалістичної перебудови села. Все це відображають численні експонати музею.

Документи другого залу розповідають про перші кроки колективного життя. Експонується «Державний акт на вічне користування землею колгоспами». Серед численних ілюстрацій привертає увагу фотопортрет першої трактористки господарства Ф. А. Божик. Матеріали експозиції свідчать про успіхи колгоспників у довоєнні роки. Спеціальний стенд відображає розвиток освіти і культури в селах Лісоводи і Кременіще.

У центрі залу Великої Вітчизняної війни — портрет Героя Радянського Союзу, вихованця Лісоводського дитячого будинку Б. А. Сугерова. Представлено тут також ордени і медалі багатьох колгоспників — учасників Великої Вітчизняної війни. Експонуються капсули з священною землею з усіх міст-героїв, а також кубки, грамоти, посвідчення та інші відзнаки, якими нагороджені учні, колгоспна молодь за успіхи, досягнуті у воєнно-технічних видах спорту, оборонно-масовій роботі.

Значне місце в експозиціях музею відводиться трудовим успіхам колгоспу в роки дев'ятої і десятої п'ятирічок. Тут демонструються оригінали Грамоти Президії Верховної Ради СРСР від 25 травня 1967 р. про нагородження колгоспу орденом Леніна, посвідчення про присвоєння почесного звання «Господарство високої культури землеробства» (1978 р.), а також ордени і медалі, якими за самовіддану працю в сільському господарстві нагороджені передовики виробництва колгоспу. Привертають увагу фотопортрети семи Героїв Соціалістичної Праці. Спеціальний стенд розповідає про розвиток колгоспу з 1945 р. до наших днів.

Окрема експозиція присвячена діяльності партійної організації господарства. Документи висвітлюють її організаційне зростання, напелегливу роботу по спрямуванню всіх трудівників колгоспу на виконання завдань, накреслених XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України.

Матеріали дають можливість простежити неухильне зростання добробуту колгоспників. Так, лише за останні п'ять років колгоспом побудовано понад 100 житлових будинків для спеціалістів і трудівників, у користуванні колгоспників понад 100 легкових автомобілів, 300 мотоциклів. На одній із діаграм відображено підвищення заробітної плати колгоспників: якщо в 1966 р. у фонд зарплати було виділено 1365 тис. крб., то в 1978 р. — 2507 тис. крб. Лише в 1978 р. виплачено колгоспникам премій на суму 241 тис. крб.

¹ Ордену Леніна колгосп «Україна»: 36. документів і матеріалів з історії колгоспу «Україна» с. Лісоводи Городоцького району Хмельницької області (1944—1977). Львів, 1977, с. 10.

² Правда, 1978, 8 апр.

Завершує експозицію музею зал інтернаціональної дружби. Тут експонуються доповіді на соціалістичні змагання з учасницями «Комсомолеш» Мічурінського району Тамбовської області і кооперативом ім. Г. М. Димитрова с. Нова Черна Сілістринського округу НРБ; представлено листи друзів з братніх соціалістичних країн. В залі демонструється книга прогресивного французького журналіста Жоржа Мартена «Колгосп Україна», в якій переконливо і об'єктивно розповідається про великі перетворення в радянському селі.

В музеї ведуться «Літопис колгоспу» та «Родовідна книга», в якій містяться короткі біографії Героїв Соціалістичної Праці, кавалерів орденів Леніна, а також розповідається про трудові династії. Іде підготовка до відкриття при музеї відділу природи. Вже можна побачити зразки мінералів, фауни і флори. Виставлені твори колгоспних умільців.

Музей став центром роботи по комуністичному вихованню. Разом з партійною і колгоспною організаціями рада музею займається питаннями ідеологічної, політико-виховної роботи.

В 1980 р. музей відвідало 3240 чоловік, проведено 46 екскурсій, 11 тематичних вечорів. Вчителі проводять в музеї ленінські уроки, пропагандисти читають лекції, тут відбуваються зустрічі з ветеранами війни і праці.

Особливу увагу рада музею приділяє роботі з молоддю, прищеплює їй любов до праці хлібороба. Уроки бойової і трудової слави проводять Герої Соціалістичної Праці, заступник голови колгоспу, учасник Великої Вітчизняної війни І. В. Про-

битий, Герой Соціалістичної Праці доярка В. Ф. Василюк, лауреат Державної премії СРСР тракторист П. Х. Гелік, кавалер двох орденів Леніна, знатний майстер по вирощуванню цукрових буряків ланкова З. К. Габінет, інші прославлені новатори сільськогосподарського виробництва. Така цілеспрямована і багатопланова робота приносить відрадіні результати. Нині в колгоспі працюють 350 юнаків і дівчат³. Приблизно одна третина випускників школи залишається працювати в колгоспі або повертається сюди після навчання⁴.

Правління і партком колгоспу, враховуючи велику роль музею в комуністичному вихованні трудящих, підготовці молоді до праці в сільському господарстві, а також у зв'язку з надходженням нових експонатів вирішили побудувати нове приміщення, в якому буде 12 залів.

Музей історії ордену Леніна колгоспу «Україна» переконливо свідчить про ті величезні історичні зрушення, які відбулися за роки Радянської влади, про торжество ленінського кооперативного плану, аграрної політики КПРС, розвиток радянської демократії й формування соціалістичного способу життя.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ),

Л. В. БАЖЕНОВ

(Кам'янець-Подільський),

О. П. ГРИГОРЕНКО

(Кам'янець-Подільський).

³ Молодь України, 1980, 6 січ.

⁴ Поточний архів ордену Леніна колгоспу «Україна». Матеріали правління колгоспу. 1979 р.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. С. ДРАЧУКОМ

25 червня 1981 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації (у формі наукової доповіді) на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук ст. наук. співроб. Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук В. С. Драчуком на тему: «Основні геральдичні системи на території СРСР».

Офіційні опоненти — д-р істор. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР), ст. наук. співроб., д-р істор. наук С. О. Висоцький (Інститут археології АН УРСР), д-р істор. наук, проф. О. І. Каменцева (Московський державний історико-архівний інститут) — у своїх виступах відзначили високий науково-теоретичний рівень досліджень В. С. Драчука, вказавши, що вони містять оригінальну концепцію, яка

дає можливість по-новому висвітлити походження вітчизняних геральдичних емблем, і є видатним вкладом у розвиток геральдики як спеціальної історичної дисципліни. В них уперше в єдиному комплексі розглянуто геральдичні емблеми від античності до наших днів.

У відзиві провідної організації — Київського державного університету — підкреслено, що праця ґрунтується на значній документальній базі. Дослідник використав значну кількість традиційних і нетрадиційних для геральдики джерел. В. С. Драчук розглядає геральдичні емблеми з позицій марксистсько-ленінської методології як соціально-ідеологічне явище, що відкриває новий напрям у розробці теорії геральдики.

В обговоренні дисертації взяли участь д-р істор. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР

С. М. Бібіков і д-р істор. наук, проф. Г. Г. Мезенцева (Інститут археології АН УРСР), які високо оцінили дослідження В. С. Драчука.

На засіданні спеціалізованої ради були зачитані відзиви на дисертацію та опубліковані праці, які надіслали д-р істор. наук, проф. С. О. Шмідт (Археографічна комісія АН СРСР), д-р істор. наук, проф. В. І. Буганов (Сектор джерелознавства дожовтневого періоду Інституту історії СРСР АН СРСР), д-р істор. наук, проф. С. О. Секиринський і д-р істор. наук, проф. М. М. Максименко (кафедри історії стародавнього світу і середніх віків та історії СРСР Сімферопольського державного університету), зав. кафедрою джерелознавства історичного фа-

культету Московського державного університету, проф., чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченко, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, д-р філол. наук С. Д. Зубков, д-р істор. наук, проф., чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Поляков (Інститут історії СРСР АН СРСР) та ін. У відзивах підкреслювалося, що дослідження В. С. Драчука є значним вкладом в історичну науку.

Спеціалізована рада одноставно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. С. Драчуку вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ).

НОВІ КНИГИ

ГЕРБИЛЬСЬКИЙ Г. Ю., ДУМИНЕЦЬ І. О. **Іван Франко про історичну дружбу і революційне єднання російського і українського народів.** — Львів: Каменяр, 1981. — 62 с.

ГУРА В. К., НЕСУК Н. Д. **Проблеми и пути развития освободившихся стран Африки.** — К.: Наук. думка, 1981. — 192 с.

ДАНИЛЕНКО В. М. **Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма.** — К.: Наук. думка, 1981. — 190 с.

ДАРУСЕНКОВ О. Т. **Республика Куба: Справочник.** — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1981. — 127 с.

ЄВДОКИМЕНКО В. Ю., ІГНАТОВ В. О. **Націоналізм і нації.** — К.: Наук. думка, 1981. — 207 с.

Из истории социальных движений и общественной мысли: Сборник статей. — М.: Наука, 1981. — 220 с.

Киеву 1500 років: Рек. бібліогр. покажч. — К.: Політвидав України, 1981. — 54 с.

КОВАЛЬСКАЯ М. И. **Италия в борьбе за национальную независимость и единство: От революции 1831 г. к революции 1848—1849 гг.** — М.: Наука, 1981. — 272 с.

КОСТЕНКО В. С. **Курсом партії: Парт. керівництво комс. орг. України (1966—1975 рр.).** — К.: Політвидав України, 1981. — 127 с.

КОТЛЯР М. Ф. **Київська Русь — колыска трьох братніх народів: (До 1500-річчя заснування м. Києва).** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.

КОТЛЯР М. Ф. **Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV — XVIII ст.** — К.: Наук. думка, 1981. — 240 с.

КРАВЧУК А. М. **Дальший розвиток аграрної політики партії в рішеннях XXVI з'їзду КПРС.** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.

КРЕДИСОВ А. И. **Экономическое соревнование двух мировых систем и идеологическая борьба.** — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1981. — 165 с.

Культурные и научные связи СССР и МНР. — М.: Наука, 1981. — 279 с.

Легендарный полководец: Сборник воспоминаний о Г. И. Котовском. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 192 с.

ЛІЛОЯН Г. Ц. **Культура відродженої Вірменії: Нарис про розвиток соц. культури Вірм. РСР.** — К.: Дніпро, 1981. — 223 с.

МИРОНОВ Б. Н. **Внутренний рынок России во второй половине XVIII — первой половине XIX в.** — Л.: Наука, 1981. — 259 с.

НАГОРНА Л. П. **Критика буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС.** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.

ОГАНЯН Г. А. **Зростання добробуту народу — характерна риса соціалістичного способу життя.** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.

САРБЕП В. Г., ЩУСЬ О. Й. **Київ у трьох революціях: (До 1500-річчя заснування м. Києва).** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 64 с.

СЕДОВ П. Л. **Развивающиеся страны и Советский Союз: Правда и вымыслы об экономическом сотрудничестве.** — М.: Мысль, 1981. — 173 с.

ТРОЦЬКИЙ Є. С. **Молоді незалежні країни: шляхи розвитку і боротьба ідей.** — К.: Політвидав України, 1981. — 173 с.

ТРОНЬКО П. Т. **Летопись дружбы и братства: (Из опыта создания «Истории городов и сел Укр. ССР» в 26-ти т.).** — К.: Наук. думка, 1981. — 127 с.

ТРОЩИНСЬКИЙ В. П. **Найманці фашизму: (Укр. буржуаз. націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєн. період 1921—1939 рр.).** — К.: Наук. думка, 1981. — 139 с.

ТУРЕЦКИЙ О. А., ФРАНДЮК И. В., МИКУЛЕНКО В. В. **Неугасимое пламя Великого почина.** — К.: Политиздат Украины, 1981. — 183 с.

ЧИРКО В. А., ПОДА Н. В. **Незламний союз республік радянських.** — К.: Політвидав України, 1981. — 261 с.

ШЕПЕЛЕВ Л. Е. **Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики.** — Л.: Наука, 1981. — 275 с.